

რედაქტორი:

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი ვახტანგ ჯაფარიძე

რეცენზენტები:

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, სა-
ქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული
აკადემიის ნევრ-კორესპონდენტი, პრო-
ფესორი გურამ ლორთქიფანიძე †

ისტორიის დოქტორი, ნოდარ ბერულავა

ნაშრომი ქვეყნდება საქართველოს კულტურული მემ-
კვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს ფინანსური
მხარდაჭერით, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ: საა-
გენტოს გენერალურ დირექტორს, ბატონ ნიკოლოზ ანთი-
ძეს და დირექტორის მოადგილეს, ბატონ პაატა დოლიძეს.

© გ. ლალიაშვილი, 2020

გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2020

თბილისი, 0186, ა. პოლიბაოვსკაიას №4, ☎: 5(99) 33 52 02, 5(99) 17 22 30

E-mail: universal505@ymail.com; gamomcemlobauniversal@gmail.com

ISBN 978-9941-26-676-8

GIORGI LAGHLASHVILI

THE YALOYLUTEPE CULTURE IN THE
ALAZANI VALLEY

Publishing House "UNIVERSAL"

Tbilisi 2020

Research supervisor:

vakhtang Jafaridze (Ph. D in History,
Professor of LEPL Sokhumi State University)

Official reviewers:

Guram Lordkipanidze (Ph. D in History,
Professor of Ivane Javakhishvili Tbilisi State
University) †

Nodar Berulava (Ph. D in History, Associate
Professor of LEPL Sokhumi State University)

© G. Laghiashvili, 2020

Publishing House "UNIVERSAL", 2020

4, A. Politkovskaia st., 0186, Tbilisi, Georgia ☎: 5(99) 33 52 02, 5(99) 17 22 30
E-mail: universal505@ymail.com; gamomcemlobauniversal@gmail.com

ISBN 978-9941-26-676-8

შინაარსი

წინასიტყვაობა	7
შესავალი - პროგრამის აქტუალობა, ნაშრომის მიზანი და ამოცანები.....	8
თავი I – იალოილუთეფეს კულტურის შესავლის ისტორიიდან	11
თავი II - კულტურის განსაზღვრა.....	20
§.1. ცნება „იალოილუთეფეს კულტურის“ გაგებისათვის	21
§.2. ალბანისტიკის ძირითადი ტენდენციები და ანტიკური ალბანეთის მატერიალური კულტურის ლოკალურ ვარიანტთა ნიველირების საკითხები.....	24
§.3. იალოილუთეფეს კულტურის ძირითადი მახასიათებლები	35
ა) სამარხთა აღნაგობა და დაკრძალვის წესი	35
ბ) კერამიკა.....	36
§.4. ქრონოლოგია.....	49
თავი III - იალოილუთეფეს კულტურის ძეგლები საქართველოს ტერიტორიაზე.....	51
§.1. გავრცელების არეალი	51
§.2. ალაზნის ველზე გამოვლენილი იალოილუთეფეს კულტურის ძეგლების ქრონოლოგიის საკითხები.....	69
§.3. ეთნიკური ატრიბუციის საკითხები	74
§.4. იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი საზოგადოების სამეურნეო ყოფა	82
§.5. იორ-ალაზნის ორმდინარეთში იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების მიზეზები, პირობები, ხელშემწყობი ფაქტორები	87
თავი IV - იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ისტორიული და ეთნიკური გეოგრაფიის საკითხები	96
§.1. იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან (ძვ.წ. VI-III სს.)	96
§.2. ანტიკური ხანის ქართლ-ალბანეთის საზღვრის პრობლემა (ძვ.წ. III - ახ.წ. III სს.).....	116

ა) ისტორიოგრაფიული მონაცემები	116
ბ) წერილობითი წყაროების ცნობები	
ქართლ-ალბანეთის საზღვრის შესახებ.....	121
§.3. ჰერთა ეთნიკური ვინაობის საკითხი.....	136
ა) ჰერთა ეთნიკური ვინაობის პრობლემა ქართულ ისტორიოგრაფიაში	136
ბ) წერილობითი წყაროების ცნობები ჰერთა ეთნოგენეზის შესახებ.....	143
გ) იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ავტოქტონური მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის საკითხი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით	152
დასკვნები	166
ლიტერატურა.....	170
ტაბულების აღწერილობა	178
SUMMARY	180
DESCRIPTION OF PLATES.....	197
ტაბულები	199

წინასიტყვაობა

წინამდებარე ნაშრომი 2009-2014 წლებში იქმნებოდა. თავდაპირველად, ჩემი, როგორც არქეოლოგიის საველე პრაქტიკა შუასაუკუნეების ძეგლებით შემოიფარგლებოდა, შესაბამისი იყო კვლევითი ინტერესის სფეროც. ალბათ ასეც გაგრძელდებოდა, შემთხვევით ხელში რომ არ ჩამეყარდნოდა უკვე ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად ქცეული, პროფ. გიორგი ნიორაძის მონოგრაფია - „ალაზნის ველის გათხრები“, თუ შეიძლება სამეცნიერო ნაშრომის მიმართ ასე ითქვას - „ერთი ამოსუნთქვით წასაკითხი წიგნი“. იმ დროისათვის კვლევის უახლესი მეთოდები, შეჯერებულია ნაშრომის სადა, ხალას ენასთან, რაც მას ერთობ სასიამოვნო საკითხავს ხდის. დავიწყე მონოგრაფიის თემატიკის ირგვლივ არსებული ლიტერატურის მოძიება და ჩემდა გასაოცრად აღმოვაჩინე, რომ ქართულ არქეოლოგიურ ისტორიოგრაფიაში ასეთი ბევრი არაფერი მოგვეპოვება...

იმ დროისათვის, როდესაც ხელი მოვკიდე წინამდებარე ნაშრომზე მუშაობას, არ შემეძლო წარმომედგინა, თუ რა უზარმაზარი სამეცნიერო პრობლემათა ჯაჭვი წამოიჭრებოდა ამ თემატიკის დამუშავებისას. ნაშრომი ალბათ ვერც შეიქმნებოდა, რომ არა უფროსი თაობის კოლეგების დიდი დახმარება, - დაწყებული კონსულტაციებით, ლიტერატურისა და არქეოლოგიური მასალების მოძიებით, დამთავრებული მორალური მხარში დგომით. ამიტომ მინდა მადლობა გადავუხადო ადამიანებს, ვინც სხვადასხვა სახის დახმარებას მიწევდა ნაშრომზე მუშაობისას. ესენი არიან: პროფ. იულონ გაგოშიძე, პროფ. გიორგი რჩეულიშვილი, პროფ. ვახტანგ ჯაფარიძე. ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი დავით მინდორაშვილი, არქიტექტორ-რესტავრატორი მერაბ კასრაძე. განსაკუთრებული მადლიერების გრძნობითა და უღრმესი პატივისცემით მინდა მოვიხსენიო აკად. კიაზო ფიცხელაური, რომელიც, გარდა სამეცნიერო კონსულტაციებისა, დიდ ადამიანურ თანადგომას მიწევდა ამ წლების განმავლობაში.

შესავალი - პრობლემის აქტუალობა, ნაშრომის მიზანი და ამოცანები

იალოილუთეფეს კულტურა, მისი აღმოჩენის დღიდან მკვლევართა ცხოველ ინტერესს იწვევს. არაერთგვაროვანი, ზოგჯერ ურთიერთგამომრიცხავი მოსაზრებები გამოითქვა მის გენეზისზე, ქრონოლოგიაზე, გავრცელების არეალზე, ეთნიკურ ატრიბუციაზე, სახელწოდების განსაზღვრაზე და თვით იმის თაობაზეც კი, შესაძლებელია თუ არა გამოიყოს იგი ცალკე არქეოლოგიურ კულტურად. ამ მოსაზრებებს ქვემოთ განვიხილავთ, ვეცდებით გადმოვცეთ და შეძლებისდაგვარად დავასაბუთოთ ჩვენი თვალსაზრისი აღნიშნულ საკითხებთან მიმართებაში. მანამდე კი მიმოვიხილავთ იმ პრობლემურ საკითხებს, რაც ამ კულტურის ირგვლივ დგას თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

დასაწყისში აღვნიშნავთ, რომ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ერთადერთი მონოგრაფიული გამოკვლევა (გ. ნიორაძე, „ალაზნის ველის გათხრები“, თბ., 1940 წ.), რომელიც საგანგებოდ მიეძღვნა იალოილუთეფეს კულტურას, XX საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს არის შესრულებული. მას შემდეგ, ქართველი არქეოლოგები ამ კულტურას ეხებოდნენ იმდენად, რამდენადაც ამას მოითხოვდა ანტიკური ხანის აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიისა და არქეოლოგიისადმი მიძღვნილი ამა თუ იმ ნაშრომის ფორმატი. იქიდან გამომდინარე, რომ პროფ. გ. ნიორაძის შემდეგ იალოილუთეფეს კულტურა საგანგებო, სიღრმისეული კვლევის საგნად აღარავის გაუხდია, ქართველი არქეოლოგები უპირობოდ ეყრდნობოდნენ დასახელებული ავტორის მოსაზრებებს (ამ კულტურის ქრონოლოგიის, გავრცელების არეალისა და სხვ. შესახებ). თუმცა, რაც არ უნდა ავტორიტეტული მეცნიერი იყოს პროფ. გ. ნიორაძე და მაღალ დონეზე იყოს შესრულებული მისი მონოგრაფია, XX საუკუნის 30 - იანი წლების შემდეგ დაგროვილი ფაქტობრივი მასალის ფონზე შეუძლებელია დღის წესრიგში არ დადგეს პატივცემული მეცნიერის დებულებების გადასინჯვა. შესაბამისად, გადასინჯვა იმ ავტორთა მოსაზრებებისაც, რომლებიც პროფ. გ. ნიორაძის ნაშრომზე დაყრდნობით შორს მიმავალ სამეცნიერო დასკვნებს აკეთებდნენ.

იალოილუთეფეს კულტურის შესწავლის საწყის ეტაპზე იგი მოიაზრებოდა იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ავტოქტონურ მატერიალურ კულტურად. შესაბამისად, მის აღსანიშნავად შემოტანილი იქნა ტერმინი: „ალაზნის ველის კულტურა“ (პროფ. გ. ნიორაძე), ცოტა მოგვიანებით: „ალაზან-იალოილუთეფეს კულტურა“ (აკად. ს. ჯანაშია) და ბოლოს - „ქერული კულტურა“ (პროფ. რ. რამიშვილი).

XX ს-ის 70-იან წლებში იორ-ალაზნის ორმდინარეთის მატე-

რიალურ კულტურაში ცალკე გამოიყო მასალები, რომელიც ელინისტური ხანის ადგილობრივ (ავტოქტონურ) კულტურად იქნა მოაზრებული. იმავე დროს დადგა საკითხი აღნიშნულ რეგიონში იალოილუთეფეს კულტურის შემოტანის თაობაზე კავკასიის ალბანეთის ტერიტორიიდან (აკად. კ. ფიცხელაური).

იმავე ხანებში გამოითქვა ჰიპოთეზური მოსაზრება იალოილუთეფესა და ადგილობრივი კულტურების შერწყმაზე, რამაც დასაბამი მისცა „ჰერულ კულტურას“ (ვ. თოლორდავა).

უკანასკნელ წლებში, ვ. თოლორდავას ჰიპოთეზისაგან ძირეულად განსხვავებული მოსაზრება იქნა წამოყენებული, რომლის მიხედვითაც იალოილუთეფეს კულტურა უეცრად ჩნდება იორალაზნის ორმდინარეთში და მალევე უკვალოდ ქრება ამ რეგიონიდან (პროფ. ი. გაგოშიძე).

ამრიგად, ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯერ კიდევ არ არსებობს შეჯერებული აზრი საქართველოს ტერიტორიაზე ამ კულტურის გენეზისის თაობაზე. რიგი ავტორებისა, ვინც კი ზემოთ დასახელებულ მოსაზრებებს გვთავაზობს (აკად. კ. ფიცხელაურისა და პროფ. ი. გაგოშიძის გამოკლებით), კვლავ პროფ. გ. ნიორაძის მიერ XX ს-ის 30 - იან წლებში შემუშავებულ დებულებებს ეყრდნობა ამ კულტურის გენეზისის საკვლევად მნიშვნელოვან ისეთ საკითხებზე, როგორებიც არის: მისი გავრცელების არეალი, სოციალ-ეკონომიკური ატრიბუცია, ქრონოლოგია, კერამიკის ტიპოლოგია და სხვ. იმავე დროს მხედველობის მიღმა რჩებათ იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების ძირითად რაიონში - კავკასიის ალბანეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ძეგლები და მათი კვლევის უახლესი შედეგები. ყოველივე აქედან გამომდინარე, დასახელებული მოსაზრებები, ჩვენი აზრით, მრავალ კითხვას ბადებს და დასაბუთება უკმარისობასაც განიცდის.

ამრიგად, ნაშრომის ძირითადი მიზანია გააშუქოს იალოილუთეფეს კულტურის გენეზისის პრობლემა საქართველოს ტერიტორიაზე, შეძლებისდაგვარად უპასუხოს მთავარ კითხვას: აღნიშნული კულტურა არის ავტოქტონური მატერიალური კულტურა თუ შემოტანილია იგი ალაზნის ველზე? ამ მიზნის მისაღწევად საჭიროდ მივიჩნიეთ ისეთი ამოცანების შესრულება, რომელთა ფონზეც, ვფიქრობთ შესაძლებელია მეტ-ნაკლებად დასაბუთებული პასუხი გაეცეს ზემოთ დასმულ საკითხს. ეს ამოცანებია: 1. მოვხადინოთ საქართველოს ტერიტორიაზე ამ კულტურის გავრცელების გეოგრაფიული არეალის ლოკალიზაცია; 2. გავაშუქოთ საკითხი, გენეტიკურად უკავშირდება თუ არა იგი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ წინამორბედ არქეოლოგიურ კულტურებს და ჩაქრობის შემდეგ რა კვალი დაამჩნია მან მომდევნო პერიოდის მატერიალურ კულტურას; 3. განვსაზღვროთ საქართვე-

ლოს ფარგლებში ამ კულტურის არსებობის ქრონოლოგიური დიაპაზონი: 4. შეძლებისდაგვარად მოვახდინოთ მისი ეთნიკური და სოციალ-ეკონომიკური ატრიბუცია.

თითოეულ ამ საკითხზე, როგორც ზემოთ აღინიშნა, სხვადასხვა მეცნიერის მიერ გამოთქმულია განსხვავებული, ზოგჯერ ურთიერთგამომრიცხავი მოსაზრებები. ჩვენი დაკვირვებით, ეს გამოწვეულია იმით, რომ პრაქტიკულად ყველა ავტორი, ვინც კი შეხებიდა ამ კულტურას, მას სხვადასხვაგვარად განსაზღვრავდა. ისე, რომ დღემდე არ არის ჩამოყალიბებული კრიტერიუმები, რომელთა მიხედვითაც უნდა მოხდეს მისი, როგორც ცალკე არქეოლოგიური კულტურის გამოყოფა. უფრო მეტიც, XX საუკუნის 80-იანი წლებიდან, აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში საერთოდ უარყოფილი იქნა ტერმინი „იალოილუთეფეს კულტურა“. ყოველივე აქედან გამომდინარე, სანამ ამ კულტურის ირგვლივ არსებულ პრობლემურ საკითხებს შევხებოდით ცალკე თავი დავუთმეთ მის განსაზღვრას, სადაც ვეცადეთ ჩამოგვეყალიბებინა ის კრიტერიუმები, რომელთა მიხედვითაც ერთი მხრივ უნდა მოხდეს მისი გამოყოფა ანტიკური ქართლისა და იორ-ალაზნის ორმდინარეთის მატერიალური კულტურისაგან, მეორე მხრივ კი, ჩვენი აზრით იძლევა საფუძველს, რომ იალოილუთეფეს კულტურა განიხილებოდეს კავკასიის ალბანეთის მატერიალური კულტურის ლოკალურ ვარიანტად.

კახეთის ანტიკური ხანის მატერიალური კულტურის მეტი სიცხადით წარმოჩენა, მჭიდროდ არის დაკავშირებული ქართული (და საერთოდ სმხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიის) ისტორიოგრაფიის ისეთ ფუნდამენტურ პრობლემებთან, როგორებიც არის იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ისტორიული და ეთნიკური გეოგრაფიის საკითხები. აქედან გამომდინარე, ბუნებრივია მათ გვერდს ვერ ავუვლიდით. აღნიშნული თეორიული საკითხების განხილვა ჩვენ კომპლექსურად - ნერილობითი ნყარობისა და არქეოლოგიური მონაცემების გათვალისწინებით ვცადეთ. ამ საკითხების ირგვლივ ჩვენს მიერ გამოთქმული მოსაზრებები შეიძლება არ ეთანხმებოდეს სპეციალურ ლიტერატურაში დამკვიდრებულ შეხედულებებს. აქედან გამომდინარე, შესაძლოა ისინი კამათის, განსჯისა და მკაცრი კრიტიკის ობიექტიც გახდეს. თუმცა, ჩვენ ერთი მხრივ ვეცდებით ფაქტობრივი მასალით დავასაბუთოთ ჩვენეული თვალსაზრისი ამა თუ იმ პრობლემურ საკითხთან მიმართებაში, მეორე მხრივ კი სიამოვნებით მივიღებთ არგუმენტირებულ კრიტიკას.

იალოილუთეფეს კულტურის შესწავლის ისტორიიდან

იალოილუთეფეს ტიპის მატერიალური კულტურის ძეგლები, შემთხვევითი მონაპოვრების წყალობით XIX საუკუნის მიწურულიდან გახდა ცნობილი სამეცნიერო საზოგადოებისათვის. კერძოდ, ფრანგ მკვლევარ-მოგზაურს - ბარონ დე ბაის კიროვაბადის რაიონში შეუგროვებია სხვადასხვა სახის თიხის ჭურჭელი და გადაუცია ლუერის მუზეუმისათვის. ეს მასალა მალევე გამოქვეყნდა [Pottier 1899: 1-16]. 1915 წელს სოფელ ნიჯის მიდამოებში (აზერბაიჯანი, ნუხის რაიონი) ადგილ დარბაგში საცდელი თხრის დროს ე. ლალაიანმა აღმოაჩინა სხვადასხვა დანიშნულების თიხის ჭურჭელი [ნიორაძე 1940: 39-42].

1926 წელს იმავე სოფელ ნიჯის მახლობლად, მდინარე ყარაჩაის მარჯვენა ნაპირზე, ადგილ იალოილუ-თაფა-ში¹, აზერბაიჯანის სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ დ. შარიფოვის ხელმძღვანელობით გათხარა პატარა სამაროვანი (ხუთი სამარხი), სადაც მოპოვებული იქნა სხვადასხვა დანიშნულების თიხის ჭურჭელი: ხელადები, ჩაფები, ჯამები, ქოთნები, სამფეხა ლანგარი, მათარა და სხვ. აგრეთვე პასტის, მინის, სარდიონის მძივები და ორი ცალი ლითონის „ფირფიტა“. განათხარ მასალას მკვლევარმა უძღვნა სტატია, სადაც, გარდა გათხრების ანგარიშისა, იძლევა მისი მეცნიერული შეფასების ცდას. მკვლევარი ერთმანეთისაგან ანსხვავებს ორი სახის კერამიკულ ნაწარმს, სახელდობრ შავსა და ღია ფერის ჭურჭელს და აღნიშნავს, რომ ღია ფერის ჭურჭელი შავი ფერის კერამიკაზე გვიანდელიაო. სხვადასხვა ფერის კერამიკას ავტორი ორი სხვადასხვა ხალხის კუთვნილებად მიიჩნევს. მისი აზრით ამ ადგილებში თავიდან სახლობდა შავი ფერის კერამიკის მატარებელი ხალხი, რომელიც დაუპყრია შემდეგში საიდანაც მოსულ უფრო ძლიერსა და უხეშ ხალხს, რომელიც ღია ფერის კერამიკას აწარმოებდა. მისი აზრით ჯერ ხმარებაში შემოსულა ღია ფერის ნატიფად დამზადებული ჭურჭელი, შემდგომ კი კერამიკული ნაწარმის მოთხოვნილება კმაყოფილდებოდა ფართოდ გავ-

¹ სწორედ აღმოჩენის ადგილის მიხედვით მიეცა ამ კულტურას სახელწოდება. ა. ლეკერპოვი ერთ სტატიაში აღნიშნავს, რომ სახელწოდება იალოილუ-თაფა (როგორც დ. შარიფოვი უწოდებს) არ არის სწორი და უნდა იუნდა ითქვას იალოილუ-თეფე, რაც აზერბაიჯანულ ენაზე ნიშნავს ცეცხლოვან ბორცვს [Лекерпов 1927: 243].

რცელებული, ღია ფერის უხეში ჭურჭლით [Шарифов 1927: 15-23]. რაც შეეხება ამ მასალების ქრონოლოგიას, ავტორი მასზე არაფერს ამბობს და საკითხს ღიად ტოვებს.

დ. შარიფოვის სტატიას სარეცენზიო წერილი უძღვნა ფინელმა არქეოლოგმა ა. ტალღგრენმა და ეს სამარხები ყობანურია კულტურის თანადროულად მიიჩნია [Tallgren 1928: 199].

იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკის შესახებ ცალკე სტატია დაბეჭდეს ტ. პასეკმა და ბ. ლატინინმა [Пасек...1927], სადაც ხელმეორედ გამოაქვეყნეს ბარონ დე ბაის მიერ შეგროვილი ჭურჭელი. აღნიშნულ მასალას ავტორები ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი საუკუნეებით ათარილებდნენ და გამოთქვამდნენ ვარაუდს, რომ ეს კულტურა შესაძლოა დაუკავშირდეს თვით ეგეოსის კულტურას [Пасек...1927: 221].

იალოილუთეფეს კულტურას საგანგებო ნაშრომი მიუძღვნა ცნობილმა არქეოლოგმა ა. იესენმა [Иесен 1929:25-40]. იგი ეთანხმებოდა ტ. პასეკისა და ბ. ლატინინის მოსაზრების იმ პუნქტს, რომ იალოილუთეფეს კერამიკის გენეზისი მიკენისაქენ და ეგეოსის კულტურისაქენ მიგვიითითებს. მაგრამ, იგი მსგავსებას ამჟღავნებს არა კონკრეტულად მიკენური სამყაროს, არამედ მცირე აზია - ხმელთაშუაზღვისპირეთის ვრცელი რეგიონის ძველი კულტურების კერამიკასთან. ავტორის აზრით იალოილუთეფეს კერამიკის ფორმების თავისებურება აიხსნება მის მატარებელ ტომთა კარჩაკეტილი ეკონომიკური ცხოვრებით, რომლის საფუძველზე უნდა მომხდარიყო მატერიალური კულტურის ფორმების განვითარების განკერძოება. იგი აღნიშნავს, რომ საერთო ჯამში იალოილუთეფეს კერამიკა გენეტიკურად უკავშირდება წინააზიის მატერიალურ კულტურას და იმეორებს ზოგიერთ ფორმას, რომელიც უფრო ადრე ჰქონდა ყოფა-ცხოვრებაში ამ მხარის წამყვან კულტურულ ცენტრებს.

ავტორი ვრცლად შეეხო ამ კულტურის ქრონოლოგიას და გავრცელების არეალს. მისი აზრით, იალოილუთეფეს კულტურა ძვ.წ. V-I სს-ით უნდა დათარიღდეს. რაც შეეხება გავრცელების არეალს: ა. იესენმა სცადა იმ დროისათვის არსებული მონაცემების მიხედვით გამოერკვია ეს საკითხი. მის რუკაზე აღნიშნულია იალოილუთეფეს ტიპის მატერიალური კულტურის ნამთების აღმოჩენის ოთხი ადგილი. ესენია: 1. ნიჯი და იალოილუთეფე (ე. ლალაიანისა და დ. შარიფოვის გათხრები); 2. დეგმე-დერე (აზერბაიჯანი, შემთხვევითი აღმოჩენა); 3. ამირჯანლუ (აზერბაიჯანი, შემთხვევითი აღმოჩენა); 4. ჭიაური (საქართველო, შემთხვევითი აღმოჩენა) [Иесен 1929: 27].

ა. იესენი იალოილუთეფეს კულტურას მიაკუთვნებდა ერთ ტომს, ან ტომთა წყებას, რომლებიც ცხოვრობდნენ ძველი ალბანე-

თის ტერიტორიაზე [Несцен 1929: 39]. აქვე ავტორი გამოთქვამდა ვარაუდს, რომ დღევანდელი კახეთი დასახლებული იყო ალბანური მოდგმის ტომებით და ალბანეთის შემადგენლობაში შედიოდა. მეცნიერმა განხილული ნაშრომით სამეცნიერო მიმოქცევაში დაამკვიდრა ტერმინი „იალოილუთეფეს კულტურა“.

იალოილუთეფეს სამაროვანზე მოპოვებულ ერთ ნისკარტიან ჭურჭელს - „ასკოს“ (Asko) ვრცლად შეეხო ფრანც ჰანჩარი. ავტორი ამ ტიპის ჭურჭლების წარმოშობის ცენტრად ახლო აღმოსავლეთს მიიჩნევდა და მის მთავარი გავრცელების არეა ხმელთაშუაზღვისპირეთის აღმოსავლეთ ნაწილს სახავდა [Hancar 1934: 82]. იალოილუთეფეს ჭურჭლის შესახებ ფ. ჰანჩარი აღნიშნავდა, რომ ის ფორმით ახლოს დგას ლურისტანის ბრინჯაოსა და თიხის ნისკარტიან ჭურჭელთან. მისი აზრით, იალოილუთეფეს კერამიკა ძ.წ. 1000-900 წლებს უნდა მიეკუთვნებოდეს [Hancar 1934: 85].

შემდეგი მეცნიერი, ვინც სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა განსახილველ კულტურას, იყო პროფ. გიორგი ნიორაძე. თუმცა, სანამ მის მიერ ჩატარებული სამუშაოების განხილვაზე გადავიდოდეთ, ინტერესმოკლებული არ იქნება მოკლედ გავეცნოთ საქართველოში იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლების აღმოჩენის ისტორიას. პირველი აღმოჩენა საქართველოს ტერიტორიაზე მოხდა 1890 წელს. სოფ. ჭიაურში (ლაგოდეხის რაიონი) შემთხვევით უპოვიათ სამი ცალი სამფეხა ლანგარი და ქოთანის. ეს მასალა თავის ნაშრომში მოხსენიებული აქვს ა. იესენს [Несцен 1929: 34]. 1894 წელს ისევ ჭიაურის ტყეში შემთხვევით აღმოჩნდა ერთი ცალი ხელადა და სამფეხა ლანგარი. შემდგომ, 1936 წელს საქართველოს მუზეუმში შევიდა ამავე ტერიტორიებზე მოპოვებული სამფეხა ლანგარი, აღმოჩენის ზუსტი ადგილი და დრო უცნობია [ნიორაძე 1940: 28-29].

XX საუკუნის დასაწყისში შემთხვევით აღმოჩენებს ადგილი ჰქონდა მთელ რიგ ადგილებში: სოფ. ანაგაში, ჩუმლაყში, გურჯაანში და სხვ. [ნიორაძე 1940: 28-39].

1935 წელს ტექნიკოს გ. გავრილენკოს საქართველოს მუზეუმში მიუტანია კერამიკის ნატეხები და რამოდენიმე მთლიანი ჭურჭელი, რომლებიც შემთხვევით აღმოეჩინა ალაზნის ველზე, სოფ. არხილოსკალოდან 5 კმ. დაშორებით. 1937 წელს „ენიკის“ ინსტიტუტმა აღმოჩენის ადგილზე გათხრების ჩასატარებლად მიაველინა პროფ. გიორგი ნიორაძე და შემდგომში ცნობილი არქეოლოგი (იმჟამად ასპირანტი) გერმანე გობეჯიშვილი [ნიორაძე 1940: 1].

ექსპედიციამ ალაზნის ველზე გათხარა სამაროვანი¹ (შვიდი ორმოსამარხი გვერდზე დასვენებული, ძლიერ კიდურებმოკეცილი მიცვალებულებით), სადაც მოპოვებული იქნა სხვადასხვა სახის ინვენტარი: კერამიკა, მძივები, ბრინჯაოს სამკაული და სხვ. სწორედ ეს მასალები დაედო საფუძვლად გ. ნიორაძის ცნობილ მონოგრაფიას [ნიორაძე 1940], რომელიც მეცნიერმა ამ კულტურას უძღვნა. ავტორმა მოპოვებული მასალა დაუკავშირა 1926 წელს აზერბაიჯანის სახელმწიფო მუზეუმის მიერ იალოილუთეფეში გათხრილი სამაროვნის ინვენტარს და აღნიშნა, რომ ეს მასალები ერთი და იგივე კულტურას მიეკუთვნება [ნიორაძე 1940: 50]. მეცნიერმა თავი მოუყარა XX საუკუნის 40-იანი წლებისათვის ცნობილ ყველა აღმოჩენას, რომელიც მისი აზრით, ნათესაობას ამჟღავნებდა იალოილუთეფესა და ალაზნის ველის (სამთაწყაროს) სამაროვნის კერამიკასთან და შეეცადა გადაეჭრა ის პრობლემური საკითხები, რაც იმ დროისათვის ამ კულტურის ირგვლივ არსებობდა.

უპირველესი ასეთ საკითხთაგანი იყო ქრონოლოგია. როგორც ზემოთ ვნახეთ მის ირგვლივ აზრთა დიდი სხვადასხვაობა და ხშირად დასაზუსტებელი მოსაზრებებიც არსებობდა. პროფ. გ. ნიორაძე შეეცადა ეს საკითხი ნუმისმატიკური მონაცემების საფუძველზე გადაეჭრა. იალოილუთეფეს სამაროვანზე 1926 წლის გათხრების დროს დ. შარიფოვს მოუპოვებია ორი ცალი მონეტა, თუმცა მკვლევარმა ვერ განსაზღვრა მათი რაობა და იხსენიებს, როგორც „ფირფიტებს“ [Шарифов 1927: ტაბ.I]. როგორც შემდეგ გაირკვა ეს „ფირფიტები“ მონეტები იყო. ისინი შეისწავლა ცნო-

¹ ამ სამაროვანს ზოგიერთ პუბლიკაციაში მოიხსენიებენ, როგორც არხილოსკალოს სამაროვანს [მონონელიძე 2013; ლორთქიფანიძე 2014], რაც არ არის მართებული. სოფ. არხილოსკალო მდებარეობს შირაქის ველის აღმოსავლეთ განაპირას, ხოლო სამაროვანი, შესწავლილი იქნა არხილოსკალოს ჩასწვრივ, 5 კმ. დაშორებით, ალაზნის ველზე. პროფ. გ. ნიორაძეს უცდია ადგილობრივი მოსახლეობის გამოკითხვით, გამოერკვია ამ ადგილის სახელწოდება [ნიორაძე 1940: 1], მაგრამ უშედეგოდ. ამიტომაც იგი მას უწოდებს, არა არხილოსკალოს, არამედ „ალაზნის ველის სამაროვანს.“ როგორც პატივცემული მეცნიერის ნაშრომიდან ირკვევა, ამ სამაროვიდან უახლოესი დასახლებული პუნქტია სოფ. სამთაწყარო (აღმოჩენის ადგილი სოფლიდან დაცილებულია 2,5 კმ.-ით), რომელიც ალაზნის ველზე მდებარეობს. აქედან გამომდინარე, მიზანშეწონილად ვთვლით, რომ სამაროვნის მდებარეობის მისანიშნებლად ამ დასახლებული პუნქტის სახელი იხმარებოდეს. თუმცა, ვითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ეს სამაროვანი სპეციალურ ლიტერატურაში, ძირითადად მაინც „ალაზნის ველის“ სახელით არის ცნობილი. ამიტომ გაუგებრობათ თავიდან ასაცილებლად, ქვემოთ ჩვენც ამ სახელწოდებით მოვიხსენიებთ და ფრჩხილებში მივანიშნებთ უახლოეს დასახლებულ პუნქტს (სამთაწყარო).

ბილმა ნუმიზმატმა ე. პახომოვმა. ერთი ამ მონეტათაგანი სრულიად გადაღესილი აღმოჩნდა და არ მოხერხდა მისი განსაზღვრა. მეორე კი რომაული დენარი გამოდგა, მოჭრილი ძვ.წ. 90 წელს [Пахомов 1937: 24].

გარდა აღნიშნული მონეტისა, გ. ნიორაძემ ყურადღება გაამახვილა კიროვობადის მახლობლად აღიზსამარხების სამაროვანზე 1903 წელს გ. როზენდორფისა [Розендорф 1906] და 1937-38 წლებში ი. ჰუმელის მიერ მოპოვებულ ძვ.წ. I საუკუნის მეორე ნახევრის არშაკიდულ დრაქმებზე. ასევე სამთავროს ერთ-ერთ ქვევრსამარხში მოპოვებულ ამავე პერიოდის პართულ მონეტაზე. გ. ნიორაძის აზრით, ამ მონეტების თანმხლები ინვენტარი ნათესაობას ამჟღავნებს ალაზნის ველისა (სამთაწყარო) და იალოილუთეფეს სამაროვანზე დადასტურებულ მასალებთან, შესაბამისად ისინი ერთი დროისანი უნდა იყვნენო [ნიორაძე 1940: 93]. და, რადგანაც ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევრის მონეტები შესაძლოა ახ.წ. I ს-შიც ყოფილყო მიმოქცევაში, მეცნიერი მივიდა დასკვნამდე, რომ განსახილველი კულტურა მიეკუთვნება ძვ.წ. I – ახ.წ. I საუკუნეებს [ნიორაძე 1940: 93-94].

პატივცემული მეცნიერის გამოკვლევამ ცხადყო დ. შარიფოვის მოსაზრების არამართებულობა შავი და ღია ფერის კერამიკის სხვადასხვა პერიოდისათვის მიკუთვნების შესახებ (იხ. ზემოთ). როგორც გაირკვა ეს ჭურჭელი ერთი და იგივე დროს ყოფილა ხმარებაში, ამის ნათელი დადასტურებაა სამარხებში მათი ერთად მოპოვების ფაქტები. ხოლო განსხვავებანი კეცის ფაქტურასა და ფერში, აიხსნება მათი დამზადების ტექნიკისა და გამოწვის თავისებურებებით [ნიორაძე 1940: 58-60].

პროფ. გ. ნიორაძემ ასევე სცადა შემოეფარგლა ამ კულტურის გავრცელების არეალი. მისი დასკვნა ამ საკითხთან მიმართებაში ამგვარია: იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების უმთავრესი არეალი არის ალაზნისა და მტკვრის აუზის შუა და ქვემო წელი, რომელთა საზღვარი ჩრდილო-დასავლეთით ვრცელდება თბილის-სამთავრომდე, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით ჩუხურ-იურთა და ჯეირან-ქერმაზამდე (აზერბაიჯანი). ამ ვრცელ ტერიტორიაზე მეცნიერი გამოყოფს აღნიშნული კულტურის გავრცელების ლოკალურ რაიონებს (არა მოპოვებული მასალის ლოკალური ტიპოლოგიური სხვაობის, არამედ აღმოჩენის ადგილების გეოგრაფიულად ერთმანეთთან ახლოს მდებარეობის მიხედვით. გ.ლ.), ესენია: 1. ალაზნის აუზი დღევანდელი კახეთის ფარგლებში. 2. მტკვრის შუა დინების მარცხნივ მდებარე ტერიტორია ალაზნისა და მტკვრის შესართავს ქვემოთ. 3. მტკვრისა და არაქსის შესართავიდან სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე მილისა და მულანის ველები [ნიორაძე 1940: 93-94]. აქვე მეცნიერი აღნიშნავდა, რომ ამ კულტურ-

რის ძეგლები ჯერჯერობით არასაკმარისადაა გამოვლენილი და მომავალში მათი აღმოჩენა მოსალოდნელია მტკვრის აუზის შუა და ქვემო წელში ყველგან. განსახილველი კულტურის აღსანიშნავად მეცნიერმა შემოიტანა ტერმინი „ალაზნის ველის კულტურა“.

პროფ. გ. ნიორაძის შემდეგ ამ კულტურის შესახებ ცალკე ნაშრომი გამოაქვეყნა რუსმა არქეოლოგმა – ტ. პასეკმა. მისი ხელმძღვანელობით 1937 წელს მუღანის ველზე, სოფ. ჯაფარხანთან გაითხარა სამაროვანი, სადაც აღმოჩნდა იალოილუთეფესა და არხილოსკალოს სამაროვნის ტიპის ინვენტარი. მკვლევარმა უარყო ადრე, ბ. ლატინინთან ერთად გამოთქმული მოსაზრება იალოილუთეფეს კერამიკის ადრერკინის ხანით დათარიღების შესახებ და მივიდა დასკვნამდე, რომ ჯაფარხანის სამაროვანი და მისი ტიპის ძეგლები (იგულისხმება იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლები გ.ლ.) უნდა მიეკუთვნებოდეს ძვ.წ. I ათასწლეულის უკანასკნელ საუკუნეებს და უნდა მივიჩნიოთ ადგილობრივი მიწათმოქმედი და მესაქონლე ტომების კულტურადო [Пасек 1946: 67].

XX საუკუნის მეორე ნახევრიდან აზერბაიჯანისა და საქართველოს ტერიტორიაზე თავი იჩინა ამ კულტურისათვის დამახასიათებელმა ახალმა არქეოლოგიურმა მასალებმა. 1949-1950 წლებში იალოილუთეფეს სამაროვნის თხრა გააგრძელა აზერბაიჯანელმა არქეოლოგმა ი. ჯაფარზადემ. ამ საველე კამპანიების დროს მოპოვებული მასალა დაამუშავა და მონოგრაფიის სახით გამოაქვეყნა ო. ისმიზადემ [Исмизаде 1956]. ნაშრომში განხილულია იალოილუთეფეს სამაროვანზე 1926 წელს (დ. შარიფოვი) და 1949-50 წლებში (ი. ჯაფარზადე) წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. აგრეთვე დამუშავებული და გამოქვეყნებულია ე. ლალაიანის განათხარი მასალა სოფ. ნიჯიდან. მკვლევარის ძირითადი დასკვნები ამგვარად გამოიყურება: იალოილუთეფეს კერამიკის წამყვან ფორმებს პროტოტიპები ეძებნება აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე გამოვლენილ უფრო ძველ (ხოჯალა-ქედაბეკის, ყიზილვანქის) კულტურებში და აქედან გამომდინარე ის წარმოქმნილია ადგილობრივ ნიადაგზე: ის ადგილობრივი (ალბანური) მიწათმოქმედი და მესაქონლე მოსახლეობის კულტურაა: მისი გავრცელების ძირითადი რაიონია დღევანდელი აზერბაიჯანის (ძველი ალბანეთის) ტერიტორია, ხოლო დასავლეთი საზღვარია ალაზნის აუზი კახეთის ფარგლებში: ეს კულტურა სათავეს იღებს ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანებიდან, ხოლო იალოილუთეფეს სამაროვანი მისი არსებობის ბოლო ეტაპს მიეკუთვნება და ძვ.წ. III-I საუკუნეებით თარიღდება [Исмизаде 1956: 61-74].

1952 წელს პროფ. რამინ რამიშვილმა მცხეთასთან გათხარა კამარახევის სამაროვანი, სადაც მკვლევარის აზრით, აღმოჩნდა ამ

კულტურის ახლო მონათესავე კერამიკა [რამიშვილი 1959: 40-41]. კამარახევის სამარხებში (ძვ.წ. V-III სს.) მოპოვებულ სამფეხა ჯამებსა და სამტურა ხელალებს მეცნიერი იალოილუთეფეს კულტურის „ძველ პლასტებად“ განიხილავდა. მისი აზრით, განსახილველი კულტურის უძველესი ფენები ალაზნის აუზისა (დღევანდელი კახეთი) და შიდა ქართლის ტერიტორიაზეა საგულეველი [რამიშვილი 1959: 39]. ავტორი ვრცლად ეხებოდა მოცემული კულტურის გავრცელების არეალს და მიდიოდა დასკვნამდე, რომ მისი დასავლეთი საზღვარი გომი-ქარელის სექტორზე გადის. მკვლევარი ასევე ეხებოდა ამ კულტურის ეთნიკური ატრიბუციის საკითხს და აღნიშნავდა, რომ მისი გავრცელების რაიონში მოსახლე ძირითადი ეთნიკური მასა იყო ჰერები და აქედან გამომდინარე მას „ჰერული კულტურა უნდა ეწოდოს“ [რამიშვილი 1959: 40-41].

XX საუკუნის 60-70-იან წლებში კახეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხელმძ. აკად. კ. ფიცხელაური) მიერ გაშლილმა ფართო კვლევა-ძიებამ გამოავლინა მასალები, რომელთა შუქზეც შესაძლებელი გახდა სხვაგვარად დასმულიყო საქართველოს ტერიტორიაზე ამ კულტურის გავრცელების არეალისა და გენეზისის საკითხი. კერძოდ, იორ-ალაზნის ორმდინარეთში (ყოფილთოს ხევი, სოფ. ყარალაჯი, სოფ. ვაჩნაძიანი, სოფ. წინანდალი, სოფ. ახალი ულიანოვკა, შირაქის ველი, სადულას გორა, სოფ. საქობო, მილარის ველი) გამოვლინდა ელინისტური ხანის მასალები (ძირითადად კერამიკული ნაწარმი), რომელიც გენეტიკურ კავშირშია იორ-ალაზნის ორმდინარეთის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის კულტურასთან და ამავე დროს მას არანაირი კავშირი არ აქვს იალოილუთეფეს კულტურასთან [ფიცხელაური 1973: 202-206]. როგორც ჩანს, გარკვეულ ხანს აღნიშნულ ტერიტორიაზე (იორ-ალაზნის ორმდინარეთის აღმოსავლეთ ნაწილი - ქართული საისტორიო ტრადიციის ჰერეთი) ეს ორი კულტურა თანაარსებობს. შემდგომ ხანებში კი იალოილუთეფეს კულტურა ადგილს უთმობს ადგილობრივ, ტრადიციულ კულტურას, რომელიც, როგორც აღინიშნა, გენეტიკურ კავშირშია იორ-ალაზნის ორმდინარეთში გავრცელებულ წინამორბედ კულტურასთან. საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ ეს კულტურა არ ვრცელდება მდ. ალაზნის აღმოსავლეთით - ჰერთა განსახლების არეალს გარეთ [Пицхелაური 1977: ფიცხელაური 1973: 202-206]. ამ საფუძველზე მიღებულია დასკვნა, რომ იალოილუთეფეს კულტურა ჰერეთში შემოტანილია უცხო ეთნიკური ელემენტის მიერ [ფიცხელაური 1973: 202-206; გაგოშიძე 2007: 30]. აქედან გამომდინარე ავტომატურად იხსნება მისი „ჰერულ კულტურად“ სახელდების საკითხიც.

1960-1961 წლებში საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის კა-

ხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვ. რ. აბრამიშვილი) ლაგოდების მუნიციპალიტეტის სოფ. ახალ ულიანოვკასთან გათხარა იალოილუთეფეს ტიპის ორი ორმოსამარხი. ეს მასალა დაედო საფუძვლად ვ. თოლორდავას სტატიას [თოლორდავა 1978], სადაც ავტორი ეხება ამ კულტურის სახელწოდების განსაზღვრის, ეთნიკური ატრიბუციისა და გენეზისის საკითხს. მკვლევარი მისაღებად მიიჩნევდა აკად. კ. ფიცხელაურის დებულების იმ პუნქტს, რომ იალოილუთეფეს კულტურა შესაძლოა მართლაც შემოტანილია იორალაზნის ორმდინარეთში, მაგრამ გვთავაზობდა ჰიპოთეზას ადგილობრივი და იალოილუთეფეს კულტურების შერწყმის შესახებ ამ რეგიონში, რამაც დასაბამი მისცა „პერულ კულტურას“ [თოლორდავა 1978: 87-88]. ამავე დროს მკვლევარმა ღიად დატოვა იალოილუთეფეს კულტურის ეთნიკური ატრიბუციის საკითხი. რაც შეეხება სახელწოდების განსაზღვრას, ავტორის აზრით დასაშვებია მის აღსანიშნავად იხმარებოდეს ტერმინი „ალაზან-იალოილუთეფეს“ კულტურა.

1969 წელს კახეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხელმძღვ. აკად. კ. ფიცხელაური) ვაჩნაძიანის (საბჭოთა პერიოდში „შრომა“) რაზმმა (ხელმძღვ. პროფ. ი. გაგოშიძე), აღნიშნული სოფლის მიდამოებში, ადგილ „შალოანთ ახოში“ შეისწავლა სამაროვანი, სადაც, რამდენიმე სამარხში, ადგილობრივ კერამიკასთან ერთად წარმოდგენილი იყო იალოილუთეფეს ტიპის ჭურჭელიც. ეს მასალები გამოუქვეყნებელია, თუმცა ერთ სტატიაში მოხსენიებული აქვს პროფ. ი. გაგოშიძეს [გაგოშიძე 2007: 28]. მეცნიერის აზრით, იალოილუთეფეს კულტურა დღევანდელი კახეთის ტერიტორიაზე ვრცელდება ძვ.წ. I საუკუნის მეორე მეოთხედიდან, ალბანურ ტომთა ექსპანსიის შედეგად. ამ პერიოდში მომძლავრებული ალბანეთი სარგებლობს ქართლის სამეფოს შესუსტებით და თავის ძალაუფლებას ავრცელებს იორ-ალაზნის ორმდინარეთზე, რომელიც ძვ.წ. III-II სს-დან იბერიის შემადგენლობაშია [გაგოშიძე 2007: 28]. ალბანური ტომების ამ ტერიტორიაზე შემოჭრას (რომელთაც თან მოიტანეს იალოილუთეფეს კულტურა) ხელი შეუწყო იმ გარემოებამაც, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქვემო წელზე ძვ.წ. VI ს-დან დაწყებულმა კლიმატის ცვლილებამ (გაშრობამ) ადგილობრივი მოსახლეობა აიძულა მიეტოვებინა საცხოვრებელი. მათი ადგილი კი იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელმა, ალბანურმა ეთნიკურმა ელემენტმა დაიკავა [გაგოშიძე 2007: 29]. ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნიდან ეს კულტურა იორალაზნის ორმდინარეთიდან უეცრად და უკვალოდ ქრება, „აღმოსავლეთ კახეთის კერამიკა კი ადგილობრივი, ელინისტური ხანის კერამიკის ტრადიციებს აგრძელებს: ისევ მზადდება თეთრი ანგო-

ბის ზოლებით მოხატული ჭურჭელი, რომელიც ძვ.წ. III-II საუკუნეებში ფართოდ იყო გავრცელებული კახეთში და აქედან შიდა ქართლშიც გავრცელდა“ [გაგოშიძე 2007: 28].

პროფ. ი. გაგოშიძე ასევე ახდენს საქართველოს ტერიტორიაზე იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების საზღვრების ლოკალიზაციას. იგი აღნიშნავს, რომ იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლები შედარებით კომპაქტურად ჩანს გავრცელებული ივრისა და ალაზნის ქვემო დინებაში: ამ მდინარეთა შუა წელზე იალოილუთეფეს კულტურის მასალები კლებულობს და შიდა ქართლის აღმოსავლეთ ნაწილებამდე მხოლოდ მისი ელემენტები აღწევს [გაგოშიძე 2007: 28].

ქართულ ისტორიოგრაფიაში, პროფ. ი. გაგოშიძის მითითებული ნაშრომი უკანასკნელია, რომელიც იალოილუთეფეს კულტურას ეხება (და არა ეძღვნება). თუმცა, თავად ავტორის სიტყვებით რომ ვთქვათ: „ეს კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე მაინც არ არის სათანადო სიღრმით შესწავლილი. არ არის ბოლომდე გარკვეული მისი ხასიათი, მისი ურთიერთობა ადგილობრივ კულტურასთან, ბოლოსდაბოლოს არ არის დაზუსტებული მისი ქრონოლოგია“ [გაგოშიძე 2007: 28].

ასეთია ის სამეცნიერო მოსაზრებები, რაც დღემდე გამოთქმულა საკვლევი კულტურის ირგვლივ. აქ საჭიროდ არ ჩავთვალეთ თვითოეული მათგანის კრიტიკული განხილვა, რადგან ქვემოთ იალოილუთეფეს კულტურასთან დაკავშირებულ პრობლემურ საკითხებზე მსჯელობისას, გზადაგზა შევხებით მათ და ვეცდებით დავასაბუთოთ ჩვენეული პოზიცია ამა თუ იმ ავტორის შეხედულებასთან დაკავშირებით. აქ კი მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ ზემოთ გადმოცემული რიგი მოსაზრებების მრავალი პუნქტი ჩვენს შენიშვნებს იწვევს. უფრო მეტიც, ზოგიერთი მათგანი, ჩვენი აზრით ფაქტობრივ შეცდომებზეა აგებული და დღის წესრიგიდან უნდა მოიხსნას.

დღეისათვის დაგროვილი ფაქტობრივი მასალა, ვფიქრობთ საშუალებას გვაძლევს ხშირ შემთხვევაში სხვაგვარად გავიაზროთ საქართველოს ტერიტორიაზე იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების არეალის, გენეზისის, ეთნიკური ატრიბუციისა და მასთან დაკავშირებული სხვა, მთელი რიგი პრობლემური საკითხები. წინამდებარე ნაშრომში ვეცდებით შეძლებისდაგვარად მეტი სიღრმით წარმოვაჩინოთ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე იალოილუთეფეს კულტურის არსებობის ყველა ასპექტი.

კულტურის განსაზღვრა

ნაშრომის შესავალში აღნიშნული იყო, რომ იალოილუთეფეს კულტურის ირგვლივ შექმნილ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა დიდი სხვადასხვაობა და ხშირად ურთიერთგამომრიცხავი მოსაზრებებია გამოთქმული. ეს უპრატესად გამოწვეულია იმით, რომ სხვადასხვა მკვლევარი განსახილველ კულტურას სხვადასხვა განსაზღვრებას აძლევდა. გარდა ამისა, ქართულ ისტორიოგრაფიაში, ამ კულტურის განსაზღვრაში ჩვენი აზრით დაშვებული იქნა ფაქტობრივი შეცდომები. ამასთან, პროფ. გ. ნიორაძე თუ უმთავრესად კერამიკის ტიპების მიხედვით განსაზღვრავდა „ალაზნის ველის კულტურას“: პროფ. რ. რამიშვილის კონცეფციაში საერთოდ არ ჩანს კრიტერიუმები, რომლის მიხედვითაც იგი ცალკე გამოყოფს „ჰერულ კულტურას“. ამასთან, დასახელებული ავტორები იალოილუთეფეს კულტურას უკავშირებენ ისეთ არტიფაქტებსა და არქეოლოგიურ კომპლექსებს, რომელთაც საერთო არაფერი აქვთ ამ უკანასკნელთან (იხ. ქვემოთ). სწორედ ამ ფაქტობრივმა შეცდომებმა მისცა დასაბამი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში იალოილუთეფეს კულტურის გენეზისის, ქრონოლოგიის, გავრცელების არეალის, ეთნიკური ატრიბუციის საკითხების ჩვენი აზრით, მცდარ გააზრებას.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, იალოილუთეფეს კულტურის ირგვლივ არსებული პრობლემური საკითხების გაანალიზებამდე, საჭიროდ ვთვლით ჩამოვყალიბოთ და განვიხილოთ კრიტერიუმები, რომელთა მიხედვითაც უნდა მოხდეს საკვლევი კულტურის განსაზღვრა და მისი გამოყოფა ანტიკური ხანის ქართლისა თუ ჰერეთის მატერიალური კულტურისაგან. ასეთებად მივიჩნევთ: 1. სამარხთა ტიპოლოგიას და დაკრძალვის წესს. 2. კერამიკის ორიგინალურ ფორმებსა და ორნამენტს. თუმცა, სანამ ამ კრიტერიუმების დახასიათებაზე გადავიდოდეთ, გარკვეულ გაუგებრობათა თავიდან ასაცილებლად აუცილებლად მიგვაჩნია განვმარტოთ თუ რას ვგულისხმობთ ტერმინ „იალოილუთეფეს კულტურის“ ქვეშ, რადგან ანტიკური ხანის კავკასიის ალბანეთის მატერიალური კულტურის შესწავლის სხვადასხვა ეტაპზე, ამ ტერმინს სხვადასხვა შინაარსობრივი დატვირთვა ჰქონდა, ხოლო ამჟამად აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში ის საერთოდ ამოღებულია ხმარებიდან.

§. 1. ცნება „იალოილუთეფეს კულტურის“ გაგაზისათვის

ტერმინი „იალოილუთეფეს კულტურა“ სამეცნიერო მიმოქცევაში ა. იესენმა დაამკვიდრა [Иесен 1929]. ამ ტერმინის ქვეშ მეცნიერი გულისხმობდა ძვ.წ. V-I სს-ის ალბანური ტომების მატერიალურ კულტურას.

ამგვარადვე ესმოდა ეს ტერმინი ტ. პასეკს, რომელიც აღნიშნულ კულტურას უკავშირებდა ადგილობრივ მინათმოქმედ-მესაქონლე ტომებს და ძვ.წ. I ათასწლეულის უკანასკნელი საუკუნეებით ათარილებდა [Пасек 1946: 67].

დასახელებული მკვლევარების მოსაზრებებს ეთანხმებოდა რ. ისმიზადე. მისი აზრით იალოილუთეფეს კულტურაში, წამყვანი ადგილი უკავია ორმოსამარხებს, გვერდზე დასვენებულ ძლიერ მოხრილ პოზაში დაკრძალული მიცვალებულით (სხვა ტიპის სამარხები იალოილუთეფეს სამაროვანზე არც დადასტურებულა). თუმცა, ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი ინვენტარი გვხვდება სხვა ტიპის სამარხებშიც: მცირე ზომის ყორღანებში, ქვევრსამარხებში, ალიზსამარხებში და სხვ [Исмизаде 1956: 3-4]. მკვლევარის აზრით, ეს კულტურა სათავეს იღებს ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებიდან, ხოლო იალოილუთეფეს სამაროვანი მისი არსებობის ბოლო ეტაპს მიეკუთვნება და ძვ.წ. III-I სს.-ით თარიღდება [Исмизаде 1956: 61-74].

ამრიგად, დასახელებულ მკვლევარებს „იალოილუთეფეს კულტურა“ წარმოედგინათ ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის კავკასიის ალბანეთის მატერიალურ კულტურად, მისთვის დამახასიათებელი ინვენტარის (კერამიკის) შემცველი სხვადასხვა ტიპის სამარხებით.

ამ ტერმინის შინაარსობრივ გააზრებაში მოხდა გარკვეული გარდატეხა, როდესაც კ. ტრევერმა [Тревер 1959] ანტიკური ალბანეთის მატერიალურ კულტურაში ცალკე გამოყო იალოილუთეფეს სამაროვნის ტიპის სამარხები (ორმოსამარხები ძლიერ მოხრილ პოზაში დაკრძალული მიცვალებულით) და მიიჩნია ისინი ალბანთა გაერთიანებაში შემავალი ერთ-ერთი მსხვილი ტომის - უდინების სამარხებად. კ. ტრევერის მიერ ამ კულტურის ასეთი გააზრების საფუძველი იყო იალოილუთეფესა და მისი ტიპის სამაროვნებზე გაბატონებული, მართლაც თავისთავადი დაკრძალვის წესი (იხ. ქვემოთ).

იმ დროიდან მოყოლებული ალბანეთის ანტიკური ხანის არქეოლოგიაში გაჩნდა ტენდენცია, სამარხთა ტიპების მიხედვით გამოეყოთ მატერიალური კულტურის ლოკალური ვარიანტები და

„იალოილუთეფეს კულტურის“ გვერდით გაჩნდა ტერმინი „ქვევრსამარხების კულტურა“ [Голубкина 1961].

XX ს-ის 80-იანი წლებიდან აზერბაიჯანის ისტორიოგრაფიაში, სამარხთა ტიპების მიხედვით კულტურის ლოკალური ვარიანტების გამოყოფის მიმართ გაჩნდა სექსტიკური დამოკიდებულება [Халилов 1985: 203], რადგან რიგ მკვლევართა აზრით, თუ ამ პრინციპით გამოიყოფა ალბანური კულტურის ლოკალური ვარიანტები, მაშინ ანტიკური ალბანეთის ტერიტორიაზე ათამდე არქეოლოგიური კულტურა მაინც უნდა ვივარაუდოთ¹. გარდა ამისა, აღნიშნულ თემატიკაზე მომუშავე სპეციალისტები მიუთითებენ იმ გარემოებაზე, რომ სხვადასხვა ტიპის სინქრონული სამარხების ინვენტარი პრაქტიკულად იდენტურია, ისინი ალბანურ ტომთა სოციალ-ეკონომიკური და სულიერი კულტურის განვითარების ერთიან დონეს ასახავენ. ამ სხვადასხვა ტიპის სამარხთა ერთობლიობას განსაზღვრავენ „საერთოალბანურ კულტურად“. ყოველივე აქედან გამომდინარე, აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში უარყოფილი იქნა ტერმინები „იალოილუთეფეს კულტურა“ და „ქვევრსამარხების კულტურა“ [Халилов 1985: Алиев 1992: Гошгарлы 2012: Искендеров 2012]². ამასთანავე, ამ „საერთოალბანური კულტურიდან“ ცალკე გამოიყო სამარხთა ტიპები (ალიზსამარხები, კატაკომბები, ორმოსამარხის ზოგიერთი ტიპი), რომლებიც ალბანეთის ტერიტორიაზე შეჭრილ უცხო ეთნიკურ ელემენტს დაუკავშირდა [Гошгарлы 2012: 60,82].

ჩვენ მიზანშეწონილად ვთვლით ალაზნის ველზე დადასტურებული განსახილველი ძეგლების მიმართ ვიხმართ ტერმინი „იალოილუთეფეს კულტურა“, რადგან: 1. ჩვენთვის საინტერესო რეგიონში დღემდე გათხრილ-დოკუმენტირებული და გამოქვეყნებული ალბანური მატერიალური კულტურის ძეგლები მხოლოდ იალოილუთეფეს სამაროვნისათვის დამახასიათებელი ორმოსამარ-

¹ გამომდინარე იქიდან, რომ ალბანეთის ტერიტორიაზე შესწავლილი აღნიშნული პერიოდის სამაროვნები ხასიათდება დიდი მრავალფეროვნებით. კერძოდ, იქ გვხვდება: ორმოსამარხები, ქვევრსამარხები, ალიზსამარხები, ჯარგვალური ტიპის სამარხები, კატაკომბები, ქვაყუთები. ზოგიერთი ტიპის სამარხებს შორის გამოიყოფა ქვეტიპები. მაგ. ორმოსამარხებს შორის დაკრძალვის წესის მიხედვით გამოიყოფა ორ ქვეტიპს (ძლიერ მოხრილი და გაშლილი პოზა), ქვაყუთებში გამოიყოფა ორიგინალური ქვეტიპი - ორკამერიანი სამარხები და ა.შ. [იხ. Гошгарлы 2012].

² მიუხედავად იმისა, რომ ზემოთ დასახელებული ავტორები უარყოფენ იალოილუთეფეს, როგორც ცალკე არქეოლოგიური კულტურის არსებობას, მიმოქცევაში მაინც ტოვებენ ტერმინს „იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკა“

ხებითა და კერამიკით არის წარმოდგენილი: 2. ამავე რეგიონში არსად ჩანს (ჯერჯერობით მაინც) ანტიკური ალბანეთისათვის დამახასიათებელი ინვენტარის შემცველი სხვა ტიპის სამარხები (ვთქვათ ჯარგვალური სამარხები, ქვევრსამარხები¹ და სხვ.).

ამრიგად, ქვემოთ ყველგან „იალოილუთეფეს კულტურის“ ქვეშ იგულისხმება იალოილუთეფეს სამაროვნის ტიპის ძეგლები² და მისთვის დამახასიათებელი კერამიკა, რომლის აღსანიშნავად ქართულ ისტორიოგრაფიაში, სხვადასხვა დროს შემოტანილი იქნა სხვადასხვა ტერმინი: „ალაზნის ველის კულტურა“ [ნიორაძე 1940], „ალაზან-იალოილუთეფეს კულტურა“ [ჯანაშია 1952], „პერული კულტურა“ [რამიშვილი 1959]. ამ დასახელებების შინაარსი, ძირითადად გულისხმობს საკვლევი კულტურის დაკავშირებას იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ავტოქტონურ მოსახლეობასთან, რაც არამართებულად მიგვაჩნია. ქვემოთ საგანგებოდ შევხებით საკითხს, თუ რატომ არ ვთვლით სწორად ასეთ თვალსაზრისს. აქ კი აღვნიშნავთ, რომ იალოილუთეფეს კულტურის ალბანური წარმომავლობა ჩვენში ეჭვს არ იწვევს.

¹ ა. ნონეშვილი, რომელმაც სპეციალური მონოგრაფია უძღვნა ამიერკავკასიის ქვევრსამარხებს, ალაზნის ველის (არხილოსკალო) სამაროვანზე დადასტურებულ, იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკის შემცველ ერთ-ერთ სამარხს განიხილავს ქვევრსამარხად [Нонешвили 1992: 173], რაც ჩვენი აზრით არასწორია. არხილოსკალოს სამაროვნის აღნიშნული (გ. ნიორაძის ნუმერაციით №1) სამარხი წარმოადგენდა ბავშვის საფლავს, რომელიც ქვევრის გვერდის მცირე ზომის ანამტკრევეზე იყო დაკრძალული [ნიორაძე 1940: 5, ტაბ. III]. ამ სამარხის ტიპიურ ქვევრსამარხად განხილვა კი მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია. რაც შეეხება იორ-ალაზნის აუზიდან ცნობილ ქვევრსამარხებს; საგარეჯოსთან შესწავლილ სამაროვანზე წარმოდგენილი ქვევრსამარხები ინვენტარის მიხედვით ახლოს დგას სამთავროს ქვევრსამარხებთან [Нонешвили 1992: 72] და არა ალბანეთის ტერიტორიიდან ცნობილ [Казиев 1953]. ამავე ტიპის სამარხებთან. იგივე სურათი გვაქვს ქ. თელავთან მიკვლეული ქვევრსამარხების შემთხვევაშიც [ჩიკოიძე 1979: 8]. ასე რომ გარდა იალოილუთეფეს სამაროვნის მსგავსი ორმოსამარხებისა, ანტიკური ალბანეთისათვის დამახასიათებელი ინვენტარის შემცველი სხვა ტიპის სამარხი იორ-ალაზნის ორმდინარეთიდან ჩვენთვის ცნობილი არ არის.

² მის ტიპოლოგიასა და განმსაზღვრელ ნიშნებზე ქვემოთ საგანგებოდ გვექნება მსჯელობა.

§. 2. ალბანისტიკის ძირითადი ტანდენციები და ანტიკური ალბანეთის მატერიალური კულტურის ლოკალურ ვარიანტთა ნივთიერების საკითხები

აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში ტერმინ „ილოილუთე-ფეს კულტურის“ უარყოფა, უმთავრესად განაპირობა ბოლო წლებში, ალბანისტიკაში შექმნილმა ვითარებამ. კერძოდ: ზოგჯერ ტენდენციურმა და ზოგიერთ შემთხვევაში პოლიტიზებული აზრის განვითარებამ. ამ სფეროში ნაკლებად გათვითცნობიერებული მკითხველისათვის გასაგები რომ გაცხადოთ საკითხის არსი, საჭიროდ ვთვლით მიმოვიხილოთ ალბანეთის სახელმწიფოებრიობისა და კულტურის განვითარების შესახებ არსებული ის ძირითადი თეორიები, რომლებიც ალბანისტიკის სხვადასხვა სკოლაში შემუშავდა.

აკად. ზ. ალექსიძე, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ნაკითხულ ერთ-ერთ მოხსენებაში [ალექსიძე 2014], სრულად გადმოგვცემს და მიუკერძოებლად აჯამებს ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო საკითხებს. ამდენად, წინამდებარე ნაშრომში მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ ამ ძალზე საინტერესო მოხსენებიდან ვრცელი ამონარიდის ციტირება:

„ალბანეთი, ან როგორც მას უწოდებენ ბალკანეთის ალბანეთისაგან განსასხვავებლად, კავკასიის ალბანეთი, მდებარეობდა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, ძირითადად თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე. ალბანეთი ამ ქვეყანას ბერძნული წყაროების მიხედვით ეწოდება. სომხურ წყაროებში იგი ალუან-ქ (ალუან-ქ)-ად მოიხსენიება, ხოლო ქართულში გვხვდება რანი, ალუანი, და ჰერეთი. ამიტომ იყო, რომ ა. მანიძე ძველ ალბანელთა ენას პერულს უწოდებდა.

მთავარ პრობლემათა ჯგუფი ანტიკურ და ადრე შუასაუკუნეების ალბანეთთან დაკავშირებით არის შემდეგი: როდის ჩამოყალიბდა ამ ტერიტორიაზე სახელმწიფო, რა ტერიტორიას მოიცავდა იგი: როგორი იყო მასში ეთნიკური და კულტურული კონსოლიდაციის პროცესი: შექმნა თუ არა ალბანურმა მოსახლეობამ თავისი დამწერლობა და მწერლობა: თუ შექმნა, რა ენაზე, რამდენად განვითარდა იგი და რამდენ ხანს იარსება. კავკასიოლოგიაში დასახელებული პრობლემატიკის შესახებ ძირითადად ორი, ერთმანეთისაგან რადიკალურად განსხვავებული პოზიცია ჩამოყალიბდა.

სომხური ალბანოლოგია:

დაახლოებით ამ საკუნის 60-იან წლებამდე ალბანისტიკის პრობლემებს ძირითადად არმენოლოგები სწავლობდნენ და ეს გასაგებიც იყო. შუა საუკუნეების წყაროები უმეტესად სომხურად იყო შემონახული, ხოლო აზერბაიჯანის არქეოლოგია ის-ის იყო იდგამდა ფეხს. ჩემი აზრით, ამ ხანებამდე სომეხ მეცნიერთა თვალსაზრისი ალბანოლოგიის ძირითადი პრობლემატიკის მიმართ საკმაოდ

რაციონალური იყო, თუმცა საკამათო საკითხები და შინაგანი წინააღმდეგობები მასში მაინც რჩებოდა. ეს თვალსაზრისი ზოგადად ასე შეიძლება ჩამოყალიბდეს: ალბანეთის ტერიტორიები მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე - არცახი (მთიანი ყარაბაღი) და უტიქი (ველის ყარაბაღი) ძვ. წ. II ს-დან დიდი სომხეთის შემადგენლობაშია. ამიტომ ამ დროიდან მოკიდებული ახ.წ. 387 წლამდე ალბანეთის სამეფოს უკავია მხოლოდ მტკვრის მარცხენა სანაპირო იორ-ალაზნის შუა წელიდან¹ თანამედროვე აღ-სუმდე. ამ ხნის მანძილზე არცახის მოსახლეობა (IV-V სს-ისათვის) მთლიანად, ხოლო უტიქისა (VI ს-ისათვის) დიდ ნაწილად - გასომხდა. ამავე პერიოდში გაქართველდა მტკვრის მარცხენა სანაპიროს დასავლეთი ნაწილის ალბანური მოსახლეობა იორ-ალაზნის აუზში. ქრისტიანობა ალბანეთში სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა IV ს-ის 70-იან წლებში (სამხრეთ დაღესტანში V ს-ის II ნახევარში). დვინის 551 წლის საეკლესიო კრებაზე ალბანეთი სომხეთთან ერთად გაემიჯნა ქალკედონიტობას (უფრო გავრცელებული აზრით, სომხეთი და ალბანეთი უკვე მონოფიზიტური იყო V ს-ის მეორე ნახევრიდან), ხოლო 552 წელს დაარსდა ალბანეთის საკათალიკოსო, იერარქიულად სომხეთის საპატრიარქოზე დამოკიდებული. VII ს-ის დასაწყისიდან ალბანეთის ეკლესია, ქართულთან ერთად, ქალკედონურ მრწამსზე გადავიდა, ხოლო VIII ს-ის დამდეგს, არაბთა ბატონობის დამყარების შედეგად, სამუდამოდ დაუბრუნდა მონოფიზიტობას. V ს-ის 10-იან წლებში მესროპ-მამჭოცმა შექმნა ალბანური ანბანი სივნიელი თარჯიმნის ბენიამინის დახმარებით. ერთიანი სალიტერატურო ენის ნორმად აღებულ იქნა გარგარული ენა, რომელზეც ლაპარაკობდა სამეფო რეზიდენციის ტერიტორიაზე (ფაიტაკარან-ბაილაკანი) მცხოვრები მოსახლეობა. მაგრამ მალე (V ს-ის II ნახევარი) სამეფოს ცენტრმა გადაინაცვლა უტიქში (დედაქალაქი პარტაეი), რომლის სალაპარაკო ენა იყო უტიური (თანამედროვე უდიური). არაბი ისტორიკოსები ამ ენას უწოდებდნენ არანულს ანუ ალბანურს. ასე წინააღმდეგობაში აღმოჩნდა სალიტერატურო ენა და ქვეყნის ცენტრალური რეგიონის სამეტყველო ენა, რის გამოც იგი მალე გამოვიდა ხმარებიდან და სულ მცირე ხნით დარჩა საეკლესიო ენად. VIII ს-ის დასაწყისიდან ალბანეთის ეკლესია გახდა სომხურის ნაწილი და მთლიანად გადავიდა სომხურ ენაზე. ასე დამთავრდა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს მოსახლეობის სრული

¹ ქვემოთ ვნახავთ, რომ იორ-ალაზნის აუზის ალბანეთის შემადგენელ ნაწილად, ხოლო ამ რეგიონის ავტოქტონური მოსახლეობის ალბანელებად განხილვა ჩვენი აზრით, დღის წესრიგიდან უნდა მოიხსნას გ. ლ.

არმენიზაციის პროცესი, და ასე აღიგავა სამუდამოდ პირისაგან მინისა ალბანური მწერლობა. აბორიგენი მოსახლეობის იმ ნაწილ-მა, რომელიც გადაურჩა გასომხებისა და გაქართველების პრო-ცესს, არაბობის ხანაში მიიღო ისლამი, ხოლო შემდეგ შეერწყა მო-სულ თურქული მოდგმის ტომებს, რის შედეგადაც მივიღეთ თანა-მედროვე აზერბაიჯანელი ხალხი.¹

ე.წ. „ახალი თვალსაზრისი“:

60-იანი წლებიდან სომეხმა მეცნიერებმა დაამუშავეს ახალი თვალსაზრისი, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ სახელი-თაც მოიხსენიება ხოლმე. „ახალი თვალსაზრისის“ მიხედვით, ალ-ბანეთის სამეფო ჩამოყალიბდა ძვ.წ. I ს-ის დასაწყისში. მისი საზ-ღვარი სამხრეთით მხოლოდ მტკვრამდე ვრცელდებოდა. სტრაბო-ნის მიხედვით, ალბანეთის მოსახლეობა შედგებოდა 26 ტომისგან. ახ.წ. III ს-მდე ალბანეთის სამეფოს ეთნიკური კონსოლიდაცია არ მომხდარა და თვითეული ტომი თავის ენაზე ლაპარაკობდა. 462 წელს გაუქმდა ალბანეთის სამეფო და შეიქმნა სასანიანთა სამარ-ზპანო სახელწოდებით ალბანეთი. მასში შევიდა ყოფილი დიდი სომხეთის ორი პროვინცია - უტი-ქ-ი და არცახ-ი მტკვრის მარჯვე-ნა სანაპიროზე (უტიქისა და არცახის ალბანეთისათვის მიერთებას 387 წლითაც ათარიღებენ, როდესაც სომხეთი შუაზე გაიყვეს ბი-ზანტიამ და ირანმა), აღნიშნულმა პროვინციებმა ამ დროიდან მიი-ღეს ქვეყნის სახელწოდებად ალბანეთი, რომელსაც ეთნონიმის მნიშვნელობა არასოდეს არ მიუღია და მხოლოდ პოლიტიკურ დატ-ვირთვას ატარებდა. თანდათან მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს სომხურმა პროვინციებმა ეს სახელწოდება იმდენად გაითავისეს, რომ მასში აღარც გულისხმობდნენ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ალბანელებს და თვლიდნენ, რომ ეს სახელწოდება მათ პქონდათ ოდითგანვე. ასევე თანდათან მათ (მტკვრის მარჯვენა მხარის სომ-ხურ პროვინციებს) ჩამოუყალიბდათ ე.წ. „ალბანური მსოფლმხედ-ველობა“ და „ალბანური პატრიოტიზმი“, თუმცა სომხური თვით-მეგნება არასოდეს არ დაუკარგავთ. ვინაიდან ეს პროვინციები კულტურულ-ეკონომიური თვალსაზრისით მტკვრის მარცხენა მხარეს მცხოვრებ მკვიდრ ალბანელებზე მაღლა იდგნენ, მათ შექ-მნეს ახალი ალბანეთი. ისინი არ აღირიცხნენ არც ალბანელებში და არც სპარსელებში. პირიქით, სპარსელთა მიერ დადგენილი სპარ-სელ არშაკუნიანთა სამეფო დინასტია თვითონ გასომხდა, ან უფრო ზუსტად, ორენოვანი გახდა. ეკლესიისა და ქვეყნის ენა სომხური

¹ გამოჩენილი ქართველი ალბანისტები: აკაკი შანიძე, ილია აბულაძე და ციტირებული მოხსენებების ავტორი, ძირითადად სომხური ალბანელოგიის ამ ე.წ. „ზომიერ პოზიციას“ იზიარებდნენ.(გ.ლ.)

იყო (ისევე როგორც ქართლის). მაშტოცმა (მესროპმა) ალბანეთის სომხურ მოსახლეობას მოსახმარებლად გადასცა სომხური ანბანი (36 გრაფემა), ხოლო მკეიდრ ალბანელებს შეუქმნა ახალი დამწერლობა (52 გრაფემა). ამრიგად, როდესაც კორიუნი ლაპარაკობს ბარბაროსი ალბანების უხეში ენისთვის ანბანის შექმნის შესახებ, მას მხედველობაში აქვს მკედრი ალბანები: ხოლო, როდესაც გვაუწყებს ალბანების მიერ ბიბლიის თარგმნის შესახებ (მოგვიანებით ჩვენ შევხებით ამ ცნობებს), გულისხმობს ალბანეთის სომხურ ნაწილს. მკეიდრმა ალბანებმა (მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე) თავისი მწერლობა ვერ შექმნეს და მალე გაითქვიფნენ სხვა ხალხებში. როდესაც შუასაუკუნეების წყაროები ლაპარაკობენ ალბანური მწერლობის შესახებ, ჩვენ ამ ცნობებში უნდა ამოვიკითხოთ არა მკეიდრი ალბანების, არამედ სომხური მწერლობა, შექმნილი უტიქის, არცახისა და გარდმანის სომხურ მოსახლეობის მიერ.

უფრო ზომიერი პოზიციის მქონე, მაგრამ მაინც "ახალ თვალსაზრისზე" მდგარი სომეხი მეცნიერები უშეგებენ ალბანური მწერლობის არსებობას, მხოლოდ შედარებით მცირე ხნით (დაახლოებით V-VII სს-ის ფარგლებში), რომელმაც ვერ გასძლო, ვინაიდან ვერ ჩამოყალიბდა ერთიანი ალბანური ეთნოსი და საერთო ალბანური სალიტერატურო ენა. ალბანურმა დამწერლობამ და მწერლობამ ვერ შეიძინა ფუნქცია, ვინაიდან ალბანეთის საეკლესიო და სახელმწიფო ენა იყო სომხური (ამ ზომიერი პოზიციის მქონეთა აზრითაც, VII ს-ის დამდეგს მომხდარ საეკლესიო განხეთქილებამდე ქართლის ეკლესიის ოფიციალური ენაც აგრეთვე სომხური იყო, რასაც, მათი აზრით, მოწმობს მცხეთის ჯვარზე არსებული სომხური წარწერები).

აზერბაიჯანელ მეცნიერთა თვალსაზრისი:

60-იანი წლებიდან იწყება ასპარეზზე გამოსვლა იმ აზერბაიჯანელი მეცნიერებისა, რომელთაც თავიანთ სპეციალობად გაიხადეს ალბანისტიკა. თუნდაც მხოლოდ ეს მომენტი უნდა დადებითად შეფასდეს კავკასიოლოგიის განვითარებაში, ვინაიდან აქამდე ყველა მეცნიერი ალბანისტიკის პრობლემტიკას იმდენად სწავლობდა, რამდენადაც ამას ითხოვდა მისი კვლევა-ძიების არეალი. აზერბაიჯანელ მეცნიერთა პოზიცია რომ წარმოვიდგინოთ, სომეხ სპეციალისტთა თვალსაზრისი პოლარულად უნდა შევცვალოთ. მე არ გამოვრიცხავ, რომ სხვა მიზეზებთან ერთად ეს იყო გადაჭარბებულად მგრძნობიარე რეაქცია ე.წ. "ახალ თვალსაზრისზე".

აზერბაიჯანელ მეცნიერთა შეხედულებით, ალბანეთის ტერიტორია არსებითად უცვლელია მთელი მისი არსებობის მანძილზე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ჩათვლით და მასში შედის უტიქისა და არცახის გარდა სივნიეთიც. ზოგი მკვლევარის თვალსაზრისით უტიქი და არცახი მხოლოდ მცირე ხნით აქვს მიტაცებული სომხეთს

და 387 წელს უბრუნდება ალბანეთს, ზოგის აზრით ასეთი რამ საერთოდ არ მომხდარა: ალბანეთის მთელი ტერიტორია, თანამედროვე აზერბაიჯანის სადავო პროვინციის - ყარაბაღის ჩათვლით, დასახლებულია ეთნიკურად ერთი წარმომავლობის მოსახლეობით, რომელიც საუკუნეების მანძილზე იცვლის მხოლოდ ენას და სარწმუნოებას: V ს-ის დასაწყისში შეიქმნა ალბანური დამწერლობა, რომელსაც მოჰყვა მდიდარი თარგმნილი და ორიგინალური მწერლობა: VIII-X სს-ის მანძილზე არაბი დამპყრობლები და სომხური ეკლესია ანადგურებენ ალბანური მწერლობის ძეგლებს: განადგურებამდე სომხები ალბანეთის ისტორიის შესახებ თხზულებებს და საეკლესიო კანონებს თარგმნიან სომხურად, ამიტომ შემოგვენახა ისინი მხოლოდ სომხურ ენაზე: თანდათანობით ენა და მწერლობა ალბანეთის მონოფიზიტური ეკლესიისა, რომელიც სომხური ეკლესიის გავლენის ქვეშ იყო და, შედეგად, ალბანეთის სამეფოსიც, სომხური ხდება: X-XIII სს-ის ყველა სომხურენოვანი გამოჩენილი მოღვაწე, რომლებიც წარმოშობით ალბანეთის მტკერის მარჯვენა მხრიდან იყვნენ (მხითარ გოში, კირაკოს განძაკელი და სხვ.) უნდა მივიჩნიოთ სომხურენოვან ალბანელ მწერლებად და საზოგადო მოღვაწეებად.

ცხადია, ასეთი პოლარული თვალსაზრისები მნიშვნელოვნად აფერხებს ალბანოლოგიის განვითარებას, მაგრამ გარკვეული თვალსაზრისით ხელსაც უწყობს მის წინსვლას. ყველა უკიდურესობას თან მაინც ახლავს დადებითი მომენტებიც. პოლემიკის ჟინით შეპყრობილი მეცნიერები თავისი პოზიციის განსამტკიცებლად ისეთ დეტალებს ამჩნევენ და შემოაქვთ სამეცნიერო მიმოქცევაში, რომელთაც მხოლოდ დიდი შინაგანი დაძაბულობა და წინასწარ დასახული ამოცანაზე სასურველი პასუხის ძიება თუ შეგაძლებინებს. ამიტომ, არ შეიძლება არ ვაღიაროთ: მიუხედავად დიდი სუბიექტურობისა ორივე მხრიდან, ალბანოლოგია დღეს ის აღარ არის, რაც იყო მანამ, სანამ მის შესწავლასა და პოლემიკაში აქტიურად ჩაებმევოდნენ აზერბაიჯანელი მეცნიერები. ასე თანდათან გროვდება მასალა მომავალი ობიექტური მკვლევარისათვის. . .“

ზემოთ მიმოხილულ ისტორიულ-ფილოლოგიურ თეორიებს კვალდაკვალ მისდევს არქეოლოგიურ ლიტერატურაში შემუშავებული თვალსაზრისებიც. თუმცა, სანამ მათ განხილვაზე გადავიდოდეთ საჭიროდ ვთვლით განვმარტოთ თუ რატომ რეაგირებენ ასე მწვავედ აზერბაიჯანელი მეცნიერები ალბანეთის ისტორიისა და კულტურის ტენდენციურად წარმოჩენის მიმართ.

ჯერ კიდევ ზ. იამპოლსკი, ეხებოდა რა აზერბაიჯანელი ხალხის წარმოშობას, მიუთითებდა, რომ შუასაუკუნეებში ალბანეთის ტერიტორიაზე სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფების (ხაზარები, ოგუზები, სელჯუკები) ჩასახლების პირობებში, აბორიგენი მოსახლეობა

ყოველთვის უმრავლესობას წარმოადგენდა. შესაბამისად აზერბაიჯანელი ხალხის ეთნიკური სახის ჩამოყალიბებაში მოსულებს დიდი როლი არ უთამაშიათ. არაბთა დაპყრობების დროიდან ადგილობრივმა მოსახლეობამ ისლამი მიიღო, ხოლო სასაუბრო ენად თურქული იქცა. ამრიგად, მკვლევარი ფიქრობდა, რომ დღევანდელი აზერბაიჯანელი ხალხი გვევლინება ალბანური ტომების შთამომავლად [Ямпольский 1956]. ზ. იამპოლსკის ეს შეხედულება გახდა ქვაკუთხედი აზერბაიჯანული ალბანისტიკისათვის. XX საუკუნის 80-იანი წლებიდან აზერბაიჯანულ სამეცნიერო ლიტერატურაში სულ უფრო ხშირად გვხვდება ტერმინი „ანტიკური აზერბაიჯანი“ ანდა „ანტიკური აზერბაიჯანის კულტურა“. 2012 წელს კი სრულდება ე. ისკანდეროვის დისერტაცია სათაურით: Взаимосвязи Азербайджанского Албанского государства¹ с Иберией (IV в. до н.э. – III в.н.э. – На основе археологического материала). ამრიგად, დღევანდელი აზერბაიჯანი ისტორიულ-კულტურულად და ეთნიკურად ალბანეთის მემკვიდრედ მოიაზრება. აქედან გამომდინარე, უკვე გასაგებია აზერბაიჯანელ მეცნიერთა მწვავე რეაქცია ალბანეთის ისტორიისა და კულტურის ტენდენციურად წარმოჩენის მიმართ.

ალბანეთის ანტიკური ხანის არქეოლოგიაში მომუშავე აზერბაიჯანელმა სპეციალისტებმა, სცადეს სომხურ და ქართულ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში შემუშავებული ზოგიერთი ჰიპოთეზის გაბათილება. ერთ-ერთი ასეთი მოსაზრება, რომელსაც სომხური ალბანისტიკის ე.წ. „ახალი თვალსაზრისის“ მიმდევრები ანვითარებდნენ, იყო ის, რომ ალბანურმა ტომებმა ანტიკურ ხანაში ვერ შეძლეს ერთ ეთნოსად კონსოლიდაცია. ამის მატერიალურ დადასტურებად კი მიაჩნდათ, ზემოთ აღნიშნული ალბანური სამარხეული კომპლექსების მრავალფეროვნება, რომლებსაც სხვადასხვა ალბანურ თუ არაალბანურ ტომებს უკავშირებდნენ.²

გარდა ამისა, სომეხი მკვლევარის ა. აკოფიანის აზრით, მდ. მტკვრის სამხრეთით (ე.წ. მარჯვენა ნაპირის ალბანეთი) გამოვლენილი და შესწავლილი ქვევრსამარხები სომხური ეთნოსის კუთვნილია. მისი შეხედულებით, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ქვევრსამარხების გავრცელების ფარგლები ემთხვევა სომხური ეთნოსის

¹ ხაზგასმა ჩვენია, გ. ლ.

² სამარხეულ კომპლექსთა დიდი მრავალფეროვნება, რაც ალბანეთს ახასიათებს, ჩვენი აზრით არ შეიძლება ინტერპრეტირებული იქნას, როგორც ერთიანი ალბანური ეთნოსის არასრებობის დამადასტურებელი ფაქტი. ეს უბრალოდ უნდა მიუთითებდეს სხვადასხვა ალბანურ ტომთა შორის, სულიერი კულტურის ზოგიერთ ასპექტში ჯერ კიდევ არსებულ განსხვავებებზე. ზოგიერთ შემთხვევაში, აქ გასათვალისწინებელია სოციალური მომენტიც.

განსახლების არეალს [Акопяна 1987: 15-16]. ეს კი ეხმიანება კვლავ სომხური ალბანისტიკის ე.წ. „ახალ თვალსაზრისს“, რომლის მიხედვითაც ალბანეთის სამხრეთი საზღვრი მტკვარზე გადიოდა (იხ. ზემოთ). ა. აკოფიანის დებულებას მატერიალური საფუძველი უნდა შეექმნა მარჯვენა ნაპირის ალბანეთის სომხურ პროვინციად განხილვისათვის. აზერბაიჯანულ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ა. აკოფიანის თვალსაზრისის მიმართ ძალზე კრიტიკული დამოკიდებულებაა. ახლა დანერჩილებით აღარ შეუდგებით იმ კონტრარგუმენტების ჩამოთვლას, რომლებიც აზერბაიჯანელ მეცნიერებს მოაქვთ ამ მოსაზრების წინააღმდეგ [Говгарлы 2012: 93-95]. თუმცა, არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ქვევრსამარხები იმდენად ფართოდაა გავრცელებული არა მხოლოდ მტკვრის სამხრეთით, არამედ მთლიანად ამიერკავკასიაში [Нонешвили 1992], რომ ამ ტიპის სამარხეული კომპლექსების მიხედვით სომხური ეთნოსის განსახლების არეალის შემოფარგვლა, რბილად რომ ვთქვათ არასერიოზულია.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში კი იყო მცდელობა იალოილუთეფეს კულტურა დაეკავშირებინათ ქართული ეთნიკური ჯგუფებისათვის [რამიშვილი 1959].

მაშ ასე: თუ ვირწმუნებთ ზემოთ მოტანილი მოსაზრებების მართებულობას, გამოდის, რომ მტკვრის სამხრეთი რაიონები (სადაც სამარხულ კომპლექსთაგან წამყვანია სწორედ ქვევრსამარხები) სომხური ეთნიკური ჯგუფებით ყოფილა დასახლებული: იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების ძირითადი რაიონი (რომელიც მოიცავს ალაზნის აუზიდან აღმოსავლეთით - აფშერონის ნახევარკუნძულამდე მდებარე ტერიტორიას) კი ქართული ტომებით. ამ შემთხვევაში მივიღებთ კურიოზულ სურათს, რომლის მიხედვითაც ანტიკური ხანისათვის ალბანეთის მთელი ტერიტორია დასახლებული ყოფილა სომხური და ქართული მოსახლეობით (?!).

ყოველივე ამის საპასუხოდ, აზერბაიჯანელმა არქეოლოგებმა XX საუკუნის 80-იანი წლებიდან აიღეს ალბანეთის მატერიალური კულტურის ლოკალურ ვარიანტთა ნივთიერებისა და მათი ერთ კულტურად წარმოჩენის ტენდენცია. ამ მიმართულებით კი პირველი, რაც განახორციელეს იყო ის, რომ საერთოდ ამოიღეს სამეცნიერო მიმოქცევიდან ტერმინები „იალოილუთეფეს კულტურა“ და „ქვევრსამარხების კულტურა“. მათი აზრით ანტიკური ალბანეთის ტერიტორიაზე დადასტურებული სხვადასხვა ტიპის სამარხების ინვენტარი დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებს ერთმანეთთან, აქედან გამომდინარე სამარხთა ტიპების მიხედვით კულტურის ლოკალური ვარიანტების გამოყოფას საფუძველი არ გააჩნია. მათი აზრით ადრეანტიკურ ხანაში თუ კიდევ შესაძლებელია მატერიალური კულტურის ლოკალური ვარიანტების დაშვება, ძვ.წ. II საუკუნიდან

ხდება მათი ნიველირება და იქმნება ერთიანი ალბანური მატერიალური კულტურა [Халилов 1985: Алиев 1992: Гошгарлы 2012: Искендеров 2012]. ეს კულტურა, მათივე აზრით, ადასტურებს ალბანთა ერთიან ეთნიკურ სახეს, მათი სულიერი კულტურისა და სოციალ-ეკონომიკური განვითარების ერთიან დონეს.

ამრიგად, იმის მაგიერ, რომ აზერბაიჯანელ მეცნიერებს სათანადო არგუმენტებით (ასეთი არგუმენტების მოძიება, ვფიქრობთ დიდ სირთულესაც არ წარმოადგენდა) გაებათილებინათ ზემოთ მოტანილი (ჩვენი აზრით ტენდენციური) მოსაზრებები, მოახდინეს ანტიკური ალბანეთის მატერიალურ კულტურაში არსებული ლოკალური ვარიანტების უგულებელყოფა. აზერბაიჯანელ არქეოლოგთა ამგვარი მიდგომა, ჩვენი აზრით უკვე თვითონ არის ტენდენციური. შესაძლოა ალბანეთის ტერიტორიაზე შესწავლილი სხვადასხვა ტიპის სამარხები ინვენტარის მიხედვით ახლოს დგანან ერთმანეთთან, მაგრამ ეს ფაქტი არ უნდა გამორიცხავდეს ამა თუ იმ ტიპის სამარხული კომპლექსების კულტურის ლოკალურ ვარიანტად განხილვას და რომელიმე ალბანურ ტომთან დაკავშირებას. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია, რომ ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე შესწავლილ სამაროვნებზე, როგორც ნესი გაბატონებულია სამარხის ერთი, რომელიმე ტიპი. მაგალითად იალოილუთეფეს სამაროვნისა და მისი ტიპის ძეგლებისათვის (დიდი მრავალრიცხოვნობის გამო ყველა სამაროვნის ჩამოთვლა შეუძლებელია. ამასთან დაკავშირებით იხ. Гошгарлы 2012: 172) დამახასიათებელია მხოლოდ ორმოსამარხები: ასევე დიდი რაოდენობითაა (ასზე მეტი) რეგისტრირებული ქვევრსამარხებით წარმოდგენილი სამაროვნები [Гошгарлы 2012: 176]. ანტიკური ალბანეთის სამაროვნებზე, ერთმანეთის გვერდიგვერდ სხვადასხვა ტიპის სამარხები ძირითადად თანაარსებობენ ისეთ მნიშვნელოვან პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცენტრებში, როგორებიც იყო მინგეჩაური, შემახა და სხვა ნაქალაქარები [Халилов 1962: 209-220]. მსგავსი ცენტრები ლოგიკურად, სხვადასხვა ტომთა შეხვედრის ადგილს წარმოადგენდა, აქედან ბუნებრივად უნდა იყოს დასახელებულ პუნქტებში სხვადასხვა ტიპის სინქრონული სამარხების ერთად დადასტურება.

არც ის უნდა დაგვრჩეს ყურადღების მიღმა, რომ ანტიკური ხანის ალბანეთის კერამიკაში რამოდენიმე ლოკალური ჯგუფი გამოიყოფა [Джейхун 2010]. ბოლოსდაბოლოს თვით ალბანეთის მატერიალური კულტურის „ნიველირების თეორიის“ მომხრეებიც ვერ უარყოფენ იმას, რომ იალოილუთეფეს კერამიკის ფორმები, ძირითადად თანხვდება ანტიკური ალბანეთის ტერიტორიაზე გავრცელებულ კერამიკის ფორმებს, თუმცა მას ლოკალური თავისებურებანიც ახასიათებს. შესაბამისად, იმავე ნაშრომებში, სადაც

„საერთოალბანურ კულტურაზე“ ყურადღება გამახვილებული, მიმოქცევაში მაინც რჩება ტერმინი „იალილიუთეფეს ტიპის კერამიკა“ [Халилов 1985: Алиев 1992: Гошгарлы 2012: Искендеров 2012].

ჩვენი აზრით, ალბანეთის ისტორიისა და კულტურის ტენდენციურად წარმომჩენ მეცნიერებთან კამათში, აზერბაიჯანელი არქეოლოგები მეორე უკიდურესობაში გადავიდნენ. მათი აზრით ადრეანტიკური ხანისათვის შესაძლოა ალბანური ტომები დანანევრებული არიან სხვადასხვა ეთნიკურ ჯგუფებად, მაგრამ ძვ.წ. I საუკუნისათვის ამ ტომთა კონსოლიდაციის პროცესი დასრულებულია და ჩამოყალიბებულია ერთიანი ალბანი ხალხი, მათი საერთო მატერიალური და სულიერი კულტურა [Гошгарлы 2012]. თუ გავიზიარებთ ამ დებულებას, რა მოუხერხოთ სტრაბონს, რომლის ცნობითაც არაუგვიანეს ძვ.წ. I საუკუნეში ალბანური გაერთიანება 26 სხვადასხვა ტომისაგან შედგება? განა არ არის დიდი ცდუნება ამ ცნობის მატერიალურ დადასტურებად ჩავთვალოთ ანტიკური ხანის მთელს მანძილზე ალბანეთის სამარხეული კომპლექსების (რომელიც არქეოლოგიაში აღიარებული დებულების მიხედვით ეთნოსის სულიერი კულტურის, მისი იდენტობის ყველაზე უფრო მკაფიო გამომხატველია) ასეთი მრავალფეროვნება¹. ჩვენ შორს ვართ იმ აზრისაგან,

¹ შესაძლოა ანტიკური ალბანეთის ტერიტორიაზე დადასტურებული სხვადასხვა ტიპის სინქრონული სამარხეული კომპლექსები განგვეხილა, როგორც ალბანურ ტომთა შიგნით არსებული სოციალ-ეკონომიკური უთანასწორობის მაჩვენებელი ფაქტორი. მაგრამ, ამ მიმართულებით აზრის განვითარებას მრავალი გარემოება ეღობება ნინ.პირველ რიგში გასათვალისწინებელია ის, რომ ალბანეთის საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე შესაძლებელია გამოიყოს რეგიონები, რომლისთვისაც წამყვანია ამა თუ იმ ტიპის სამარხეული კომპლექსი. მაგალითად მტკერის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიებზე ასეთად მოიაზრება ქვევრსამარხები. მკვლევართა უმრავლესობის აზრით (ე. პახომოვი, თ. გოლუბკინა, ს. კაზიევი) სწორედ აქედან ვრცელდებიან აღნიშნული ტიპის ქვევრსამარხები დღევანდელი აზერბაიჯანის მთელს ტერიტორიაზე [თოლორდავა 1980: 60, ლიტ. იხ. იქვე]. იალილიუთეფეს ტიპის სამაროვნების ძირითადი მასა კი, როგორც აღინიშნა, მტკერის ჩრდილოეთ რაიონებშია ფიქსირებული. ყოველივე ეს იმას არ ნიშნავს, რომ, ამა თუ იმ ტიპის სამარხეული კომპლექსის გავრცელების არეალი გარკვეული ტერიტორიით იფარგლება და მის გარეთ ისინი არ არსებობენ. აქ, უბრალოდ გასათვალისწინებელია პროცენტული მაჩვენებელი, რომლის მიხედვითაც ამა თუ იმ რეგიონში ესა თუ ის სამარხეული კომპლექსია წამყვანი.

გარდა ამისა, ალბანეთის ანტიკური ხანის არქეოლოგიაში მომუშავე სპეციალისტების მიერ აღნიშნულია, რომ ერთი და იგივე ტიპის სამარხეული კომპლექსების მფლობელთა შორის შეიმჩნევა აშკარა ქონებრივი და ზოგიერთ შემთხვევაში სოციალური დიფერენციაცია. მაგალითად ო. ისმიზადე იალილიუთეფეს სამაროვანზე გამოყოფდა მდიდრულ და ღარიბულ სამარხებს. ქვევრსამარხების მფლობელთა სოციალ-ეკონომიკური დიფერენციაცია უფრო

რომ ალბანეთი განვიხილოთ სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფისაგან მე-ქანიურად შეკონინებულ პოლიტიკურ გაერთიანებად. მას, რასაკვირველია ჰქონდა საკუთარი ეთნიკური სახე, თვითმყოფადი კულტურა და სახელმწიფო ორგანიზაცია (განსაკუთრებით I ს-ში, სტრატონის დროს), მაგრამ ალბანეთის ანტიკური ხანის მატერიალური კულტურის ნიაღში მისი ლოკალური ვარიანტების არსებობის გამოორიცხვაც არ უნდა იყოს გამართლებული.

აღნიშნული, ვფიქრობთ, ყველაზე უფრო თვალსაჩინოდ იორ-ალაზნის ორმდინარეთის მაგალითზე ჩანს. აქ, როგორც უკვე აღინიშნა და ამას დავინახავთ ქვემოთ, წარმოდგენილია მხოლოდ იალოილუთეფეს სამაროვნის ტიპის ორმოსამარხები და სათანადო კერამიკა. თუ გავიზიარებდით მოსაზრებას ტერმინ „იალოილუთეფეს კულტურის“ არამიზანშენილობის შესახებ და უპირობოდ მივიღებდით „საერთოალბანური მატერიალური კულტურის“ თეორიას, მაშინ ვერაფრით ავხსნიდით კონსტატირებულ ფაქტს. იორ-ალაზნის ორმდინარეთის მაგალითზე, ვფიქრობთ აშკარაა, რომ საკვლევი კულტურა ეკუთვნის არაავტოქტონურ¹, ალბანეთის ტერიტორიიდან შემოღწეულ ეთნიკურ ჯგუფს, რომლის კულტურაში წარმოდგენილია მხოლოდ ერთი, გარკვეული ტიპის სამარხი და არა ალბანეთის ტერიტორიაზე დადასტურებული მრავალფეროვანი სამარხეული კომპლექსების ერთობლიობა.²

აქედან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ კულტურის ლოკა-

შორსაა წასული. მათ შორის, გარდა იმისა, რომ შეიმჩნევა ქონებრივი უთანასწორობა, ასევე გამოხატულია სოციალური დიფერენციაციაც [Алиев 1992: 80]. ამრიგად, თუ კი ანტიკური ალბანეთის ტერიტორიაზე დადასტურებულ სამარხთა ტიპების მრავალფეროვნებას სოციალ-ეკონომიკურ დიფერენციაციას დაუკავშირებდით, მაშინ ვერაფრით ავხსნიდით ერთი მხრივ იმ გარემოებას, რომ ერთი, რომელიმე ტიპის სამარხეულ კომპლექსებს გარკვეულ ტერიტორიაზე უკავიათ დომინირებული მდგომარეობა; მეორე მხრივ კი იმ ფაქტს, რომ იმავე ტიპის სამარხთა მფლობელებს შორის აშკარად გამოხატულია სოციალ-ეკონომიკური დიფერენციაცია. ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, სამარხთა ტიპების ამ მრავალფეროვნებაში ჩვენ, სოციალური შინაარსის დანახვა არამართებულად მიგვაჩნია. ვფიქრობთ, უფრო ლოგიკურია ეს არქეოლოგიური ფაქტი ალბანურ ტომთა ეთნოგრაფიული სიჭრელის მატერიალურ დადასტურებად ჩავთვალოთ.

¹ არაავტოქტონურს იორ-ალაზნის ორმდინარეთისათვის. ამის შესახებ იხ. ქვემოთ.

² ვფიქრობთ ჩვენი მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს ის გარემოებაც, რომ იალოილუთეფეს კულტურა აღნიშნულ რეგიონში ძვ.წ. I საუკუნეში ვრცელდება (იხ. ქვემოთ). მაშინ, როდესაც „საერთოალბანური კულტურის თეორიის“ მიხედვით დასრულებულია ალბანეთის მატერიალური კულტურის ლოკალურ ვარიანტთა ნიველირება.

ლურ ვარიანტთა ნიველირების (გნებავეთ „საერთოალბანური კულტურის“) თეორიის უპირობო მიღება, არ უნდა იყოს გამართლებული. ჩვენ არ ვდავობთ იმაზე, რომ ეს სხვადასხვა ტიპის სამარხეული კომპლექსები ალბანური ეთნოსის კუთვნილია¹. დასაშვებია ისიც, რომ დროთა განმავლობაში, ალბანეთის მატერიალური კულტურის ლოკალური ვარიანტები ურთიერთგავლენას განიცდიან. მაგრამ, მათ შორის ერთი ხელის მოსმით ყველანაირი ზღვრის ნაშლა და სრულიად ერთგვაროვან არქეოლოგიურ კულტურად წარმოჩენა - ხელოვნურად მიგვაჩნია.

ვფიქრობთ, ალბანეთის ანტიკური ხანის მატერიალურ კულტურაში ლოკალური თავისებურებების აღიარება, სულ არ აკნინებს ამ ხალხის, მათი კულტურისა და სახელმწიფოს როლს ამიერკავკასიის ხალხთა ისტორიული განვითარების პროცესში. პირიქით, ალბანეთის ტერიტორიაზე დადასტურებული მატერიალური კულტურის მრავალფეროვნება ერთი მხრივ მეტად საინტერესოს ხდის მის კვლევას, რაც თავის მხრივ ალბანისტიკის ამ დარგის განვითარებისათვის მძლავრი სტიმულის მიმცემია: მეორე მხრივ კი ეს ფაქტი უნდა მიუთითებდეს ალბანურ ტომთა მჭიდრო კულტურულ კონტაქტებზე იმ დროინდელ ცივილიზებულ სამყაროსთან, რამაც პირველ რიგში გამოვლინება სწორედ მატერიალური კულტურის ფორმათა მრავალფეროვნებაში პოვა. ამიტომაც ხედავდნენ იალოილუთეფეს კულტურის პიონერი მკვლევარები მასში ეგეოსისა თუ წინააზიური კულტურების მთელ რიგ ნიშნებს, თუმცა მის თვითმყოფადობაზეც ამახვილებდნენ ყურადღებას [Пасек...1927: 221; Иессен 1929: 38; ნიორაძე 1940: 88-89]. ამჯერად ჩვენს მიზანს არ წარმოადგენს აღნიშნული საკითხის გაშუქება. წინამდებარე ნაშრომის მიზანი არც ალბანეთის ტერიტორიაზე დადასტურებული მატერიალური კულტურის ლოკალური ვარიანტების ურთიერთმიმართების კვლევაა. ამ საკითხს ჩვენ შვევხეთ იმდენად, რამდენადაც მოითხოვდა ჩვენება იმისა, რომ გამართლებულად მიგვაჩნია ტერმინ „იალოილუთეფეს კულტურის“ სამეცნიერო მიმოქცევაში დაბრუნება. აქედან გამომდინარე, საკვლევი კულტურის ძირითადი მახასიათებლების განხილვისას, ყურადღებას ვამახვილებთ მხოლოდ მის განსხვავებაზე იორ-ალაზნის ორმდინარეთისა თუ ქართლის მატერიალურ კულტურასთან: კრიტერიუმებზე, რომელთა მიხედვითაც უნდა მოხდეს იალოილუთეფეს კულტურის გამიჯვნა დასახელებული რეგიონების სინქრონული მატერიალური კულტურისაგან.

¹ სამარხთა რამოდენიმე ტიპის გამოკლებით, რომლებსაც სრულიად სამართლიანად ალბანეთის ტერიტორიაზე სხვადასხვა დროს შეჭრილ უცხო ეთნიკურ ელემენტს: სარმატებს, ალანებსა თუ პართელებს უკავშირებენ. იხ. Гошгарлы 2012: 60,82.

§ 3. იალოილუთეფეს კულტურის ძირითადი მახასიათებლები

ა) სამარხთა აღნაგობა და დაკრძალვის წესი. ზემოთ, ნაწილობრივ უკვე შევეხეთ იალოილუთეფესა და მის მსგავს სამაროვნებზე გაბატონებულ სამარხის ტიპს. აღინიშნა, რომ ეს არის ორმოსამარხები, მოხრილ პოზაში დაკრძალული მიცვალებულებით. საერთოდ, ორმოსამარხები უძველესი დროიდან ერთ-ერთი ყველაზე უფრო გავრცელებული სამარხის სახეა და ისინი დროისა და სივრცის უზარმაზარ არეალშია წარმოდგენილი. თუმცა, იალოილუთეფეს ტიპის სამარხები გარკვეულ ნიშანთა ერთობლიობით, ხასიათდებიან თვითმყოფადობით, რაც მათ გამოარჩევთ არა მხოლოდ კავკასიის სხვა რეგიონების, არამედ იმავე ანტიკური ალბანეთის ორმოსამარხებისაგან [Гонгарлы 2012: 11-16]. კერძოდ, ესენია ინდივიდუალური სამარხები, ოვალური მოყვანილობის ორმოთი. დამხრობა ნებისმიერია და მასში არ შეიმჩნევა რაიმე კანონზომიერება. სამარხებს არ გააჩნიათ მიწისზედა ნიშანი (ვთქვათ ქვაყრილი). მიცვალებულები წვანან მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე, ძლიერ კიდურებმოკეცილ, მოხრილ პოზაში, ისე, რომ მუხლები მიცვალებულის ნიკაბთან არის მიტანილი, ზედა კიდურებიც მოკეცილია და ხელის მტევნები მკერდთან, ნიკაბთან ან სახის წინ არის დაფიქსირებული. მიცვალებულის ირგვლივ, ყოველგვარი კანონზომიერების გარეშე შემოლაგებულია ხოლმე თიხის ჭურჭელი (ტაბ. II, სურ.1). სამარხებში (ან სამარხებთან) თითქმის ყოველთვის დასტურდება წვრილფეხა და მსხვილფეხა პირუტყვის, ასევე ღორის, გარეული ნადირ-ფრინველის ძვლები და ობსიდიანის უფორმო ნატეხები [ნიორაძე 1940: 10,17; Исмизаде 1956: 15-16,20]. პირველ შემთხვევაში, ვფიქრობთ სახეზე გვაქვს მიცვალებულისათვის საიქიოში ხორცის გატანების ადათი. რაც შეეხება ობსიდიანის ნატეხებს, პროფ. გ. ნიორაძის აზრით მათ სარიტუალო დანიშნულება უნდა ჰქონოდათ [ნიორაძე 1940: 17]. მოცემულ კულტურაში დაკრძალვის წესს უკავშირდება აგრეთვე სარიტუალო ქვევრები.¹ ისინი დადასტურებულია იალოი-

¹ გგულისხმობთ სამარხების თავსა და ბოლოში, ანდა მათ სიახლოვეს ვერტიკალურად ჩადგმულ ქვევრებს, რომლებიც ან ცარიელია, ანდა მასში შინაური პირუტყვის ძვლოვანი ნაშთები დასტურდება ხოლმე. თავდაპირველად ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ სხვადასხვა სამაროვანზე დადასტურებული ამგვარი „ცარიელი“ ქვევრები წარმოადგენდნენ კენოტაფებს [თოლორდავა 1963: 140, ლიტ. იხ. იქვე]. თუმცა, შემდგომმა კვლევამ ცხადჰყო, რომ ეს მოვლენა უნდა განვიხილოთ გარკვეული რიტუალის გამოვლინებად. კერძოდ: ამ ქვევრების საშუალებით მიცვალებულებს

ლუთეფეს სამაროვანზე [Исмизاده 1956: 16]. ასევე ლაგოდების მუნიციპალიტეტის სოფელ ჭიაურსა (საბჭოთა პერიოდში „ახალი ულიანოვკა“) [თოლორდავა 1978] და საქობოში გათხრილ იალოილთეფეს ტიპის სამარხებთან.

საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ სარიტუალო ქვევრები არამარტო იალოილთეფეს ტიპის სამაროვნებისათვის არის დამახასიათებელი. ისინი ცნობილია ანტიკური ხანის ქართლის ძეგლებიდანაც, კერძოდ: სამთავროდან, ნასტაგისიდან [თოლორდავა 1963: ნარიმანიშვილი 1990], ასპინძის მუნიციპალიტეტის სოფ. ოშორადან, სოფ. მზეთამზედან [ნარიმანიშვილი 1990], თელავიდან [ჩიკოიძე 1980] და სხვ.

იალოილთეფეს ტიპის სამარხების ინვენტარში წარმოდგენილია ლითონის სამკაული: რკინის ან ბრინჯაოს თავგახსნილი, ერთმანეთზე გადასული ბოლოების მქონე სამაჯურები. აღსანიშნავია, რომ ამ სამაჯურებისათვის არ არის დამახასიათებელი შეზენილი ზურგი, რაც ელინისტური ხანის ქართლის ძეგლებზე მოპოვებული სამაჯურებისათვის ერთგვარ კანონზომიერებას წარმოადგენს. იალოილთეფეს ტიპის სამარხებში ასევე ხშირად დასტურდება ბრინჯაოს, პასტისა და სარდიონის მძივები. ცალკეულ შემთხვევებში გვხვდება მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული რკინის იარაღიც - ნამგლები და სასხლავი დანები. თუმცა, ამ ტიპის სამარხების ყველაზე უფრო დამახასიათებელ და მრავალრიცხოვან ინვენტარის სახეობას წარმოადგენს - თიხის ჭურჭელი¹, რომელიც მიცვალებულის გარშემო უსისტემოდაა ხოლმე განლაგებული. იმასთან ერთად, რომ აღნიშნული ტიპის სამარხების ერთ-ერთი მახასიათებელი კერამიკული ნაწარმის სიუხვეა, ჭურჭელი ფორმებით, ორნამენტითა და დამზადების ტექნიკით ხასიათდება გარკვეული თვითმყოფადობით, რაც იალოილთეფეს ტიპის კერამიკას გამოარჩევს არა მხოლოდ ქართლისა თუ შერეთის, არამედ თვით ანტიკური ალბანეთის ზოგიერთ რაიონში გავრცელებული კერამიკული ნაწარმისაგან. ყოველივე აქედან გამომდინარე, აღნიშნული კერამიკა განიხილება, როგორც იალოილთეფეს კულტურის ერთ-ერთი ძირითადი განმსაზღვრელი. ამიტომაც, საგანგებოდ ვჩერდებით მასზე.

ბ) კერამიკა. იალოილთეფეს კერამიკის ტიპოლოგია, პირველად პროფ. გ. ნიორაძემ შეიმუშავა. იგი გამოყოფდა ჭურჭლის

პერიოდულად ამარაგებდნენ სითხით და საჭმლით — საიქიო ცხოვრების გასაგრძელებლად [ნარიმანიშვილი 1990: 100].

¹ ცნობილია შემთხვევები, როდესაც ერთ სამარხში რამოდენიმე ათეული ჭურჭელი იყო წარმოდგენილი. იხ. თოლორდავა 1979.

ძირითადი ფორმების XV ტიპს [ნიორაძე 1940: 24-28], რომელთაც ამ კულტურის განმსაზღვრელად მიიჩნევდა. ჩვენი დაკვირვებით, მთელი რიგი არტეფაქტები, რომლებსაც ავტორი იალოილუთეფეს კულტურას უკავშირებდა, სცდება საკვლევი კულტურის ფარგლებს და ზოგადად ამიერკავკასიის ელინისტური და გვიანანტიკური ვრცელი პერიოდის მრავალ ძეგლზე გვხვდება.

პირველ რიგში გვინდა შევხებით თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატულ კერამიკას, რომელიც დღეს უკვე ფართოდაა ცნობილი ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში [ფიცხელაური 1973: 202-206; Пицхелаური 1977: Гагошидзе 1979: 78-80; Нариманишвили 1991: 80-83]. გამორკვეულია, რომ ამ ტიპის კერამიკა დამახასიათებელია ელინისტური ხანის იორ-ალაზნის ორმდინარეთისათვის (ქართული წერილობითი წყაროების ჰერეთი), საიდანაც შიდა ქართლშიც გავრცელდა. აკად. კ. ფიცხელაურის დაკვირვებით ის არ ვრცელდება მდ. ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით – იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების ძირითად რაიონში [Пицхелаური 1977: 226. Рис.1] და მას არანაირი კავშირი არა აქვს დასახელებულ კულტურასთან. თუმცა, თავის დროზე გ. ნიორაძემ იგი „ალაზნის ველის“ (ე.ი. იალოილუთეფეს) კულტურის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ელემენტად მიიჩნია.¹ მაგალითისათვის დავასახელებთ: მრგვალებიარა ხელადები (გ. ნიორაძისეული „თუნგულა“, ტიპი I, გვ. 24, სურ.10), ორყურა „ჩაფები“ (გ. ნიორაძისეული ტიპი VI, გვ. 25, სურ.18), მათარები (იქვე, გვ. 33, სურ.37) და სხვ. დასახელებული ჭურჭლის ანალოგები აურაცხელი რაოდენობით გვხვდება ჰერეთის ელინისტური ხანის ძეგლებზე [Пицхелаური 1977: 226. Рис.1-2] საიდანაც შიდა ქართლშიც ვრცელდება [Гагошидзе 1979: 78-80; Нариманишвили 1991: 200, Рис.114] და როგორც ითქვა, მას არანაირი კავშირი არა აქვს განსახილველ კულტურასთან. მართალია, ჭურჭლის მსგავსი ფორმები გვხვდება იალოილუთეფეს სამაროვნის განათხარშიც, მაგრამ არა იმ რაოდენობით, რომ დასახელებული არტეფაქტები მის განმსაზღვრელად მივიჩნიოთ. რაც მთავარია - ძველი ალბანეთისათვის უცხოა თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული კერამიკული ნაწარმი, რითაც დღევანდელი აზერბაიჯანისა და კახეთის ელინისტური ხანის კერამიკა კულტურის სხვადასხვა წრეში ექცევა.

ჭურჭლის კიდევ ერთი ტიპი, რომელსაც გ. ნიორაძე იალოი-

¹გამომდინარე იქიდან, რომ ისინი ალაზნის ველის (სამთაწყაროს) სამარხულ კომპლექსებში იალოილუთეფეს ტიპიურ კერამიკასთან ერთად დადასტურდა.

ლუთეფეს კულტურას უკავშირებდა არის სამტუჩა ხელადები. ესენია მოჩალისფროდ გამომწვარი, დაბალყელიანი, სფერული მუცლისა და განიერი, ბრტყელი ძირის მქონე ჭურჭელი (ტაბ. VI, სურ. 1), რომლის ყური მიძერწილია პირსა და მუცელზე (გ. ნიორაძისეული ტიპი II, გვ. 24, სურ. 11). გარდა იალოილუთეფეს კულტურის ტიპური ძეგლებისა [Исмизаде 1956: ტაბ. I, სურ. 4, 7; ტაბ. XII, სურ. 8; ტაბ. XXXII, სურ. 6], მსგავსი ხელადები მრავლად გვხვდება შიდა და ქვემო ქართლის გვიანელინისტური და გვიანრომაული პერიოდის ძეგლებზე: კარსნისხევში [აფაქიძე... 1978: სურ. 230, 277], ყათნალიხევში [ხახუტაიშვილი 1964: 91, ტაბ. LI, სურ. 1:] კარიაკში¹ და სხვ. ანალოგიური ხელადები ცნობილია ივრისა და ალაზნის ხეობების გვიანრომაული პერიოდის ძეგლებიდანაც [რამიშვილი 1979: ტაბ. 34, სურ. 66-124; ჩიკოიძე 1979: 9, ტაბ. I, სურ. 6, 7].

ამრიგად, განხილული ჭურჭელი არ არის მხოლოდ იალოილუთეფეს კულტურისათვის დამახასიათებელი, დროსა და სივრცეში ისინი საკმაოდ ფართო დიაპაზონზე ვრცელდებიან. შესაბამისად მათი, როგორც იალოილუთეფეს კულტურისათვის დამახასიათებელ ორიგინალურ არტეფაქტად განხილვა დღის წესრიგიდან იხსნება. აქედან გამომდინარე ისინი საკვლევი კულტურის განმსაზღვრელები ვერ იქნებიან.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში, პროფ. გ. ნიორაძიდან მოყოლებული, ერთგვარ ტრადიციად იქცა სამფეხა ჯამებისა და სამტუჩა პირიანი ხელადების იალოილუთეფეს კულტურასთან დაკავშირება. ამ ტიპის ჭურჭლის ქართლის ადრეანტიკურ-ადრეელინისტური ხანის ძეგლებზე დადასტურებამ, პროფ. რ. რამიშვილს აფიქრებინა, რომ ისინი იალოილუთეფეს კერამიკის პროტოტიპებს წარმოადგენენ [რამიშვილი 1959: 40-41]. ჩვენი აზრით, მოსაზრება ქართლისა და იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკის გენეტიკური კავშირის შესახებ არ უნდა იყოს მართებული. ამ თეზისის დასასაბუთებლად საჭიროდ ვთვლით საგანგებოდ შევჩერდეთ საქართველოს მატერიალურ კულტურაში ჭურჭლის აღნიშნული ფორმების გენეზისის საკითხზე.

სამფეხებზე: სამფეხა ჯამების ცალკეული ეგზემპლარები საქართველოს ტერიტორიაზე გვხვდება ჯერ კიდევ ადრეპრინჯაოს ხანიდან და არსებობს ელინისტური ხანის ჩათვლით.

¹ კარიაკის სამაროვანს პროფ. ი. გაგოშიძე ძვ.წ. IV ს-ით ათარილებს [გაგოშიძე 1982: 60]. თუმცა, ერთი ჩვენთვის საინტერესო ხელადა (იქვე, ტაბ. IX, 3), რომელიც შემთხვევითაა მოპოვებული ავტორის აზრით, არ უნდა იყოს ელინისტური ხანის დასასრულზე უფრო ძველი.

კერძოდ, ისინი დადასტურებულია ქვაცხელებზე [ბარამიძე 1965: 40], ბედენის გორასამარხებში [გობეჯიშვილი 1981: ტაბ. XXXII, სურ. 6,7,8], თრიალეთის ყორღანებში [გოგაძე 1972, ტაბ. 26, სურ. 17], კასპის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის სამაროვანზე [ბარამიძე 1965: 40, ტაბ. II, 5], ასევე შიდა ქართლის ადრეანტიკურ-ადრეელინისტური ხანის მთელ რიგ ძეგლებზე (ურბნისი, ციხიაგორა, ვარსიშაანთკარი, უფლისციხე, კამარახევი) [Нариманишвили 1991: 343, სურ. 1965, 1066, 1068, 1069: 344, 1070, 1072: თოლორდავა 1980: ტაბ. XXXVIII, 6]. ამ ტიპის ჭურჭლის წარმოშობის ცენტრად მკვლევარები მოიაზრებენ წინა აზიას, საიდანაც ისინი ვრცელდება ამიერკავკასიაში [ბარამიძე 1965: 40 ლიტ. იხ. იქვე]. იალოილუთეფეს კულტურისათვის, სამფეხა ჯამები თუ ლანგრები ძალზე დამახასიათებელ ჭურჭელს წარმოადგენენ. შესაძლოა ამიტომაც, ქართველ მკვლევარებში ისინი ხშირად აღნიშნულ კულტურასთან ასოცირდებოდნენ. თუმცა, როგორც ვხედავთ სამფეხა ჭურჭლის გავრცელების ქრონოლოგიური და ტერიტორიული დიაპაზონი იმდენად დიდია, რომ მათი დადასტურება ამა თუ იმ ძეგლზე, ყოველთვის არ გვაძლევს უფლებას იგი იალოილუთეფეს კულტურას დაუკავშიროთ. გარდა ამისა, საკვლევ კულტურაში სამფეხა ჭურჭლის ყველაზე უფრო გავრცელებული და ტიპიური ფორმაა (ჩვენი კლასიფიკაციით ტიპი - 7 იხ. ქვემოთ) პირგადაშლილი, მაღალი ცილინდრული, თათისებურად დაბოლოვებული, ფეხების მქონე ლანგრები (ტაბ. IV, სურ. 3: IX, სურ. 4). როგორც წესი მათ აქვთ ბრტყელკვეთიანი ცალი ყური, რომელიც ჭურჭლის პირსა და ძირზეა მიძერწილი. მსგავს ჭურჭელს, გარდა იალოილუთეფეს ტიპის კლასიკური ძეგლებისა, სხვაგან ვერ ვხვდებით.

განხილული ჭურჭლისაგან მკვეთრად განსხვავდებიან ელინისტური ხანის ქართლის ძეგლებზე მოპოვებული სამფეხები. ამ უკანასკნელთათვის ერთგვარ კანონზომიერებას წარმოადგენს დაბალი, ნახევარმთვარისებურად მორკალული ფეხები [Нариманишвили 1991: 343, 1069: 344, 1070, 1071]. ზოგიერთ შემთხვევაში ეს ფეხები იმდენად მინიატურულია, რომ ისინი ჭურჭლის ერთგვარ დეკორატიულ ელემენტად გვევლინებიან [თოლორდავა 1980, ტაბ. XXXVIII, 6: Нариманишвили 1991: 344, 1070, 1071]. ამასთანავე, ქართლის სამფეხების კორპუსის ფორმა, ძირითადად იმეორებს ჩვეულებრივი, ასევე ქართლის სინქრონული ჯამების ფორმას, ანუ ისინი მიღებულია ჩვეულებრივ ჯამებზე ფეხების დამატების გზით [იხ. Нариманишвили 1991: 321-343, 1065: 337-343, 1068, 1069 და სხვ.], ხოლო იალოილუთეფეს სამფეხები ხასიათდებიან თავისთავადი, თვითმყოფადი ფორმებით. აღსანიშნავია ისიც, რომ ქართლის სამფეხებს,

როგორც წესი ყური არ გააჩნიათ. ამრიგად ვფიქრობთ, რომ ამ ორი კულტურული წრის კერამიკაში დადასტურებული სამფეხების ერთმანეთთან მსგავსება ფორმალურია და ისინი გენეტიკურად ერთმანეთს არ უკავშირდებიან.

სამტუჩაპირიანი ჭურჭელი: ალაზნის ველის (სამთაწყარო) სამაროვანზე, იალოილუთეფეს კერამიკის ტიპიურ ნიმუშებთან ერთად დადასტურებულმა, ზემოთ განხილულმა სამტუჩა ხელა-დებმა, როგორც ითქვა, პროფ. გ. ნიორაძეს აფიქრებინა, რომ ამ ტიპის ჭურჭელი იალოილუთეფეს კულტურის ერთ-ერთ ორიგინალურ არტეფაქტს წარმოადგენდა. იმ დროისათვის, როდესაც გ. ნიორაძის ნაშრომი შესრულდა (1937-40 წწ.) საქართველოს არქეოლოგიაში მომუშავე სპეციალისტებს ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ დამუშავებული სამტუჩაპირიანი ჭურჭლის გენეზისის საკითხი. ამ პრობლემაზე პირველად მ. ივაშენკომ გაამახვილა ყურადღება ნაშრომში: *Кувшинные погребения в Грузии*, რომელიც 1941 წელს შესრულდა, თუმცა დღემდე გამოუქვეყნებელია.¹ მეცნიერი სამტუჩაპირიანი ჭურჭლის ქართლში გამოჩენას ქვეყნის ელინიზაციით ხსნიდა და მათ ბერძნული ოინოხოიების მინაბაძად თვლიდა [Ивашенко 1941: 123-129].

ხოვლეს მრავალფენიანი ნამოსახლარის არქეოლოგიურმა შესწავლამ ცხადჰყო, რომ სამტუჩა ჭურჭელი ქართლში ძვ.წ. VI ს-დან ჩნდება [მუსხელიშვილი 1978: 90-91] და შემდგომ პერიოდშიც უწყვეტად განაგრძობს არსებობას გვიანი შუასაუკუნეების ჩათვლით [მინდორაშვილი 2008: 131, ტაბ. VIII, 1]. დ. მუსხელიშვილი, აღნიშნული მასალის ანალიზის საფუძველზე მიდის დასკვნამდე, რომ ნითლად გამომწვარი სამტუჩაპირიანი ჭურჭელი ქართლში ურარტული კერამიკის გავლენით ჩნდება [მუსხელიშვილი 1978: 91]. ეს ფაქტები, ვფიქრობთ დღის წესრიგიდან ხსნის მ. ივაშენკოს მოსაზრებას.

არსებობს მოსაზრებაც, რომ გვიანანტიკური ხანის ქართლის სამტუჩების მსგავსება ბერძნულ ოინოხოიებთან ფორმალურია და ისინი ადგილობრივი კერამიკის ფორმებიდან არიან წარმოშობილნი [თოლორდავა 1980: 49, ლიტ. იხ. იქვე].

აკად. კ. ფიცხელაური, პროფ. რ. რამიშვილის დებულების (რომელიც აყენებს საკითხს იალოილუთეფესა და ქართლის კერამი-

¹ ჩვენ ვერ შეეძლოთ გავცნობოდით ამ ნაშრომის დედანს. ვსარგებლობთ ვ. თოლორდავას მონოგრაფიით [თოლორდავა 1980], სადაც გადმოცემულია ჩვენთვის საინტერესო საკითხის ირგვლივ აღნიშნულ ნაშრომში ჩამოყალიბებული ძირითადი დებულებები.

კის გენეტიკური კავშირის შესახებ) კრიტიკულად განხილვის შემდეგ აკეთებს ერთგვარ მოულოდნელ დასკვნას, რომ იორ-ალაზნის აუზში სამტურაპირიანი ჭურჭელი ძვ.წ. I საუკუნეში იალოილუთეფეს კულტურასთან ერთად ჩნდება და შემდგომ საუკუნეებშიც განაგრძობს არსებობას აღნიშნული კულტურის გავლენით [ფიცხელაური 1973: 201]. ჩვენი აზრით ეს უბრალო „ლაფსუს კალამია“, რადგან ამავე ნაშრომში, პატივცემულ მეცნიერს გამოქვეყნებული აქვს ქვემო ქედის ლითონის სახელოსნოში მოპოვებული ნითელკეციანი სამტურა ხელადა [ფიცხელაური 1973: 200, ტაბ. XX, 1]. აღნიშნულ ძეგლზე მოპოვებული კერამიკა ძვ.წ. VI-V სს-ით არის დათარიღებული, ანუ ეს სამტურა, ამ რეგიონში იალოილუთეფეს კულტურის გამოჩენას სულ მცირე ოთხი საუკუნით უსწრებს წინ. თუმცა ამ ერთი ფაქტის მიხედვით შორს მიმავალი დასკვნის გაკეთება ნაადრევია და იორ-ალაზნის ორმდინარეთში სამტურა ხელადების გენეზისის საკითხი ჯერ კიდევ საკვლევი გვგონია.

რაც შეეხება იორ-ალაზნის ორმდინარეთში ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეების სამტურა ხელადებზე იალოილუთეფეს კულტურის გავლენას: ამ საკითხში გასარკვევად, ყურადღება უნდა გავამახვილოთ დასახელებულ კულტურისათვის ყველაზე უფრო დამახასიათებელ, შეიძლება ითქვას ორიგინალურ სამტურა ჭურჭელზე, მათ მიმართებაზე ქართლისა და იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ანტიკური ხანის ძეგლებზე დადასტურებულ ხელადებთან.

იალოილუთეფეს კერამიკაში, შეიძლება გამოიყოს ორიგინალური სამტურა ხელადების ორი ტიპი. პირველი მათგანი „გრძელნისკარტიანი“ ხელადის (ტაბ. I, სურ. 5: ტაბ. X, სურ. 1) სახელწოდებით არის ცნობილი სამეცნიერო ლიტერატურაში (აღწერა იხ. ქვემოთ, ჩვენი კლასიფიკაციით ტიპი - 1). ეს ჭურჭელი თავისი დანიშნულებით ყველაზე უფრო ახლოს დგას ბერძნულ ოინოხოიებთან, განსხვავებით ქართლის სამტურებისაგან. ამ უკანასკნელთა შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია სრულიად სამართლიანი აზრი, რომ მათ სამუშაო მხოლოდ შუა ტუჩი აქვთ, რომელიც მეტ-ნაკლებად წინაა ნამოწეული [თოლორდავა 1980: 49]. იალოილუთეფეს გრძელნისკარტიან ხელადებს კი ორი სამუშაო ტუჩი აქვთ (მესამეზე ყურია მიძერნილი), რომელთა საშუალებითაც ხელის მდგომარეობის შეუცვლელად შესაძლებელია სითხის ჩამოსხმა ყველა მხრიდან (ბერძნული ოინოხოიების მსგავსად).

იალოილუთეფეს კერამიკისათვის მეორე დამახასიათებელი ჭურჭელი არის ე.წ. „მოკლენისკარტიანი სამტურა“ ხელადა (ჩვენი კლასიფიკაციით ტიპი - 2, იხ. ქვემოთ. ტაბ. I, სურ. 6: III, 1-3). მათი პირის „სამტურა“ მოყვანილობა ფორმალურია. თუ დავაკვირდე-

ბით აღნიშნულ ჭურჭელს ნათელია, რომ უტილიტარული დანიშნულებით - სითხის გადმოსასხმელად მხოლოდ ერთი, დაგრძელებული ტუჩია გამოყენებული. გვერდითი „ტუჩები“ კი ამ დანიშნულებით შეუძლებელია გამოყენებული ყოფილიყო. იალოილუთეფეს ამ ე.წ. „სამტუჩა“ ჭურჭლის პირის მოყვანილობა, ფაქტობრივად გადმოსასხმელი ტუჩით დაბოლოებული მრგვალი პირის ხელადის პირის ვარიაციას წარმოადგენს. ერთ მხარეს შევინროვებული მრგვალი პირი, და ამ შევინროვებული ნაწილისათვის მიცემული ნისკარტისებური ფორმა, მთლიანობაში პირის სამტუჩა მოყვანილობის იმიტაციას ქმნის. აქედან გამომდინარე, მათი მსგავსება ტიპიურ სამტუჩა ხელადებთან - ფორმალურია.

იალოილუთეფეს ხელადებისათვის ძალზე დამახასიათებელია სანური, რომელიც ნისკარტის ძირშია მოწყობილი (ტაბ. I, სურ. 6: VI, 3). ანტიკური ხანის ქართლის კერამიკაში კი არ დასტურდება სანურიანი ეგზემპლარები.

გარდა ამისა, იალოილუთეფეს სამტუჩა ხელადებს ახასიათებს კიდევ ერთი თვითმყოფადი ელემენტი, რასაც აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა კულტურული წრის კერამიკაში ვერ ვხვდებით. ეს არის ყური, რომელიც ყოველთვის პირის გვერდით ტუჩსა და მუცელზეა მიძერნილი (ტაბ. I, სურ. 5-6: III, 1-3).

აღწერილი ნიშნებით იალოილუთეფეს სამტუჩა ჭურჭელი აბსოლუტურად განსხვავდება მთელი ანტიკური ხანის მანძილზე ქართლში გავრცელებულ სამტუჩა ხელადებისაგან. მათში არ შეინიშნება იალოილუთეფეს სამტუჩა ხელადების არც ერთი დამახასიათებელი ელემენტი. შესაბამისად რ. რამიშვილის პოზიცია მათი გენეტიკური კავშირის (უფრო კონკრეტულად ქართლის სამტუჩების იალოილუთეფეს ჭურჭლის პროტოტიპობის) შესახებ მიუღებლად მიგვაჩნია.

რაც შეეხება იორ-ალაზნის აუზის გვიანანტიკური ხანის სამტუჩა ხელადებზე იალოილუთეფეს კერამიკის გავლენას: ზემოთ ნაჩვენები იყო, რომ ისინი არაფრით განსხვავდებიან ქართლის სამტუჩა ხელადებისაგან. შესაბამისად, ისინი ერთი და იგივე სანყისებზე უნდა იყვნენ წარმოქმნილი, რაც თავისთავად გამორიცხავს იალოილუთეფეს კერამიკის სანარმოო ტრადიციების გავლენას ახალი ნელთალრიცხვის პირველი საუკუნეების იორ-ალაზნის ორმდინარეთის მატერიალურ კულტურაზე.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან, ვფიქრობთ ის დასკვნები უნდა გამომდინარეობდეს, რომ ერთი მხრივ მხოლოდ ჭურჭლის პირის სამტუჩა მოყვანილობა და სამფეხა ჯამები, არ შეიძლება იალოილუთეფეს კერამიკის განმსაზღვრელი იყოს: მეორე მხრივ ქართლისა და იალოილუთეფეს კერამიკის განხილული ფორმები

ფუნქციურად და ტიპოლოგიურად იმდენად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, რომ შეუძლებელია მათ შორის გენეტიკური კავშირი დავინახოთ. და ბოლოს - ახალი ნელთალრიცხვის I ათასწლეულის პირველი ნახევრის იორ-ალაზნის ორმდინარეთის კერამიკაში იალოილუთეფეს კულტურის გავლენის ძიება უშედეგოა.¹

დღეისათვის არსებული მასალების მიხედვით შესაძლებელია გამოიყოს კერამიკის ტიპები, რომლებიც გამოირჩევიან თავისთავადი, ორიგინალური ფორმებით და მხოლოდ საკვლევი კულტურისათვის დამახასიათებელ არტეფაქტებს წარმოადგენენ.

ო. ისმიზადე, იალოილუთეფეს სამაროვნის განათხარში გამოყოფს კერამიკის ფორმების XV ტიპს [Исмизаде 1956]. მათგან ზოგიერთი თუ სრულ იგივეობას არა, დიდ მსგავსებას იჩენს ამიერკავკასიის სინქრონულ ძეგლებზე მოპოვებულ მასალასთან. ესენია სამტურა ხელადები (ო. ისმიზადესეული ტიპი IX, ტაბ. I, 4,7), მათარები (იქვე, ტიპი XV, ტაბ. I, 13), ცალყურა ან ორყურა ტოლჩისებური სასმისები (ტაბ. III, სურ. 5-6: IX,2), ასევე სხვადასხვა ზომის ორყურა დერგები (იქვე, ტაბ. XX.1) და ქოთნები (იქვე, ტაბ. I.16,17). მათ გვერდით კი წარმოდგენილია მთელი რიგი ტიპები, რომლებიც ორიგინალური ფორმებით ხასიათდებიან და მათთან მეტ-ნაკლებად მიმსგავსებული ჭურჭელი გარდა ძველი ალბანეთისა, ამიერკავკასიის სხვა რეგიონებისათვის არ არის დამახასიათებელი.² სხვაგვარად რომ ვთქვათ ისინი წარმოადგენენ ამ კულტურის კერამიკის წამყვან ტიპებს. ესენია:

1. გრძელნისკარტიანი, სანურიანი ხელადები [ნოორაძე 1940: 25, სურ.14-15: Исмизаде 1956: ტაბ.XXVII, სურ.11-19]. ესენია სამტურა, პირგადაშლილი ჭურჭელი. ერთი ტურჩი დაგრძელებულია, რომლის ძირშიც მოწყობილია სანური. აქვთ ბიკონუსური ტანი და ზოგჯერ ბრტყელი, უქუსლო, ზოგჯერ კი პროფილირებულ ქუსლიანი ძირი. ოვალურკვეთიანი ყური მიძერნილია გვერდით ტურჩსა და მუცელზე (ტაბ.I, სურ.5: X, სურ.1).

2. მოკლენისკარტიანი ხელადები [ნოორაძე 1940: 25, სურ.13:

¹ სამივე ეს დასკვნა პირდაპირ კავშირშია საკვლევი კულტურის გავრცელების არეალის, ეთნიკური ატრიბუციისა და ქრონოლოგიის საკითხებთან, რაზეც ქვემოთ ვრცლად გვექნება მსჯელობა. აქ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ ქართველი მკვლევარების მიერ ყოველი სამფეხისა თუ სამტურაპირიანი ჭურჭლის იალოილუთეფეს კერამიკისადმი მიკუთვნებამ, დასაბამი მისცა აღნიშნული საკითხების ჩვენი აზრით მცდარ გააზრებას.

² თუ არ ჩავთვლით ცალკეულ ეგზემპლარებს, რომლებიც იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების ძირითადი რაიონიდან დაშორებულ ტერიტორიებზე შეიძლება მოხვედრილიყვნენ სავაჭრო თუ სხვა გზებით.

Исмизаде 1956: ტაბ.XXVII, სურ.10]. აქეთ „სამტუჩა“ მოყვანილობის პირი, რომლის ერთი ტუჩი ნისკარტისებურად ბოლოვდება. ხშირად ნისკარტის ძირში მოწყობილია სანური, თუმცა გვხვდება უსანურო ეგზემპლარებიც. ტანის პროპორციაში რაიმე კანონზომიერება არ შეიმჩნევა, გვხვდება: ბიკონუსური, სფერულმუცლიანი და მსხლისებურტანიანი ცალები. ძირი ბრტყელია, უქუსლო. ოვალურგანიკვეთიანი ყური დაძერწილი აქვს პირის გვერდით ტუჩსა და მუცელზე (ტაბ.I, სურ.6: III, 1-3).

3. მილ-ნისკარტიანი დოქები [ნიორაძე 1940: 26, სურ.16: Исмизаде 1956: ტაბ.XII, სურ.1-4]. ესენია მრგვალიპირა, მაღალყელიანი, ბიკონუსური ტანისა და ბრტყელი ძირის მქონე ჭურჭელი. მუცელზე დატანებული აქვთ სითხის გადმოსასხმელი მილი. ოვალურგანიკვეთიანი ყური დაძერწილია პირსა და მუცელზე (ტაბ.I, სურ.4).

4. ცალყურა სასმისები [ნიორაძე 1940: 45, სურ.49-50: Исмизаде 1956: ტაბ.XVII, სურ.2,5]. კიდეაკეცილი, ძირისაკენ მკვეთრად დაქანებული კალთებით. ოვალურგანიკვეთიანი ყური დაძერწილია პირსა და კიდეზე (ტაბ.I, სურ.11: X,3). ამ ტიპის ჭურჭელში შესაძლებელია გამოიყოს ქვეტიპი, რომელიც ფორმით ანალოგიურია აღწერილი სასმისებისა, მხოლოდ ყური მიძერწილი აქვთ არა ვერტიკალურ, არამედ ჰორიზონტალურ სიბრტყეზე პირზე. ამ ტიპის ჭურჭელში გვხვდება, როგორც ბრტყელძირა, ასევე გამოყვანილ ქუსლიანი ეგზემპლარებიც (ტაბ.I, სურ.13-14). [Исмизаде 1956: ტაბ.XVII, სურ.3]. მათ შორის გვხვდება აგრეთვე ეგზემპლარები პირზე დატანებული ტუჩ-ნისკარტით.

5. მაღალფეხიანი ლანგრები (გ. ნიორაძისეული „ბარძიმი“). აქვთ გადაშლილი პირი, აკეცილი კიდე და ძირისაკენ მკვეთრად დავიწროვებული ტანი. ხასიათდებიან ცილინდრული ფორმის მაღალი ვიწრო ფეხით. ბრტყელგანიკვეთიანი ყური მიძერწილია პირსა და კიდეზე [ნიორაძე 1940: 34, სურ.34: Исмизаде 1956: ტაბ.II, სურ.3-6]. გვხვდება ეგზემპლარები, რომელთადაც აქვთ შედარებით ღრმა კორპუსი, ხოლო ყური მიძერწილია მუცელზე [ნიორაძე 1940: 34, სურ.33] (ტაბ.I, სურ.7).

6. ძაბრისებურტანიანი ტოლჩები (გ. ნიორაძისეული „ჩარა“). აქვთ ტალღოვანი პირი და ძირისაკენ მკვეთრად დავიწროვებული, ძაბრისებური ტანი, პროფილირებული ქუსლი ბრტყელი ძირით. მსგავსი ჭურჭელი, გვხვდება, როგორც ყურიანი, ასევე უყუროც [ნიორაძე 1940: 33, სურ.31] (ტაბ.I, სურ.12: IX,3; X,4).

7. სამფეხა ლანგრები. აქვთ გადაშლილი პირი, ძირისაკენ თანაბრად დავიწროვებული კალთები და სიმეტრიულად განლაგებული მაღალი, ცილინდრული ფეხები, თათისებური დაბოლოვებუ-

ბით. ყური მიძერწილია პირსა და ძირზე [ნიორაძე 1940: 40, სურ.42: Исмизაде 1956: ტაბ. XXIV, სურ.8-15] (ტაბ. I, სურ.1: IV,3: IX,4).

8. სამფეხა ჯამები („დელფიურთა“). აქვთ მრგვალი პირი, სფერული მუცელი და სამი მოკლე ფეხი. ყური მიძერწილია პირსა და მუცელზე [ნიორაძე 1940: 35, სურ.35-36: Исмизაде 1956: ტაბ. XXIV, სურ.3,6,12]. მათში შეიძლება გამოიყოს დელფიურთას ორიგინალური ქვეტიპი, რომელთაც აქვთ ოვალური მოყვანილობის პირი, ღრმა შიგთავსი და ოთხი მოკლე ფეხი (ტაბ. I, სურ. 2-3), როგორც ნესი მათ ყური არ გააჩნიათ [Исмизаде 1956: ტაბ. XXIV, სურ.17-18].

აღწერილი ჭურჭლის ფორმები დამახასიათებელია ანტიკური ხანის ალბანეთის მთელი ტერიტორიისათვის, თუმცა კეცის ფაქტურისა და შემკობის ხერხის მიხედვით გამოიყოფა კერამიკის ლოკალური ვარიანტები. ერთ-ერთი ასეთი ვარიანტი, სწორედ განსახილველი კერამიკაა. იალოილუთეფეს ჭურჭლის კეცი, როგორც ნესი ღია-მონითალო ან შავ-მონაცრისფროა. უმეტესწილად თიხა ნმინდადაა განლექილი, მინარევების გარეშე. ერთი და იგივე ტიპის ჭურჭელი გვხვდება, როგორც ღია, ასევე მუქკეცვიანიც. ამ სხვადასხვა ფერის ჭურჭელს შორის ქრონოლოგიური სხვაობა არ შეიმჩნევა [ნიორაძე 1940: 58-60]. საინტერესოა, რომ იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლებიდან მომდინარე მასალებში, პროცენტული მაჩვენებლით, ღია ფერის კერამიკას ჭარბობს შავად ან მონაცრისფროდ გამომწვარი ჭურჭელი. ხოლო ალბანეთის სამხრეთ რაიონებში (მტკვრის მარჯვენა მხარეზე) ნითელკეცვიანი კერამიკაა წამყვანი [Джейхун 2010].

აღსანიშნავია ისიც, რომ იალოილუთეფეს ტიპის სამარხეულ კომპლექსებში ხშირად დასტურდება ხელით ნაძერწი, სილის მინარევებიანი, უხარისხოდ გამომწვარი უხეში ჭურჭელი. ისინი, შესაძლოა განხილული იქნას, როგორც სამარხში საგანგებოდ ჩასატანებლად დამზადებული ეგზემპლარები, რომლებიც ნაჩქარევად, დაუდევრად კეთდებოდა.

იალოილუთეფეს წრის კერამიკის კიდევ ერთი დამახასიათებელი ნიშანი არის ის, რომ განსახილველი კერამიკა საერთოდ არ იცნობს ჭურჭლის შემკობის ისეთ ხერხს, როგორიცაა მოხატვა¹. მტკვრის მარცხნივ მდებარე ზოგიერთი მიკრორაიონისათვის (შემახის და ნანილობრივ გაბალის) დამახასიათებელია მხოლოდ ჭურჭლის ნითლად შეღებვა [Джейхун 2010]. ხოლო ორნამენტი, რო-

¹ განსხვავებით მტკვრის სამხრეთი რაიონების (ე.წ. მარჯვენა ნაპირის ალბანეთის) კერამიკისაგან, სადაც საკმაოდ მრავლად დასტურდება მოხატული ჭურჭელი [Джейхун 2010].

გორც წესი ჭდეული ან ამოღარული ხაზებითაა გადმოცემული.

თავისებურია იალოილუთეფეს კერამიკის ორნამენტის მოტივებიც. იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ტრადიციული კერამიკის შემკობის ერთადერთი ხერხი თუ თეთრი ანგობის პორიზონტალური ან ტალღოვანი ზოლებით მოხატვაა [Пицхелаური 1977: 226. Рис.1-2], იალოილუთეფეს კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკის ორნამენტი მრავალსახოვნებით ხასიათდება: აქ ძალზე გავრცელებულია ჭურჭლის შიდაპირის კონცენტრული წრეებით შემკობა. ორნამენტის სახეებიდან გვხვდება: ნიწვოვანი, ჭდეული, ტალღოვანი, ვერტიკალური და პორიზონტალური ხაზებით შექმნილი ორნამენტი. ხშირია ასევე ჭურჭლის გარეპირის კოპებითა და ვარდულებით შემკობაც [Исмизаде 1956: ტაბ.VIII,1 XIV,1,11: XV,8: XVI,1-3: XXIV,19: XXV,2].

იალოილუთეფეს კერამიკის საერთო ხასიათი, ჩვენი, აზრით მიუთითებს მის შედარებით კონსერვატიულობაზე, რაც გამოიხატება ძველი სანარმოო ტრადიციების დიდხანს შენარჩუნებით. ადრეანტიკური ხანიდან მოყოლებული, ზოგადად ამიერკავკასიის კერამიკულ წარმოებაში, როგორც ცნობილია დიდი გარდატეხა ხდება: ფართოდ შემოდის ხმარებაში ნითლად გამომწვარი ჭურჭელი, ჩნდება ნითელი საღებავით შესრულებული გეომეტრიული და ზომორფული ორნამენტი. თიხის დამუშავების ტექნოლოგიაც უმჯობესდება - წინამორბედ ხანასთან შედარებით მრავლდება წმინდად განლექილი, თანაბრად გამომწვარი კეცის მქონე ჭურჭელი. ამ გარდატეხას ძირითადად ამიერკავკასიის სამხრეთითა და დასავლეთით მდებარე კულტურული ცენტრებიდან (ურარტუ, აქემენიდური ირანი, ფრიგია) მომდინარე იმპულსებს უკავშირებენ. ეს სიახლენი, რასაკვირველია ერთბაშად არ დანერგილა. კულტურის სხვადასხვა ელემენტების გავრცელება სამხრეთიდან - ჩრდილოეთში გარკვეულ ტალღებად ხორციელდებოდა, რომლებიც მოიცავენ პერიოდს ძვ.წ. VI საუკუნის დამდეგიდან მოყოლებული ადრეელინისტური ხანის ჩათვლით. სამხრეთის გავლენას ამიერკავკასიის მატერიალურ კულტურაზე, ზოგჯერ ახალი ეთნიკური ჯგუფების შემოსვლით, ზოგჯერ კი უბრალოდ კულტურის გარკვეული ელემენტების გავრცელებით ხსნიან [მუსხელიშვილი 1978: 90-91: გაგომიძე 1964: 62,68]. თუმცა, რა მიზეზებითაც არ უნდა იყოს გამოწვეული ეს გარდატეხა, ფაქტი ერთია - ამიერკავკასიის კერამიკა, აღნიშნულ ხანაში სამხრეთულ გავლენას განიცდის. ამ მოვლენამ იალოილუთეფეს კერამიკაში ნაკლები ასახვა პოვა. მაგალითად, კეცის დამზადების ტექნიკასა და გამოწვაში: ნითლად გამომწვარი, წმინდად განლექილი კეცის მქონე ეგზემპლარების გვერდით (ხშირად ერთ სამარხში) წარმოდგენილია მუქეციანი, მსხვილმარცვლოვანი, მინარევებიანი

ჭურჭელი. ამ უკანასკნელთ, პროცენტული მაჩვენებლით თუ დომინირებული არა, ყოველ შემთხვევაში თანაბარი ადგილი უკავიათ ღია ფერის წმინდად განლევილ კეციან ჭურჭელთან.

ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ისიც, რომ იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლებიდან მომდინარე მასალაში საერთოდ არ არის წარმოდგენილი მოხატული კერამიკა. ეს მაშინ, როდესაც ელინისტური ხანა, ამიერკავკასიაში მოხატული კერამიკის აყვავების პერიოდად მოიაზრება. მართლაც, შიდა ქართლის ძეგლებიდან (სამადლო, ნასტაგისი, სამთავრო, ციხიაგორა) გვაქვს მოხატული კერამიკის ბრწყინვალე ნიმუშები [გაგოშიძე 1970: 45]. თავი რომ დავანებოთ ქართლის კერამიკას, იმავე ალბანეთის სამხრეთ რაიონებიდან მრავლადაა ცნობილი მოხატული ჭურჭლის ნიმუშები. აქვე ანგარიშგასანევია ზემოთ ნახსენები ფაქტიც, რომ აღნიშნულ რეგიონში წამყვანი ადგილი წითელკეციან კერამიკას უკავია (განსხვავებით იალოილუთეფეს წრის კერამიკისაგან). ეს გარემოებები, ვფიქრობთ კიდევ ერთი დადასტურებაა ალიარებული თვალსაზრისისა, რომ ამიერკავკასიის კერამიკა, ადრეანტიკური ხანიდან მოყოლებული სამხრეთის გავლენას განიცდის. ალბანეთის შემთხვევაში, ეს სიახლეები (ღია ფერის კეცი, ჭურჭლის წითელი საღებავით მოხატვა) თუ შედარებით ფართოდ დაინერგა მის სამხრეთ რაიონებში, ჩრდილოეთში (მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე) ეს იმპულსები ნაკლებ გავლენას ახდენენ ამ მიკრორაიონის კერამიკის საწარმოო ტრადიციებზე. ვფიქრობთ, ამით უნდა აიხსნას იალოილუთეფეს კერამიკის შედარებით კონსერვატიულობაც. ეს დასკვნა, ვფიქრობთ ყურადსაღები უნდა იყოს იალოილუთეფეს კერამიკის გენეზისის საკითხის კვლევისას. მისი დაკავშირება წინა აზიისა თუ ჩრდილოეთ ირანის მასალებთან ერთგვარ ტრადიციად იქცა. ამ თვალსაზრისს სხვადასხვა ვარაიაციებით ანვითარებდა იალოილუთეფეს კულტურის ფაქტიურად ყველა მკვლევარი (იხ. ზემოთ). დასახელებული მეცნიერები, იალოილუთეფეს კერამიკის პროტოტიპებს აღნიშნული ქვეყნების კერამიკაში, ძირითადად ჭურჭლის ფორმათა მიხედვით (სანურიანი თუ მილიანი ხელადები, სამფეხები) ხედავდნენ. თუმცა, თავადვე აღნიშნავდნენ უზარმაზარ ქრონოლოგიურ სხვაობას, რომელიც შეუძლებელს ხდიდა მათ შორის პირდაპირი გენეტიკური კავშირის დადგენას.

ჩვენი აზრით, ის გარემოება, რომ იალოილუთეფეს კერამიკა ნაკლებად, ან საერთოდ არ ემორჩილება იმ დროინდელი წინა აზიისა და ამიერკავკასიის კერამიკის განვითარების საერთო ტენდენციას, უნდა მიუთითებდეს ერთი მხრივ მისი მატარებელი საზოგადოების შედარებით კარჩაკეტილ ეკონომიკურ ცხოვრებაზე, რაც განპირობებული იყო გეოგრაფიული ფაქტორით და რაზეც ჯერ კიდევ ა. იესენი ამახვილებდა ყურადღებას (იხ. ზემოთ), მეორე მხრივ კი დღის წესრიგიდან თუ არ ხსნის, კითხვის ნიშნებს მაინც

აჩენს დამკვიდრებულ სტერეოტიპულ შეხედულებაში, რომლის მიხედვითაც იალოილუთეფეს კერამიკა სიახლოვეს ამჟღავნებს ჩრდილოეთ ირანისა თუ მცირე აზიის კერამიკასთან.

ზემოთ განხილული კერამიკის ტიპები, ფორმითა და შემკულობით წარმოადგენენ იალოილუთეფეს კულტურისათვის ყველაზე უფრო დამახასიათებელ ჭურჭელს. თუმცა, ეს ისე არ უნდა იქნას გაგებული, რომ ისინი შაბლონურია და ყოველთვის ერთიადიგივე ფორმას (ან ორნამენტს) იმეორებენ. იალოილუთეფეს ძველი კერამიკოსებისათვის დამახასიათებელი იყო შემოქმედებითი დინამიურობა. ისინი ჩვეულებრივი, უტილიტარული ჭურჭლის ფორმებსა და შემკულობას, შეიძლება ითქვას შემოქმედებითადაც კი უდგებოდნენ. ამიტომაც, ზემოთ წარმოდგენილ ჭურჭლის ტიპებში გვხვდება მრავალი ორიგინალური ეგზემპლარი, თავისი გაფორმებითა თუ ფორმის სახესხვაობით. აქედან გამომდინარე ყოველი მათგანის აქ აღწერა-დახასიათება შეუძლებელია. თუმცა, იალოილუთეფეს კერამიკაზე საუბრისას ყოველთვის უნდა გვახსოვდეს ფორმათა ის კანონზომიერება, რაც მის საერთო ხასიათს განსაზღვრავს: 1. სასუფრე ჭურჭელს (დოქები, ხელადები, სასმისები და სხვ.) ყური ყოველთვის პირზე, ზემოდან აქვს დაძერწილი: 2. მთელი რიგი ჭურჭლებისათვის დამახასიათებელია ყურის არა ვერტიკალურ, არამედ ჰორიზონტალურ სიბრტყეზე დაძერწვა: 3. ძალზე გავრცელებულია ტალღოვანი (გოფირებული) პირის ფორმა: 4. სასმისებისა და ტოლჩებისათვის დამახასიათებელია პირთან ფართე, ძირისაკენ მკვეთრად დავიწროვებული, ძაბრისებური ტანი: 5. იალოილუთეფეს კერამიკაში პოპულარულია ზოომორფული მოტივები (იხ. ო. ისმიზადე დასახ. ნაშრ. ტაბ. I, 22: XIV, 4, 7, 9: XVII, 3: XVIII, 1-2: XXIV, 7). ამრიგად, კერამიკის წარმოდგენილი ტიპები, თავისი ფორმითა და ორნამენტით იმდენად ორიგინალური და თავისთავადია, რომ ისინი მკვეთრად განსხვავდებიან ანტიკური ხანის ქართლისა თუ იორ-ალაზნის ორმდინარეთის (ქართული წერილობითი წყაროების პერეთი) კერამიკისაგან და მატერიალური კულტურის ერთი გარკვეული წრისათვის (იალოილუთეფეს) დამახასიათებელ არტეფაქტებს წარმოადგენენ.

ასე, რომ აღწერილ ნიშანთა ერთობლიობა: ერთი მხრივ თვითმყოფადი სამარხთა ტიპოლოგია და დაკრძალვის წესი, მეორე მხრივ კერამიკის ორიგინალური ფორმა და ორნამენტი, - განსაზღვრავს იალოილუთეფეს კულტურას, რაც შესაძლებელს ხდის გამოვყოთ ამ კულტურის ძეგლები თუ არტეფაქტები ელინისტური ხანის პერეთისა და ქართლის მატერიალური კულტურისაგან. ამასთან, იალოილუთეფეს კულტურის მართებული განსაზღვრა პირდაპირ კავშირშია მისი ქრონოლოგიისა და გავრცელების არეალის პრობლემასთან. ამ საკითხებს კი ქვემოთ, საგანგებოდ განვიხილავთ.

§ 3. ქრონოლოგია

იალოილუთეფეს კულტურის პირველდამომჩენებმა (ე. ლალაი-ანი, დ. შარიფოვი) მისი ქრონოლოგიის საკითხი ღიად დატოვეს. ამ კულტურის შესწავლის შემდგომ ეტაპზე გამოითქვა დაუსაბუთებელი და აშკარად მცდარი მოსაზრებები აღნიშნული საკითხის ირგვლივ. მაგალითად: ტ. პასეკი და ბ. ლატინინი წერდნენ, რომ: „Все данные, пока, говорят за необходимость отношения Ялоилу-тапишского типа культуры к довольно позднему периоду развитой эпохи металлов, скорее даже к железу, чем к бронзе“ [Пассек... 1927: 221].¹

ფინელი არქეოლოგის ა. ტალგრენის აზრით იალოილუთეფეს კერამიკა ყობანური კულტურის თანადროულია [Tallgren 1928: 199].

ფ. ჰანჩარი აღნიშნავდა, რომ იალოილუთეფეს კერამიკა ძვ.წ. 1000-900 წლებს უნდა მიეკუთვნებოდესო [Hancar 1934: 85].

აქ საჭიროდ აღარ ვთვლით ჩამოთვლილი მოსაზრებების არამართებულობა ვამტკიცოთ, რადგან კავკასიის არქეოლოგიაში მეტ-ნაკლებად გათვითცნობიერებული ყოველი მკვლევარისათვის ცხადია, რომ ისინი შორს არის რეალობისაგან.

ა. იესენი იალოილუთეფეს კულტურას ძვ.წ. V-I სს.-ით ათარი-ლებდა [Иессен 1929: 38]. ასეთი ქრონოლოგია მომდინარეობს იქიდან, რომ ავტორი ამ ტერმინის ქვეშ გულისხმობდა ადრეანტიკურ-ელინისტური ხანის ალბანური ტომების მატერიალურ კულტურას, ძვ.წ. V-I სს.-ის სხვადასხვა ტიპის სამარხეული კომპლექსებით.

ა. იესენის ქრონოლოგია გაიზიარეს კ. ტრევერმა [Тревер 1959] და ო. ისმიზადემ. ამ უკანასკნელმა თავის მონოგრაფიაში მთელი თავი მიუძღვნა იალოილუთეფეს კულტურის დათარიღებას [Исмизаде 1956: 61-74]. ავტორი ვრცლად ეხებოდა აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე იალოილუთეფეს წინამორბედ არქეოლოგიურ კულტურებს, ასევე აზერბაიჯანსა და საქართველოში ქვევრსამარხების გავრცელების ქრონოლოგიას² და მიდიოდა დასკვნამდე, რომ ეს კულტურა სათავეს იღებს ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანებიდან, ხოლო იალოილუთეფეს სამაროვანი ამ კულტურის არსებობის ფინალურ ეტაპს მიეკუთვნება და ძვ.წ. III-I სს.-ით თარიღდება [Исмизаде 1956: 61-74]. ო. ისმიზადეს ეს ქრონოლოგიური შკალა ეფუძნება ა. იესენისეულ, იალოილუთეფეს კულტურის ფართო გა-

¹ მოგვიანებით, — ჯაფარხანის სამაროვნის გათხრების შემდეგ, ტ. პასეკმა მეტ-ნაკლებად სწორად განსაზღვრა იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლების ასაკი და ისინი ძვ.წ. I ათასწლეულის უკანასკნელი საუკუნეებით დაათარი-ლა [Пассек 1946: 67].

² გამომდინარე იქიდან, რომ მისი აზრით იალოილუთეფეს კულტურაში დაკრძალვის წესი მჭიდროდ არის დაკავშირებული ქვევრსამარხებთან.

გებას (იხ. ზემოთ). მიუხედავად იმისა, რომ იალოილუთეფეს სამაროვანი ძვ.წ. III-I სს-ით დათარიღდა, ო. ისმიზადე კულტურის ქრონოლოგიის განსაზღვრისას ძირითადად მაინც კვლავ ა. იესენის დებულებას იმეორებდა. ეს არც უნდა იყოს მოულოდნელი, რადგან, როგორც აღინიშნა დასახელებულ ავტორებს იალოილუთეფეს კულტურა ესმოდათ ფართო გაგებით. მაგალითად, ო. ისმიზადე თვლიდა, რომ ამ კულტურისათვის გარდა ორმოსამარხებისა, დამახასიათებელია ასევე, ალიზსამარხები, მცირე ზომის ყორღანები და ქვევრსამარხები¹ [Исмизаде 1956: 3-4]. სწორედ ამ უკანასკნელის მიხედვით გვთავაზობს მკვლევარი იალოილუთეფეს კულტურის საწყისი ეტაპის სავარაუდო თარიღს ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანებს, რადგან სწორედ ამ პერიოდიდან (უფრო ზუსტად ძვ.წ. IV ს-დან) ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე ფართოდ ვრცელდება ქვევრსამარხები [Гошгарлы 2012: 35; Нонешвили 1992: 137].

ო. ისმიზადეს მიერ იალოილუთეფეს კულტურის ამგვარი განსაზღვრა, მომდენო პერიოდში უარყოფილი იქნა. კერძოდ, ცალკე გამოიყო ქვევრსამარხები რომლის აღსანიშნავადაც მიღებული იქნა ტერმინი „ქვევრსამარხების კულტურა“ [Голубкина 1961]. ასევე ალიზსამარხები, რომელიც ალბანეთის ტერიტორიაზე შეჭრილ უცხო ეთნიკურ ელემენტს დაუკავშირდა [Гошгарлы 2012: 112-113]. ყოველივე აქედან გამომდინარე, აღნიშნული ტიპის სამარხების ქრონოლოგიის მიხედვით, იალოილუთეფეს კულტურის დათარიღება არამართებულიად მიგვაჩნია. შესაბამისად, ჩვენი აზრით, დღის წესრიგიდან იხსენია ამ კულტურის ა. იესენისა და ო. ისმიზადესეული ქრონოლოგიაც - ძვ.წ. V-I სს. წინამდებარე ნაშრომში, რადგან ვთანხმდებით იმაზე, რომ „იალოილუთეფეს კულტურის“ ქვეშ ჩვენ ვგულისხმობთ იალოილუთეფეს სამაროვნის ტიპის ძეგლებს (სხვაგვარად რომ ვთქვათ ეს ტერმინი გვესმის ჩვენ თავისი ვიწრო მნიშვნელობით - იხ. ზემოთ), მისი ქრონოლოგიის წარმოსადგენად უპირველეს ყოვლისა ყურადღება უნდა გავამახვილოთ თვით დასახელებული სამაროვნისა და მისი ტიპის ძეგლების ქრონოლოგიაზე.

იალოილუთეფეს სამაროვანი, როგორც ზემოთ აღინიშნა ო. ისმიზადემ ძვ.წ. III-I სს-ით დაათარიღა. მას შემდეგაც, აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში, იალოილუთეფეს ტიპის სამარხებს (ორმოსამარხი ძლიერ მოხრილ, კიდურებმოკეცილ პოხაში დაკრძალული მიცვალებულით) ძირითადად ძვ.წ. III-I სს.-ით ათარიღებენ [Халилов 1985: 203; Гошгарлы 2012: 19]. აქედან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ საკვლევი კულტურის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებად ძვ.წ. III-I საუკუნეების მიღება გამართლებული უნდა იყოს.

¹ თუმცა იალოილუთეფეს სამაროვანზე ორმოსამარხების გარდა სხვა ტიპის სამარხი არ დადასტურებულა.

იალოილუთეფეს კულტურის ძეგლები საქართველოს ტერიტორიაზე

§ 1. გავრცელების არეალი

იალოილუთეფეს კულტურის ირგვლივ ერთ-ერთ ყველაზე უფრო აქტუალურ საკითხად მისი გავრცელების არეალის პრობლემა გვესახება. უფრო კონკრეტულად მისი დასავლეთი საზღვრის საკითხი, რომელიც პროფ. გ. ნიორაძემ თბილის-მცხეთად მოიაზრა და შემდგომ მასზე დაყრდნობით პროფ. რ. რამიშვილმა კიდევ უფრო „გაავრცო“ იგი დასავლეთით. სპეციალურ ლიტერატურაში, ამ კულტურის გავრცელების საზღვრის მეტისმეტად დასავლეთით გადანევის შესახებ ჩვენამდეც იყო გამოთქმული შენიშვნები [ფიცხელაური 1973: 201 სქოლიო: თოლორდავა 1978]. თუმცა, ეს საკითხი არ გამხდარა საგანგებო კვლევის საგნად.

პროფ. გ. ნიორაძემ გარდა ალაზნის ველის (სამთაწყაროს) სამაროვანზე მოპოვებული მასალისა, დაამუშავა და სამეცნიერო მოქცევაში შემოიტანა საქართველოს მუზეუმში დაცული მთელი რიგი შემთხვევითი მონაპოვრები, რომლებიც მისი აზრით „ალაზნის ველის“ (ე.ი. იალოილუთეფეს) კულტურას მიეკუთვნება. აღმოჩენის ადგილების მიხედვით მან შეადგინა მოცემული კულტურის გავრცელების რუკა, რომელზეც საქართველოს შემდეგი პუნქტებია დატანილი: სოფ. ჭიაური, სოფ. ჩუმლაყი, ქ. თბილისი, სოფ. ანთოკი, სოფ. წინანადალი, ალაზნისპირი, სოფ. ანაგა, სოფ. პატარძეული, სოფ. ძველი გავაზი, სოფ. ქვემო ხოდაშენი, ქ. გურჯაანი, სოფ. იყალთო, სამთავრო [ნიორაძე 1940: 93]. ამრიგად, გ. ნიორაძის კონცეფციის მიხედვით საქართველოს ტერიტორიაზე ეს კულტურა მოიცავს მთლიანად იორალაზნის ორმდინარეთს და დასავლეთით მცხეთამდე აღწევს. „ალაზნის ველის კულტურის“ განსაზღვრისას გ. ნიორაძე ეყრდნობოდა ამავე სამაროვანზე მოპოვებულ კერამიკასთან მეტნაკლებად ახლოს მდგომ ეგზემპლარებს, რომლებიც შემთხვევითი აღმოჩენების წყალობით იმ დროსვე (XX ს-ის 30-იან წწ.) მრავლად იყო ცნობილი ალაზნისა და მტკვრის შუა და ქვემო წელიდან.

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ მთელი რიგი არტეფაქტები, რომლებსაც ავტორი იალოილუთეფეს კულტურას უკავშირებდა (და შესაბამისად მათი აღმოჩენის ადგილების მიხედვით შემოფარგლავდა განსახილველი კულტურის გავრცელების არეალს), არ ახასიათებს მხოლოდ ამ კულტურას და ზოგადად ამიერკავკასიის ელინისტური და გვიანანტიკური ვრცელი პერიოდის მრავალ ძეგ-

ლზე გვხვდება. ეს არის ზემოთ განხილული, თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული კერამიკა და სამტურა ხელადები. ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ეს არტიფაქტები არ შეიძლება იალოილუთეფეს კულტურის განმსაზღვრელად მივიჩნიოთ (იხ. თავი II, §.3), შესაბამისად მათი აღმოჩენის ადგილების მიხედვით, ამ კულტურის გავრცელების არეალის წარმოდგენა შეუძლებელია. ამის გამო გ. ნიორაძისეული რუკიდან უნდა გამოირიცხოს რიგი პუნქტები, პირველ რიგში კი თბილისი და მცხეთა.

თბილისში საქართველოს მუზეუმის საძირკვლის ამოღების დროს შემთხვევით უპოვიათ სამტურა ხელადები, რომლებსაც პროფ. გ. ნიორაძე მოცემულ კულტურას უკავშირებდა [ნიორაძე 1940: 31]. თუმცა, როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, ამ ტიპის ხელადები არ განსაზღვრავს იალოილუთეფეს კულტურას. სამთავროს ერთ-ერთი ქვეერსამარხიც ანალოგიური ხელადის მიხედვით არის მიკუთვნებული იალოილუთეფეს კულტურისადმი [ნიორაძე 1940: 39], რაც არასწორად მიგვაჩნია.

გარდა ამისა, კახეთის მთელი რიგი პუნქტებიდან (რომლებიც გ. ნიორაძის რუკაზე მოხვდა) მომდინარე მასალის ერთ ნაწილს საერთო არაფერი აქვს იალოილუთეფეს კულტურასთან. ნაწილის მიკუთვნება ამ კულტურისადმი კი საეჭვო ჩანს. მაგალითად: სოფ. წინანდალში 1925 წელს შარაგზის გაყვანის დროს აღმოუჩენიათ თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული მრგვალპირა დოქები და სამტურა ხელადები, ორი ცალი მათარა და სხვადასხვა სახის ლითონის ნივთები (ბრინჯაოს სამაჯურები, ბეჭდები, რკინის დანა და სხვ.) [ნიორაძე 1940: 39]. თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატულ მრგვალპირა დოქებსა და სამტურა ხელადებზე ზემოთ გვქონდა მსჯელობა, ამდენად აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. რაც შეეხება წინანდალის მათარებს [ნიორაძე 1940: სურ.39-40], მსგავსი ჭურჭელი იალოილუთეფეს სამაროვანზე მოპოვებულია 1926 წელს დ. შარიფოვის მიერ [Шарифов 1927, სურ.2]. თუმცა ისინი საკმაოდ მრავლადაა ცნობილი ადრეელინისტური ხანის იბერიისა და კოლხეთის ნაქალაქარებიდან თუ სამაროვნებიდან. კერძოდ: უფლისციხიდან, ხოვლედან, საჩხერედან [Нариманишвили 1991, სურ.1078,1080,1081], დაბლაგომიდან [თოლორდავა 1980, ტაბ.VI,9]. სოფ. იყალთოში მოპოვებული ასეთივე მათარა მოხსენიებული აქვს გ. ნიორაძეს და შესაბამისად ეს პუნქტიც დატანილია მის რუკაზე.

გარდა ამისა, თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული ჭურჭლისა და სამტურა ხელადების აღმოჩენის ადგილების მიხედვით გ. ნიორაძეს იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების რუკაზე დატანილი აქვს სოფ. ძველი გავაზი და ქვემო ხოდაშენი [ნიორაძე 1940: 36].

ამრიგად, გ. ნიორაძის რუკიდან უნდა გამოირიცხოს შემდეგი

პუნქტები: თბილისი, სამთავრო, ძველი გავაზი და ქვემო ხოდაშენი. რაც შეეხება წინანდლისა და იყალთოს მათარებს - მათი მიკუთვნება იალოილუთეფეს კულტურისადმი საეჭვო ჩანს.

შემდეგი ქართველი არქეოლოგი, ვინც ვრცლად შეეხო იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების არეალს, იყო პროფ. რ. რამიშვილი. მისი ხელმძღვანელობით 1952 წელს მცხეთასთან გაითხარა კამარახევის სამაროვანი სადაც მკვლევარის აზრით, აღმოჩნდა იალოილუთეფეს კულტურის ახლო მონათესავე კერამიკა [რამიშვილი 1959: 40-41]. აღნიშნულ სამაროვანზე (ძვ.წ. V-III სს.) მოპოვებულ სამფეხა ჯამებსა და სამტურა ხელალებს, მკვლევარი იალოილუთეფეს კულტურის „ძველ პლასტიკად“ განიხილავდა. ავტორის აზრით, „შეუძლებელია ეს კულტურა მივიჩნიოთ მხოლოდ იალოილუთეფესათვის, ან ალაზნის ველისათვის დამახასიათებელ ვიწრო ლოკალურ მოვლენად“ [რამიშვილი 1959: 39]. მისი აზრით განსახილველი კულტურის უძველესი ფენები ალაზნის აუზისა (დღევანდელი კახეთი) და შიდა ქართლის ტერიტორიაზეა საგულ-ვებელი [რამიშვილი 1959: 39]. იგი კამარახევის, „ალაზნის ველის“ (სამთაწყაროს) და იალოილუთეფეს სამაროვნებს, აგრეთვე შიდა და ქვემო ქართლში გამოვლენილ V-I სს.-ის მთელ რიგ არქეოლოგიურ კომპლექსებს განიხილავდა ერთი, ფართო ტერიტორიის მომცველი კულტურის ძეგლებად, რომელიც მოიცავს მტკვრისა და ალაზნის ხეობებს. მკვლევარის აზრით, მისი გავრცელების დასავლეთი საზღვარი შიდა ქართლში, გომი-ქარელის სექტორზე გადის, აღმოსავლეთი კი ჯეირან-ქეჩმაზზე [რამიშვილი 1959: 46,51]. მტკვრის აუზის ვრცელ ტერიტორიებზე ავტორი გამოყოფდა ამ კულტურის ორ ლოკალურ ჯგუფს. პირველ ჯგუფში აერთიანებდა გორის, კასპის, ცხინვალის, ჯავის, თეთრინყაროს, წალკის რაიონებში: აგრეთვე მცხეთა-თბილისის ზონაში მოპოვებულ მასალებს. მეორე ლოკალური ჯგუფი კი, ავტორის აზრით მოიცავს ფილფილს, ყურუ-ყობას, გეოქ-თეფეს, მინგეჩაურს, იალოილუთეფეს, მოლა-ისაკლის, კუბა-ხალილს, ჩოხურ-იურტას, ჯეირან-ქეჩმაზსა და კიროვბადას [რამიშვილი 1959: 47-51]. ავტორის აზრით, იალოილუთეფესა და ალაზნის ველის (სამთაწყარო) სამაროვნები ამ კულტურის არსებობის მოგვიანო ეტაპს ასახავენ, ხოლო ალაზნის აუზიდან, შიდა და ქვემო ქართლიდან მომდინარე მასალებში თავს იჩენენ მისი შედარებით ძველი პლასტიკები [რამიშვილი 1959: 39]. მეცნიერის აზრით, ამ კულტურის მომცველ ტერიტორიაზე მოსახლე ძირითადი ეთნიკური მასა იყო ჰერები და აქედან გამომდინარე, მას „პერული კულტურა“ უნდა ეწოდოს.

როგორც ვხედავთ პროფ. რ. რამიშვილმა სცადა ახალი განსაზღვრება მიეცა ამ კულტურისათვის და წარმოგვიდგინა იგი აღ-

მოსავლეთ ამიერკავკასიის ვრცელი გეოგრაფიული არეალისა და ფართე ქრონოლოგიური დიაპაზონის მქონე მატერიალურ კულტურად. ამ დებულებაში ფაქტობრივად ქართლის, იორ-ალაზნის ორმდინარეთის (ჰერეთის) და ძველი ალბანეთის კულტურები - ერთ არქეოლოგიურ კულტურად არის დასახული. თანაც ისე, რომ უგულებელყოფილია თვითოეული ამ რეგიონის მატერიალური კულტურისათვის დამახასიათებელი ლოკალური თავისებურებანი. თუმცა, თავად ავტორიც გვერდს ვერ უვლიდა იმ ფაქტს, რომ მტკვრის შუა ნელზე (შიდა და ქვემო ქართლის ტერიტორიებზე) მიკვლეული არტეფაქტები საკმაოდ განსხვავდება მტკვრის ქვემო დინებაზე (ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე გ.ლ.) გამოვლენილი მასალისაგან, რის გამოც „პერული კულტურის“ ორი ლოკალური ვარიანტის (იხ. ზემოთ) გამოყოფა გახდა საჭირო. ავტორის მტკიცებით, მიუხედავად იმისა, რომ ამ ორი რაიონის მასალები განსხვავდება ერთმანეთისაგან, ისინი მაინც „კულტურის ერთ სფეროში ექცევა“ [რამიშვილი 1959: 47]. თუმცა, გაურკვეველი რჩება რა ნიშნით ექცევა კულტურის ერთ სფეროში ამ ორი რაიონიდან მომდინარე მასალები. ამ საკითხში მეცნიერისათვის უმთავრესი პრინციპი იყო ამა თუ იმ რეგიონიდან მომდინარე მასალის სინქრონულობა. მაგრამ, ამ ლოგიკით თუ ვიმსჯელებთ, მაშინ თითქმის მთელი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ძვ.წ. V-III სს-ის მატერიალური კულტურა, ადრეულ იალოილუთეფედ წარმოგვიდგება, რაც რასაკვირველია არ არის სწორი.

ანტიკური ხანის ქართლისა და ალბანეთის მატერიალურ კულტურაში, რასაკვირველია გვხვდება მრავალი საერთო ხაზი, დანყებული არქიტექტურით, დამთავრებული კერამიკის ზოგიერთი ტიპით. აღნიშნული განაპირობა მრავალმა ფაქტორმა, პირველ რიგში კი იმ დროინდელი ცივილიზებული სამყაროს კულტურულ ცენტრებთან (აქემენიდური ირანი, ელინისტური სამყარო, რომი) ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა ურთიერთობამ [Искендеров 2012: 131]. მაგრამ, ეს გარემოება, რასაკვირველია უფლებას არ გვაძლევს ამ მეზობელი სახელმწიფოების მატერიალური კულტურა ერთ არქეოლოგიურ კულტურად მივიჩნიოთ.

ანტიკური ხანის ქართლისა და ალბანეთის მატერიალურ კულტურაში მრავალი ლოკალური თავისებურებანიც გვხვდება: დანყებული კერამიკის ფორმებითა თუ ორნამენტით, დამთავრებული სამარხთა ტიპებითა და დაკრძალვის წესით. მაგალითად, ქართლისათვის უცხოა იალოილუთეფეს კერამიკის წამყვანი ფორმების ზოგიერთ ტიპთან (სანურიანი ხელადები, მილ-ნისკარტიანი დოქები, მალალფეხიანი ლანგრები და სხვ. იხ. ზემოთ) გენეტიკურად ახლოს მდგომი ჭურჭელი [Нариманишвили 1991: თოლორდავა 1980: მდრ. - Исмишაде

1956]. სხვაობა შეიმჩნევა სამარხთა ტიპებშიც: ქართლში და კერძოდ მცხეთაში საყოველთაოდ გავრცელებული ქვაყრილიანი ორმოსამარხები და კრამიტსამარხები [აფაქიძე 1963: 85] უცხოა ალბანეთისათვის, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოსათვის ასე დამახასიათებელი ქვაყუთები, ანტიკური ალბანეთის ტერიტორიაზე შედარებით შეზღუდულად არის წარმოდგენილი [Гончарук 2012: 180]. აქვე გავრცელებულია ქვაყუთის ორიგინალური ტიპი, - ორკამერიანი სამარხი, რაც არ არის დამახასიათებელი ქართლის ანტიკური ხანის სამაროვნებისათვის და სხვ. რაც მთავარია, - იალოილუთეფეს სამაროვნის ტიპის სამარხები შიდა ქართლში დადასტურებული არ არის. რასაკვირველია, აქ გვხვდება ორმოსამარხები მოხრილ პოზაში დაკრძალული მიცვალებულით, მაგრამ მხოლოდ ეს ნიშანი რომ არ განსაზღვრავს იალოილუთეფეს კულტურას, ვფიქრობთ ზემოთ ნათლად იყო ნაჩვენები.

ამრიგად, პროფ. რ. რამიშვილის მიერ ანტიკური ხანის ქართლისა და ალბანეთის მატერიალური კულტურების „სინთეზი“ და მის ერთ არქეოლოგიურ კულტურად წარმოჩენა, ჩვენი აზრით, ვერანაირ კრიტიკას ვერ უძლებს. საკითხისადმი მეცნიერის ამგვარი მიდგომა, როგორც ჩანს განაპირობა რიგმა ფაქტორებმა. პირველ რიგში კი პროფ. გ. ნიორაძის მიერ ისეთი ჭურჭლის იალოილუთეფეს კერამიკისადმი მიკუთვნებამ (იხ. ზემოთ), რომელთაც საერთო არაფერი აქვთ ამ უკანასკნელთან.

გარდა ამისა, კამარახევის სამარხებში დადასტურებული სამფეხა ჯამებისა და სამტუჩა ხელადების მსგავსი ჭურჭელი იმ დროისათვის აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მხოლოდ იალოილუთეფესა და ალაზნის ველის (სამთაწყაროს) სამაროვნებიდან იყო ცნობილი (ასევე შემთხვევითი მონაპოვრებიც, რომელიც პროფ. გ. ნიორაძემ შემოიტანა სამეცნიერო მიმოქცევაში და იალოილუთეფეს კულტურას დაუკავშირა, იხ. ზემოთ). აქედან გამომდინარე ავტორმა დაუშვა, რომ ისინი შესაძლოა უკავშირდებოდნენ დასახელებული სამაროვნების კულტურას. ამასთანავე კამარახევის სამარხები ძვ.წ. V-III სს-ით ანუ იალოილუთეფესა და ალაზნის ველის (სამთაწყაროს) სამაროვნებზე გაცილებით ადრეული პერიოდით დათარიღდა. ამის გამო კამარახევისა და ქართლიდან მომდინარე სხვა სინქრონული მასალები ავტორმა გაიაზრა, როგორც იალოილუთეფეს კულტურის „ძველი პლასტები“. და, რადგანაც კამარახევის სამაროვნის ინვენტარს უხვად მოეძებნებოდა პარალელები შიდა და ქვემო ქართლში, ავტორი მივიდა დასკვნამდე, რომ იალოილუთეფეს კულტურის ადრეული ეტაპი ფაქტობრივად მთელს ქართლს მოიცავს.

პროფ. რ. რამიშვილის დებულების სანყისი, კამარახევის სამარხების ინვენტარია. ახლა განვიხილოთ საკითხი თუ რამდენად შე-

იძლება უკავშირდებოდეს ის იალოილუთეფეს კულტურას. ასეთ დამაკავშირებელ არტეფაქტებად, როგორც ითქვა მკვლევარი სამტურჩა ხელადებსა და სამფეხა ჯამებს განიხილავდა. ზემოთ ვნახეთ, რომ იალოილუთეფესა და ქართლის კერამიკის აღნიშნული ტიპები, ფუნქციურად და გენეტიკურად სულ სხვადასხვა საწყისებზე არიან წარმოქმნილი. იალოილუთეფეს კერამიკას ახასიათებს მთელი რიგი თვითმყოფადი ნიშნები და მხოლოდ სამფეხა ჯამი ან სამტურჩა ხელადა არ შეიძლება მისი განმსაზღვრელი იყოს (იხ. ზემოთ, თავი II, §.3). ადრეანტიკური ხანიდან მოყოლებული, ელინისტური ხანის დამდეგამდე ქართლის მატერიალური კულტურა განიცდის სამხრეთულ გავლენას, კერამიკით დაწყებული [მუსხელიშვილი 1978: 91: გაგოშიძე 1970: 45] დამთავრებული სამარხთა ახალი ტიპებისა (ქვევრსამარხების) თუ ხუროთმოძღვრების ელემენტების შემოსვლით [თოლორდავა 1980: 65]. მოცემული პერიოდის ქართლის ძეგლებზე დასახელებული ჭურჭლის (სამტურჩაპირიანი ხელადები, სამფეხა ჯამები) დადასტურება, სწორედ ამ კულტურული იმპულსების გავლენად მიგვაჩნია და არა იალოილუთეფეს „ძველ პლასტებად“.

გარდა ამისა, კამარახევის სამაროვნისა და იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლთა სამრხების ტიპოლოგიაც განსხვავებულია. კამარახევაში წარმოდგენილი ქვაყრილიანი ორმოსამარხები და ქვაყუთები [რამიშვილი 1959: 36-39] სრულიად უცხოა იალოილუთეფეს კულტურისათვის.

ამრიგად, ვფიქრობთ პროფ. რ. რამიშვილის კონცეფცია¹, რომელიც თითქოსდა ასაბუთებს იალოილუთეფეს კულტურის ძველი ფენების შიდა და ქვემო ქართლის ტერიტორიებზე არსებობას - საფუძველს მოკლებულია. შესაბამისად, ამ კულტურის ავტორისეული ტერიტორიული ლოკალიზაცია, დღის წესრიგიდან უნდა მოიხსნას. დღეისათვის ცნობილი იმ მასალების მიხედვით, რომელთა მიკუთვნება იალოილუთეფეს კულტურისადმი ეჭვს არ იწვევს, შესაძლებლად ვთვლით თვალი გავადევნოთ საქართველოს ტერიტორიაზე მისი გავრცელების არეალს. ჩვენთვის ცნობილია იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლებისა თუ არტეფაქტების აღმოჩენის შემდეგი პუნქტები²:

ელდარი (დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტი): ამ ტერიტორიიდან სიღნაღის მუზეუმში შესულია მაღალფეხიანი ლანგრე-

¹ ეს კონცეფცია აისახა 1959 წელს გამოცემულ „საქართველოს არქეოლოგიაში“. იხ. დასახ. გამოცემა გვ.270-273.

² აქ აღარ ჩავთვალეთ საჭიროდ ვრცლად აგველწერა ის მასალები, რომლებიც უკვე გამოქვეყნებულია. ამდენად შემოვიფარგლებით მათი ზოგადი დახასიათებითა და სათანადო ლიტერატურის მითითებით. დაწვრილებით აღვწერთ მხოლოდ იმ კომპლექსებსა თუ არტეფაქტებს, რომლებიც პირველად ქვეყნდება.

ბი (ე.წ. „ბარძიმი“), იალოილუთეფეს ტიპისა. ეს მასალები მოხსენიებული აქვს რ. რამიშვილს [რამიშვილი 1959: 46].

ზილიჩა (დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტი), 1981 წელს მეძროხეობის კომპლექსის მშენებლობის დროს და 1983 წელს ალაზნის არხის გაყვანისას შემთხვევით იქნა მოპოვებული მთელი რიგი ჭურჭელი, რომლებიც დედოფლისწყაროს მუზეუმს გადაეცა. ესენია: შავად გამომწვარი, მაღალფეხიანი ლანგარები (ინვ. №№1862,1863): ნისკარტიანი, სამტურა ხელადა ტურჩის ძირში მოწყობილი სანური (ტაბ.VI, სურ.3): მილ-ნისკარტიანი ჭინჭილა (ტაბ.VI, სურ.2): ორი სამფეხა ჭურჭელი, რომელთაგან ერთი პირგადაშლილი, ნითელკეციანი ლანგარია, მეორე კი შავად გამომწვარი, ღრმა ჯამი (VII,1,2): ორყურა ქოთანის და 15 ცალი სფერული ფორმის მინის მძივი (ტაბ.VIII, სურ.1-2). დასახელებული მასალების ანალოგები მრავლად არის ცნობილი იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლებიდან და მათი მიკუთვნება ამ კულტურისადმი ეჭვს არ იწვევს.

აღწერილ მასალებთან ერთად, როგორც ჩანს, იგივე კომპლექსში წარმოდგენილია ნითელკეციანი სამტურა ხელადა (ტაბ.VI, სურ.1) და მრგვალპირა, თეთრი ანგობის პორიზონტალური ზოლებით მოხატული და ჭდეული ორნამენტით ყელშემკული დოქი (ტაბ.VI, სურ.4).

ამ ტიპის კერამიკას, პროფ. გ. ნიორაძე იალოილუთეფეს კულტურას აკუთვნებდა, თუმცა როგორც ზემოთ ვნახეთ, მათი ამ კულტურის კონტექსტში განხილვა დღის წესრიგიდან იხსნება.

ქვემო ქედი (დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტი): 1986 წელს, სოფლის ცენტრში საცურაო აუზის მშენებლობისას შემთხვევით აღმოჩნდა სამარხი, სადაც წარმოდგენილი იყო იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკა (სასმისები, ფეხიანი ვაზები, ლანგარი, ჯამები) და მასთან ერთად რომაული, ლეგიონერის მუზარადი [რუსიშვილი 2013].

2013 წელს, დედოფლისწყარო-ქვემო ქედის საავტომობილო გზის მშენებლობისას, სავალ ნაწილზე, 66-ე პიკეტთან, უშუალოდ სოფელში დაზიანდა სამარხი. ამავე წელს ჩვენს მიერ აღნიშნულ ადგილზე ჩატარებული იქნა გადარჩენითი არქეოლოგიური სამუშაოები. სულ დადასტურდა ორი სამარხი, ერთი, როგორც ითქვა გზის მშენებლობისას დაზიანდა და ერთიც დაუზიანებლად იყო შემორჩენილი. ეს უკანასკნელი ორმოსამარხია, დამხრობილი ჩრდილო-სამხრეთ ღერძზე. მიცვალებული დასვენებული იყო თავით სამხრეთისაკენ, მარჯვენა გვერდზე – ძლიერ მოხრილ პოზაში. ჩონჩხის ირგვლივ უსისტემოდ იყო განლაგებული თიხის ჭურჭელი:

1. ჭინჭილა, ყვითელკეციანი (ტაბ.IV,1). აქვს მრგვალი პირი, ცილინდრული ყელი, სფერული მუცელი და ბრტყელი, უქუსლო ძირი. ოვალურგანიკვეთიანი ყური მიძერწილია პირსა და მუცელზე. ყელზე შემოუყვება ერთრიგად განლაგებული ნერტილოვანი ორ-

ნამენტი. კეცი გადანატეხში მუქია (არათანაბარი გამოწევა), დამჭლევებულია ქვიშის მინარევებით. სიმაღლე - 13,5 სმ: პირის დიამეტრი - 4,5 სმ: მუცლის დიამეტრი - 11 სმ: ძირის დიამეტრი - 7 სმ.

2. დოქი, აგურისფრად გამომწვარი, ძლიერ დაშლილი, აკლია პირ-ყელის ნაწილი და ყური (ტაბ.IV,2). აქვს სფერული მუცელი და ბრტყელი, უქუსლო ძირი. მხარზე შერჩენილი აქვს ოვალურკვეთიანი ყურის ნაშთი. ყელის შემორჩენილ ფრაგმენტებზე ერთ რიგად შემოუყვება ირიბი ნაჭდეები. თიხა წვრილმარცვლოვანია, წმინდად განლექილი, გამომწვარია თანაბრად. შემორჩენილი სიმაღლე - 15 სმ: მუცლის დიამეტრი - 14 სმ: ძირის დიამეტრი - 9 სმ.

3. სამფეხა ლანგარი, წითელკეციათი, გატეხილი რამოდენიმე ნაწილად (ტაბ.IV,3). აქვს გადაშლილი პირი და ძირისაკენ თანაბრად დაქანებული კალთები. დგას მაღალ, ცილინდრულ, თათისებურად დაბოლოვებულ ფეხებზე. ოვალურგანივკვეთიანი ყური მიძერწილია პირსა და ძირზე. თიხა მსხვილმარცვლოვანია, ფოროვანი, გამომწვარია თანაბრად. ლანგრის დიამეტრი - 18 სმ: სიმაღლე - 15 სმ.

4. ჯამი, აგურისფრად გამომწვარი (ტაბ.IV,5). ჩანს ხმარებაშივე გატეხილა და ძირზე, კიდეზე და კალთაზე აქვს სამი წყვილი, გადასაბმელი თასმის გასაყრელი ხვრელი. პირმოყრილი, კალთები მკვეთრად დაქანებული, ძირი ბრტყელია, უქუსლო. თიხა წვრილმარცვლოვანია, წმინდად განლექილი, გამომწვარია თანაბრად. პირის დიამეტრი - 17 სმ: ძირის დიამეტრი - 11 სმ: სიმაღლე - 7 სმ.

5. ცალყურა ტოლჩა, აგურისფრად გამომწვარი, მთელი (ტაბ.IV,4). აქვს გადაშლილი პირი, გამოყვანილი წელი. ტანი ძირზე გადასვლის ადგილას იკეთებს ნაწიბურს. ძირი ბრტყელია, უქუსლო. ოვალურგანივკვეთიანი ყური მიძერწილია პირსა და ტანის ნაწიბურზე. კეცის ფაქტურა და დამზადების ტექნიკა ანალოგიურია ზემოთ აღწერილი ჯამისა. პირის დიამეტრი - 14 სმ: ძირის დიამეტრი - 8,5 სმ: სიმაღლე - 6,5 სმ.

6. დერგის ძირისა და მუცლის ფრაგმენტები, წითელკეციათი. ჩანს სამარხში ნაკლული, დამსხვრეული ჭურჭელი ჩაუტანებიათ. ძირი ბრტყელია, უქუსლო. კედლის ფრაგმენტების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ ჭურჭელი სფერულმუცლიანი უნდა ყოფილიყო. შერჩენილი აქვს ოვალურკვეთიანი ყურის ნაშთი. კეცი წვრილმარცვლოვანია, გამომწვარია თანაბრად. ძირის დიამეტრი - 16 სმ: კეცის სისქე - 0,5 სმ.

დაზიანებული სამარხიდან მომდინარე მასალა:

1. ნისკარტიანი ხელადა (ტაბ.III,1), მთელი, წითელკეციათი. აქვს მკვეთრად გამოყოფილი, გადმოსასხმელი ნისკარტი, მაღალი ყელი, ბიკონუსური მოყვანილობის ტანი და ბრტყელი უქუსლი ძირი. ოვალურგანივკვეთიანი ყური მიძერწილია გვერდიდან - ნისკარტის მარჯვნივ, პირზე და მუცელზე. ზედაპირი ნაპრიალები,

კონცენტრული წრეებითაა დაფარული. კეცი წმინდადაა განლექილი, არ შეიცავს მინარევებს, გამომწვარია სრულად. ზომები: სიმაღლე-16,5სმ: მუცლის დიამეტრი - 15,5სმ: ძირის დიამეტრი - 7,5სმ: კეცის სისქე(პირთან) - 0,2-0,3სმ.

2. ნისკარტიანი ხელადა (ტაბ.III,2) მოტეხილი აქვს პირის ნაწილი. მოყვითალო-მონაცრისფრო კეცით. აქვს მკვეთრად გამოყოფილი ნისკარტი, დაბალი ყელი, ბიკონუსური მოყვანილობის ტანი და ბრტყელი, უქუსლო ძირი. ოვალურგანივკვეთიანი ყური მოძერწილია გვერდიდან - ნისკარტის მარჯვნივ პირზე და მუცელზე. თიხა წმინდადაა განლექილი, გამომწვარია არათანაბრად. სიმაღლე-13სმ: მუცლის დიამეტრი -11სმ: ძირის დიამეტრი-8 სმ: კეცის სისქე (პირთან)-0,3 სმ.

3. ნისკარტიანი ხელადა (ტაბ.III,3) მოტეხილი აქვს ნისკარტი. წითელკეცია. აქვს დაბალი ყელი, სფერული მუცელი და ბრტყელი, უქუსლო ძირი. ოთხკუთხაგანივკვეთიანი ყური მოძერწილია ნისკარტის მარჯვნივ გვერდიდან, პირსა და მუცელზე. ყელზე გარს შემოუყვება, ჰორიზონტალურად, ერთრიგად განლაგებული ნაჭდევები. თიხა შედარებით მსხვილმარცვლოვანი, შეიცავს კირქვისა და სილის მინარევებს, გამომწვარია სრულად. სიმაღლე-12სმ: მუცლის დიამეტრი-11 სმ: ძირის დიამეტრი-7 სმ: კეცის სისქე (პირთან)-0,3 სმ.

4. მილ-ნისკარტიანი ჭინჭილა (ტაბ.III,4) მთელი (მოტეხილი აქვს მილ-ნისკარტის უმნიშვნელო ნაწილი), წითელკეცია. აქვს მრგვალი პირი, დაბალი, გამოყვანილი ყელი. სფერული მუცელი და ბრტყელი, უქუსლო ძირი. მუცელზე დატანებული აქვს მრგვალგანივკვეთიანი მილ-ნისკარტი. მილ-ნისკარტის მარჯვნივ, გვერდიდან პირსა და მუცელზე მოძერწილია ბრტყელგანივკვეთიანი ყური. ჭურჭელი ხელითაა ნაძერწი, თიხა მსხვილმარცვლოვანია, შეიცავს სილის მინარევებს, გამომწვარია სრულად. სიმაღლე-10 სმ: პირის დიამეტრი-4,5 სმ: მუცლის დიამეტრი-9 სმ: ძირის დიამეტრი-6,5 სმ: მილ-ნისკარტის დიამეტრი-1 სმ: კეცის სისქე (პირთან)-0,4 სმ.

5. ცალყურა ტოლჩა (ტაბ.III,5), წითელკეცია. აქვს გადაშლილი პირი და გამოყვანილი წელი. წელიდან ძირზე გადასვლის ადგილას შემოუყვება ნაწიბური. ძირი ბრტყელია, უქუსლო. ბრტყელგანივკვეთიანი ყური მოძერწილია პირზე და ძირთან-ნაწიბურზე. კეცი ძლიერ წმინდადაა განლექილი, არ შეიცავს მინარევებს, გამომწვარია სრულად. სიმაღლე-7 სმ: პირის დიამეტრი-12,5 სმ: წელის დიამეტრი-9 სმ: ძირის დიამეტრი-6 სმ: კეცის სისქე (პირთან)-0,2 სმ.

6. ცალყურა ტოლჩა (ტაბ.III,6), მთელი - ანალოგიური ზემოთ აღწერილისა. სიმაღლე-7,2სმ: პირის დიამეტრი-13,5 სმ: წელის დიამეტრი - 10 სმ: ძირის დიამეტრი - 6 სმ: კეცის სისქე (პირთან)-0,2 სმ.

7. ორყურა კოჭობი, წითელკეცია (ტაბ.V,1). ჩამოტეხილი აქვს პირის ნაწილი და ცალი ყური. აქვს მრგვალი ბაქო, გადაშლი-

ლი პირი, დაბალი ყელი, სფერული მუცელი და ბრტყელი უქუსლო ძირი. ოვალურგანიკვეთიანი ყურები მიძერწილია ტანზე. თიხა წერილმარცვლოვანია, წმინდად განლეპილი. არ შეიცავს მინარევებს, გამომწვარია სრულად. სიმაღლე - 8 სმ; პირის დიამეტრი - 6,5 სმ; მუცლის დიამეტრი - 11 სმ; ძირის დიამეტრი - 6 სმ.

მთელი ეს მასალა ტიპიურია იალოილუთეფეს კულტურის ძეგლებიდან ცნობილი კერამიკისა. საერთოდ, როგორც ჩანს, ქვემო ქედში ჩვენ საქმე უნდა გვქონდეს იალოილუთეფეს კულტურის საკმაოდ ვრცელ სამაროვანთან. თუმცა, იმის გამო, რომ იგი უშუალოდ სოფელშია განფენილი, მისი გეგმაზომიერი შესწავლა პრაქტიკულად შეუძლებელია.

სოფელდარხილთსკალდ (დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტი), 1980 წელს, ადგილ „სასანთლიანთ გორაზე“ შემთხვევით იქნა მოპოვებული წითელკეციანი, მრგვალპირა ხელადა და ცალყურა ტოლჩა (ტაბ. IX, სურ. 1-2). 2004 წელს სოფლის შემოგარენში ნაპოვნი იქნა აგრეთვე შავად გამომწვარი, ტალღოვანპირიანი, ძაბრისებურტანიანი სასმისი (ტაბ. IX, სურ. 3). მსგავსი კერამიკა დამახასიათებელია სწორედ იალოილუთეფეს ტიპის სამარხებისათვის. მასალა დაცულია დედოფლისწყაროს მუზეუმში.

ალაზნის ველი (სამთაწყარო, დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტი). ეს სამაროვანი საყოველთაოდაა ცნობილი [ნიორაძე 1940], მასზე ზემოთაც ვრცლად გვქონდა მსჯელობა და აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

ადგილი „ჯუმას ყურე“ (იგივე „კაკლის ყურე“, დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტი). დედოფლისწყაროს მუზეუმში დაცულია 1989 წელს, აღნიშნულ ადგილზე, ალაზნის მარჯვენა სანაპიროზე არხის გასუფთავებისას მოპოვებული წითელკეციანი ჯამი (ტაბ. VIII სურ. 3). მას აქვს მომრგვალებული, შიგნით გადახრილი ბაკო, ნაწიბურიანი კიდე, ძირისაკენ მკვეთრად დაქანებული კალთები და ბტყელი, უქუსლო ძირი. მრგვალგანიკვეთიანი ყური მიძერწილია კიდის ნაწიბურზე – ჰორიზონტალურ სიბრტყეზე. ანალოგიური ჯამები მოპოვებულა იალოილუთეფეს სამაროვანზე [Исмизаде 1956: ტაბ. XII, 2].

„დალის მთა“ (დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტი), 1989 წელს აღნიშნულ ადგილას შემთხვევით იქნა მოპოვებული ორი ცალი, ზუსტად ერთნაირი: მაღალი, თათისებურად დაბოლოვებული ცილინდრული ფეხების მქონე სამფეხა ლანგარი და მრგვალგანიკვეთიანი ბრინჯაოს სამაჯურების ორი ფრაგმენტი. მასალები დაცულია დედოფლისწყაროს მუზეუმში (ტაბ. IX, სურ. 4-5).

მილარის ველი: სილნალის მუზეუმის ექსპოზიციაში გამოფენილია ერთი ნისკარტიანი ხელადა და ერთი სამფეხა ჯამი (ტაბ. X,

სურ.1-2). ეს ნივთები მუზეუმში შესულა 1975 წელს, აღნიშნული პუნქტიდან. აღმოჩენის ზუსტი ადგილი და პირობები უცნობია.

ქვემო მაღარო (სილნალის მუნიციპალიტეტი): სილნალის მუზეუმში დაცულია სოფლის ტერიტორიაზე შემთხვევით მოპოვებული მილნისკარტიანი დოქი და სამფეხა ჯამი. ეს მასალები გამოქვეყნებულია [რამიშვილი 1959: 45, ტაბ.XVIII,1,3].

სოფელი ანაგა (სილნალის მუნიციპალიტეტი): XX ს-ის 30-იან წლებში საქართველოს მუზეუმში (ამჟამად საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ს. ჯანაშიას სახელობის მუზეუმი) შესულა სოფლის მიდამოებში, სხვადასხვა დროსა და ადგილას მოპოვებული თიხის ჭურჭელი. მათ შორის აღსანიშნავია მილ-ნისკარტიანი დოქი და გრძელნისკარტიანი, სანურიანი ხელადა. ჭურჭლის ეს ტიპები ფართოდაა ცნობილი იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლებიდან [Исмизаде 1956, ტაბ.XXIII, სურ.1-4]. ანაგის მასალები მოხსენიებული აქვს გ. ნიორაძეს [ნიორაძე 1940: 35-36].

ჰერეთისკარი (ლაგოდეხის მუნიციპალიტეტი). აქ პირველი აღმოჩენა მოხდა 1890 წელს. სოფ. ჰერეთისკართან, ჭიაურის ტყეში შემთხვევით უპოვიათ სამი ცალი სამფეხა ლანგარი და ქოთანის. ეს მასალა თავის ნაშრომში მოხსენიებული აქვს ა. იესენს [Иесен 1929: 34]. 1894 წელს ისევ ჭიაურის ტყეში შემთხვევით აღმოჩნდა ერთი ცალი სამფეხა ლანგარი და მრგვალპირა ხელადა. 1936 წელს საქართველოს მუზეუმში შევიდა ამავე ტერიტორიებზე მოპოვებული სამფეხა ლანგარი, აღმოჩენის ზუსტი ადგილი და დრო უცნობია. ეს მასალები დაამუშავა გ. ნიორაძემ [ნიორაძე 1940: 28-29].

სოფელი ჭიაური (საბჭოთა პერიოდში ახალი ულიანოვკა, ლაგოდეხის მუნიციპალიტეტი): 1960-61 წლებში ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის კახეთის ექსპედიციამ (ხელმძღვ. რ. აბრამიშვილი) გათხარა იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკის შემცველი ორი ორმოსამარხი სარიტუალო ქვევრებით, ეს მასალები გამოქვეყნებულია [თლორდავა 1978]. ამავე ტერიტორიიდან თელავის მუზეუმში შესულია ერთი სამფეხა ჯამი (ინვ. №668), რომელიც მოხსენიებული აქვს რ. რამიშვილს [რამიშვილი 1959: 45]. XX ს-ის 70-იანი წლების დასასრულს კახეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის წევრებს მიუღიათ ინფორმაცია სოფლის მიდამოებში სამაროვნის დაზიანების შესახებ,¹

¹ ეს ინფორმაცია თავაზიანად გაგვიზიარა კახეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელმა კ. ფიცხელაურმა, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ. გულისტკივილით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ადგილობრივ მოსახლეობაში ამ სამაროვნის განადგურებამ სისტემატიური ხასიათი მიიღო და დღესაც გრძელდება.

რომლის ინვენტარი ადგილობრივ მოსახლეობას დაუტაცია. შესაძლებელი გახდა დატაცებული ინვენტარის (ძირითადად კერამიკული ნაწარმი) ნაწილის შეგროვება და ლაგოდების მხარეთმცოდნეობის მუზეუმისათვის გადაცემა. ეს მასალები გამოუქვეყნებელია.

სოფელი საქობო (ლაგოდების მუნიციპალიტეტი): 1972 წელს ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის კახეთის ექსპედიციის (ხელმძღვ. პროფ. ლ. ჭილაშვილი) საქობოს რაზმმა (ხელმძღვ. გ. რჩეულიშვილი) სოფლიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, 2 კმ. დაშორებით გათხარა რამდენიმე ორმოსამარხი სარიტუალო ქვევრით. სამარხეული ინვენტარი წარმოდგენილი ყოფილა იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკითა და ერთი ბრინჯაოს ბალთით.¹ მასალა გამოუქვეყნებელია, დაცულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმში.

სოფელი თელა (ლაგოდების მუნიციპალიტეტი). 2012 წელს საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს ექსპედიციამ, წინამდებარე ნაშრომის ავტორის ხელმძღვანელობით არქეოლოგიური დაზვერვები აწარმოა აღნიშნული სოფლის მიდამოებში, მდ. ბაისუბნის ხევის ნაპირებზე. მდინარის ნაპირას კალაპოტში გაითხარა სამი სარიტუალო ქვევრი (ტაბ. II, სურ. 2). მათთან დაკავშირებული სამარხები კი განადგურებული აღმოჩნდა (მდინარეს წაუღია). ადგილობრივ მცხოვრებს გ. გოგოლაძეს ქვევრებთან უპოვია მაღალი, ცილინდრული, თათისებურად დაბოლოებული ფეხების მქონე ლანგარი და მრგვალიპირა ხელადა. მოოვნელმა ნივთები ჩვენ გადმოგვცა. მსგავსი სამფეხები მრავლადაა ცნობილი იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლებიდან [ნიორაძე 1940: 31, სურ. 26; Исмизаде 1956, ტაბ. XIV, სურ. 13, 15] და მისი მიკუთვნება აღნიშნული ტიპის კერამიკისადმი ეჭვს არ იწვევს.

ერთი ცალყურა სასმისი, იალოილუთეფეს ტიპისა (ტაბ. X, სურ. 4) დაცულია გრემის მუზეუმში, რომელიც ამ უკანასკნელისთვის გადაუცია ლაგოდების მხარეთმცოდნეობის მუზეუმს. მისი აღმოჩენის დრო და ადგილი უცნობია.

სოფელი დარჩეთი² (გურჯაანის მუნიციპალიტეტი): 1974 წელს, სარდიონ ჩიფაშვილის საკარმიდამო ნაკვეთში შემთხვევით

¹ ცნობა მოგვანოდა ძეგლის გამთხრელმა - პროფ. გ. რჩეულიშვილმა, რისთვისაც მადლობას მოვასხენებთ.

² სოფელ დარჩეთის არქეოლოგიურ ძეგლებს საგანგებო გამოკვლევა მიუძღვნა ნ. მამიაშვილმა, თუმცა იგი დღემდე გამოუქვეყნებელია. ავტორმა, აღნიშნული გამოკვლევა (ხელნაბეჭდის სახით) თავაზიანად გადმოგვცა და ნება დაგვრთო გამოგვექვეყნებინა აქ აღწერილი მასალები, რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვასხენებთ.

გამოვლენილა ორმოსამარხი სადაც აღმოჩნდა თიხის ორი ჭურჭელი, ბრინჯაოს გვერგვი, ორი სამაჯური და ერთი რკინის ორთითა შამფური (ტაბ.XI). ჩვენს ყურადღებას იპყრობს თიხის ჭურჭელი:

1. ტოლჩისებური სასმისი (ტაბ.XI, სურ.1), ორყურა, ტალღოვანი პირით, მკვეთრად გამოყოფილი ნაწიბურიანი მუცლითა და ბრტყელი, ფართო ძირით. ყურები (ერთი მათგანი მოტეხილია) მიძერწილია პირსა და მუცელზე. კეცი მოვარდისფროა, წმინდად განლექილი. ზედაპირი ნაპრიალები, კონცენტრული წრეებითაა დაფარული. მსგავსი ჭურჭელი ერთ-ერთი დამახასიათებელი არტეფაქტია იალოილუთეფეს კულტურისა და ისინი ამ კულტურის პრაქტიკულად ყველა ძეგლზეა დადასტურებული.

2. ფიალა (ტაბ.XI, სურ.2), ნახევარსფერული ტანითა და ვიწრო, ომფალსიანი ძირით. კეცი ანალოგიურია ზემოთ აღწერილი ტოლჩისა. ამ ფიალის ზუსტი ანალოგი ცნობილია შულავერის გორის №2 ორმოსამარხიდან, რომელიც ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევრით ან ნელთალრიცხვათა მიჯნით თარიღდება [დავლიანიძე 1975: 180].

გუდჯაანძე. 1933 წელს ქალაქში (ყოფილი ლენინის ქუჩაზე) მიწის სამუშაოების დროს შემთხვევით აღმოჩენილა სამარხები. ინვენტარი წარმოდგენილი ყოფილა ბრინჯაოს სამაჯურებით, სარდიონის მძივებითა და კერამიკით. მათ შორის ყოფილა ხუთი ცალი სამფეხა ლანგარი, იალოილუთეფეს ტიპისა. ეს მასალები მოხსენიებული აქვს გ. ნიორაძეს [ნიორაძე 1940: 37-38].

1958 წელს გურჯაანიდან თელავის მუზეუმში შესულია სამფეხა ჯამი (ინვ.№4197), რომელსაც ფეხები მოტეხილი აქვს (ტაბ.X, სურ.3). წითელკეციანი. მომრგვალებული ბაკოთი და ძირისაკენ სუსტად დაქანებული კალთებით. ყური მიძერწილია პირსა და ძირზე. მხარი და ყური შემკულია წიწვოვანი ორნამენტით. გარდა ფორმისა, ჯამის ორნამენტული შემკობაც იალოილუთეფეს წრის კერამიკისაკენ მიგვითითებს.

2009 წელს გურჯაანში, ქალაქის ცენტრში, რუსთაველის ქუჩაზე, საცხოვრებელი სახლის მშენებლობისას (საძირკვლის გაჭრისას) გამოვლინდა ორმოსამარხი, რომლის ინვენტარში წარმოდგენილი იყო: სამფეხა ჯამი, კოჭობი, სანურიანი ხელადა, აგრეთვე მინისა და პასტის ინკრუსტირებული მძივები. მასალა დაცულია საქართველოს მუზეუმის გურჯაანის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ფონდსაცავში [მარკოზაშვილი 2013].

სოფელი ჩუმლაყი (გურჯაანის მუნიციპალიტეტი). 1913 წელს, კახეთის რკინიგზისათვის მიწის სამუშაოების დროს, 118-ე კილომეტრზე შემთხვევით უპოვიათ სხვადასხვა სახის თიხის ჭურჭელი, მათ შორის ერთი სამფეხა ლანგარი და ბრტყელძირა ჯამი, რომელ-

საც ყური პორიზონტალურ სიბრტყეზე აქვს დაძვრნილი. ეს ჯამი ძლიერ ახლოს დგას იალოილუთეფეს სამაროვნიდან ცნობილ ჭურჭელთან [Исмаилов 1956, ტაბ.XII, სურ.2: XIV,4,7,9: XVI,4]. ჩუმლაყის მასალები მოხსენიებული აქვს გ. ნიორაძეს [ნიორაძე 1940: 29-30].

სოფელი ვაჩნაძიანი (საბჭოთა პერიოდში „შრომა“, გურჯაანის მუნიციპალიტეტი). 1969 წელს კახეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხელმძღვ. აკად. კ. ფიცხელაური) რაზმმა (ხელმძღვ. პროფ. ი. გაგოშიძე) სოფლიდან აღმოსავლეთით, 2-3 კმ. დაშორებით ადგილ „შალოანთ ახოში“ გათხარა სამაროვანი, სადაც ადგილობრივ კერამიკასთან ერთად წარმოდგენილი იყო იალოილუთეფეს ტიპის ჭურჭელიც. ეს მასალა გამოუქვეყნებელია, თუმცა მოხსენიებული აქვს პროფ. ი. გაგოშიძეს [გაგოშიძე 2007: 29]. სამარხეული ინვენტარი დაცულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გურჯაანის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ფონდსაცავში.

ვაჩნაძიანში მოქმედ „გიორგი მაისურაძის სახელობის სოფლის ისტორიის მუზეუმში“ დაცულია ერთი სამფეხა ლანგარი (ტაბ.XII, სურ.3). ის სოფლის შემოგარენში შემთხვევითაა მოპოვებული, თუმცა აღმოჩენის ზუსტი ადგილი და დრო უცნობია.

ქალაქმთელავი: თელავის ისტორიულ მუზეუმში 2006 წელს შესულია (ინვ.№11070, ტაბ.X, სურ.5) ქალაქში შემთხვევით მოპოვებული სასმისი. შავკეციანი, მთელი. აქვს ტალღოვანი პირი, ძაბრისებური ტანი, გამოყვანილი ქუსლი ბრტყელი ძირით. პირსა და მხარზე აქვს მცირე შეერილობები, რომლებიც ალბათ სასმისის ხელში უკეთ დასაჭერად თუ იყო გათვალისწინებული. ეს ჭურჭელი ფორმით იალოილუთეფეს ძაბრისებურ ტანიან ტოლჩებისა და სასმისების ანალოგიურია. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია ტალღოვანი პირიც.

მულავერის გორა (მარნეულის მუნიციპალიტეტი). XX ს-ის 70-იან წლებში ქვემო ქართლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვ. პროფ. ოთარ ჯაფარიძე) შეისწავლა მულავერის ადრესამინათმოქმედო ნამოსახლარ გორაზე ჩამოყვანილი ანტიკური ხანის სამაროვანი (ხუთი ორმოსამარხი). სამარხეული ინვენტარი წარმოდგენილია სხვადასხვა სახის ლითონის სამკაულით (სამაჯურები, ბეჭდები, საყურეები), მძივებით, ფიბულებით. №2 სამარხში აღმოჩნდა ორი მონეტა, ერთი მათგანი პართული დრაქმაა, ოროდ პირველისა, მეორე კი ძვ.წ. 60 წელს მოჭრილი რომაული რესპუბლიკური დენარი.

მულავერის გორის სამაროვნის ინვენტარის დიდ ნაწილს თიხის ჭურჭელი (სამტუჩაპირიანი ხელალები, ქოთნები, ჯამები და სხვ.) წარმოადგენს. მათ შორის წარმოდგენილია ერთი ცალი ტოლჩისებური ცალყურა სასმისი, იალოილუთეფეს ტიპისა [დავლიანიძე 1975: სურ.69/29]. ამის გამო, ძეგლის შემსწავლელი ფიქრობს, რომ ეს სამაროვანი შესაძლოა „ალაზნის ველის“ (იალოილუთეფეს გ.ლ.) კულტურ-

რის წრეში იქნას შეყვანილი [დავლიანიძე 1975: 180], რაც ჩვენ არამართებულად მიგვაჩნია. გარდა აღნიშნული ტოლჩისა, შულავერის გორის სამაროვნის არც ერთი ჭურჭელი არ ატარებს იალოილუთეფეს კულტურის არანაირ ნიშანს. პირიქით, აქ დადასტურებული ქოთნები, სამტურჩაპირიანი ხელადები და სხვ. მრავალ პარალელს პოულობს შიდა ქართლის, კერძოდ სამთავროს სამაროვნიდან და ურბნისიდან ცნობილ მასალებთან [დავლიანიძე 1975: 176]. ასე, რომ ამ ერთი ტოლჩისებური სასმისის მიხედვით, მთლიანად ამ სამაროვნის იალოილუთეფეს კულტურის წრეში განხილვა არ მიგვაჩნია მართებულად. ჭურჭლის ეს ერთი ეგზემპლარი კი, ნებისმიერი გზით შეიძლებოდა მოხვედრილიყო იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების ძირითადი რაიონიდან შულავერის გორაზე.

გარდა განხილული მასალებისა, ჩვენთვის ცნობილია თელავის მუნიციპალიტეტის სხვადასხვა პუნქტიდან თელავის ისტორიულ მუზეუმში შემთხვევითი მონაპოვრების სახით შესული ჭურჭელი. მათი ერთი ნაწილი მოხსენიებული აქვს რ. რამიშვილს, ნაწილი კი ჩვენ გამოვაქვეყნეთ 2013 წელს შესრულებულ სტატიაში [ლალიაშვილი 2013]. საჭიროდ ვთვლით ამ მასალის დანვრილებით აღწერა-განხილვას, რადგან მათი მიკუთვნება იალოილუთეფეს კულტურისათვის, შესაძლოა სადაო იყოს.

სოფელ ბუშეტიდან თელავის მუზეუმში 1955 წელს შესულია (ინვ. NN № 30103, ტაბ. XII, სურ. 1) სამფეხა ჯამი. ვარდისფერკეციანი, მოტეხილი აქვს პირ-კალთის მესამედი. აქვს მომრგვალებული, შიგნით გადაზნექილი ბაკო და ძირისაკენ მკვეთრად დაქანებული კალთები. დგას დაბალ, ზოომორფულ ფეხებზე, შიდაპირი შემკულია ამოკანრული კონცენტრული წრეებით, რომელსაც ზედა ნაწილში ერთ რიგად შემოუყვება ჭდეული ორნამენტი.

აღწერილი ჯამის ორნამენტი მოგვაგონებს იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკის ორნამენტს (შიდაპირზე ამოკანრული კონცენტრული წრეები). თუმცა, აღნიშნული კულტურის ძეგლების განათხარში, ფორმით მასთან მეტ-ნაკლებად ახლოს მდგომ ეგზემპლარს ვერ მივაკვლიეთ.

ამავე ტერიტორიებიდან თელავის მუზეუმში შესულია ერთი ცალი მილიანი ჭინჭილა (ინვ. № 690)¹. ეს მასალები მოხსენიებული აქვს რ. რამიშვილს [რამიშვილი 1959: 44].

1937 წელს სოფელ გულგულის ტერიტორიიდან თელავის მუზეუმში შესულია ორი ჭურჭელი. ისინი მოხსენიებული აქვს რ. რამიშვილს [რამიშვილი 1959: 42]. ერთი მათგანი სამფეხა ლანგარია

¹ ჩვენ საგანგებოდ გადავამოწმეთ თელავის მუზეუმის არქეოლოგიის ფონდი, თუმცა აღნიშნულ ჭინჭილას ვერ მივაკვლიეთ.

(ინგ.№3007, ტაბ.XII, სურ.4). წითელკეციანი, აქვს მომრგვალებული ბაკო და ძირისაკენ თანაბრად დაქანებული კალთები. დგას დაბალ, ოვალურგანივკვეთიან ფეხებზე. მეორე კი ოთხფეხა ჭურჭელია¹ (ინგ.№693, ტაბ.XII, სურ.2). ეს არის ლეგა-მონაცრისფროდ გამომწვარი, ოვალურპირიანი ღრმა ჯამი, რომელიც ძირზე სიმეტრიულად განლაგებულ ოთხ დაბალ, მრგვალგანივკვეთიან ფეხზე დგას. ამ ჭურჭლის უშუალო ანალოგები უცნობია. თუმცა, იგი გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს იალოილუთეფეს სამაროვანზე მოპოვებულ ერთ ოთხფეხა ჯამთან, რომელსაც ასევე ოვალური პირი, ღრმა შიგთავსი და მრგვალგანივკვეთიანი, მოკლე ფეხები აქვს [Исмузаде 1956: ტაბ.XIV, სურ.17-18]. თუმცა, მათ სრულ იგივეობაზე მსჯელობა გაგვიჭირდება.

მიუხედავად იმისა, რომ აღწერილი ჭურჭელი ძირითად ხაზებში თანხვედრიან იალოილუთეფეს კერამიკის თავისებურებებს, მათი ცალსახად მიკუთვნება ამ კულტურისადმი, არამართებულად მიგვაჩნია. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ისინი შემთხვევითი მონაპოვრებია და მათი შემცველი არქეოლოგიური კომპლექსის ხასიათი არ ვიცით. მეორეც, მხოლოდ სამფეხა (თუნდაც ოთხფეხა) ჯამები რომ არ განსაზღვრავს იალოილუთეფეს კულტურას, ზემოთ ვფიქრობთ, თვალნათლივ იყო ნაჩვენები. და ბოლოს: მათი უშუალო ანალოგები, სპეციალურ ლიტერატურაში ჯერ კიდევ არ არის ცნობილი. ასე რომ, ისინი ისევე შეიძლება წარმოადგენდნენ, როგორც იალოილუთეფეს კულტურის, ასევე სხვა, ნებისმიერი არქეოლოგიური პერიოდისა და კულტურული წრის არტეფაქტებს. საერთოდაც, ამა თუ იმ შემთხვევითი მონაპოვრის მიკუთვნება იალოილუთეფეს კულტურისადმი, თუ მისი უშუალო ანალოგი არ არის ცნობილი საკვლევი კულტურის რომელიმე გათხრილ-დოკუმენტირებული ძეგლიდან - არამართებულად მიგვაჩნია. ანტიკური ალბანეთისა და ქართლის მატერიალური კულტურა, მრავალ ასპექტში ამჟღავნებს თანხვედრას [Искендеров 2012: 131]. აქედან გამომდინარე, თუ არ ვიცით ძეგლის ზოგადი კულტურული კუთვნილება (ანუ არ გვაქვს გარკვეული არქეოლოგიური კონტექსტი), ამა თუ იმ ნივთის ფორმალურმა მსგავსებამ, ყოველთვის შეიძლება შეიყვანოს შეცდომაში მკვლევარი. ვფიქრობთ, აღნიშნულის საუკეთესო მაგალითია პროფ. რ. რამიშვილის ზემოთ განხილული კონცეფცია.

წარმოდგენილი მასალები ცხადპყოფენ, რომ განსახილველი

¹ ეს ჭურჭელი მოხსენიებული აქვს პროფ. რ. რამიშვილს [რამიშვილი 1959: 44] და მისი აღმოჩენის ადგილად სოფ. ბუშეტი აქვს დასახელებული. თუმცა, თელავის მუზეუმის საინვენტარო დავთრის მიხედვით იგი გულგულიდან მომდინარეობს.

კულტურა არანაირად არ ვრცელდება თბილის-სამთავრომდე (როგორც პროფ. გ. ნიორაძე ფიქრობდა) და მით უმეტეს შიდა ქართლის ცენტრალურ რაიონებამდე (რ. რამიშვილი). წარმოდგენილი რუკების მიხედვით (იხ. ტაბ.XVI-XVII) ცხადია, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ამ კულტურის გავრცელების ძირითადი არეალია ალაზნის აუზის ქვემო ნელი, ხოლო მის შუა დინებამდე საკვლევი კულტურის მხოლოდ ელემენტები თუ აღწევს. რაც შეეხება ჩვენთვის საინტერესო ძეგლების სიმჭიდროვეს: ისინი შედარებით კომპაქტურადაა განლაგებული მდ. ალაზნის ქვემო და შუა დინების აღმოსავლეთით („გალმამხარი“ - დღევანდელი ლაგოდეხის მუნიციპალიტეტის ტერიტორია). ალაზნის დასავლეთით, მის ქვემო ნელზე მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვან ძეგლებად გვევლინება ალაზნის ველისა (სამთაწყარო) და ქვემო ქედის სამაროვნები. მათგან ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე პუნქტებიდან კი თითოეორულა სამარხი, ანდა შემთხვევითი მონაპოვრების სახით ერთეული ჭურჭელი თუა წარმოდგენილი (იხ. ტაბ.XVI-XVII).

ზემოთ მითითებული გარემოებები ქმნიან შთაბეჭდილებას, რომ ეს კულტურა (თუ მისი მატარებელი ეთნიკური ელემენტი) იორ-ალაზნის ორმდინარეთში ვრცელდება სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან - ჩრდილო-დასავლეთისკენ და მისი გავრცელების ძირითადი მიმართულებაა ალაზნის ხეობა - მისი ქვემო დინებიდან აღმა აყოლებით. ამის მატერიალური დადასტურებაა ის ფაქტი, რომ ალაზნის ქვემო დინების დასავლეთ სანაპიროზე იალოილუთეფეს კულტურის ტიპური ძეგლები - ალაზნის ველისა (სამთაწყარო) და ქვემო ქედის სამაროვნებია დადასტურებული. ხოლო იმავე ალაზნის დასავლეთ სანაპიროს შუა ნელზე, ეს კულტურა მხოლოდ თითოეორულა ჭურჭლით თუა წარმოდგენილი (ჩუმლაყი, ვაჩნაძიანი, თელავი¹). ამასთანავე, ალაზნის ქვემო და შუა დინების აღმოსავ-

¹ ზემოთ განხილულ, თელავის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიიდან მომდინარე მასალებში, ერთადერთი ძაბრისებურტანიანი სასმისია (ტაბ.X, სურ.4), რომლის მიკუთვნება იალოილუთეფეს კულტურისადმი ეჭვს არ იწვევს, თუმცა, დღევანდელი თელავისა და მისი მიდამოების საკვლევი კულტურის გავრცელების ძირითად არეალად მოაზრება არამართებულად მიგვაჩნია, რადგან ეს ერთი ჭურჭელი ნებისმიერი გზით შეიძლება იყოს მოხვედრილი ამ ტერიტორიაზე. რაც შეეხება თელავის მუნიციპალიტეტიდან ცნობილ დანარჩენ არტეფაქტებს (ოთხფეხა და სამფეხა ჯამებს), მართალია მათი იალოილუთეფეს კულტურისათვის მიკუთვნების საკითხს ლიად ვტოვებთ (იხ. ზემოთ), თუმცა, თუნდაც ისინი საკვლევ კულტურას მიეკუთვნებოდნენ, ეს არ ცვლის ჩვენი დასკვნის ძირითად არსს, რადგან თელავის მუნიციპალიტეტის ტერიტორია იგივე ალაზნის შუა დინების მარჯვენა სანაპიროა და მოიცავს ცივგომბორის ქედის აღმოსავლეთ ფერდობებს.

ლეთით ამ კულტურის ძეგლები გაცილებით კომპაქტურადაა განლაგებული, ვიდრე მისი იგივე დინების დასავლეთ მხარეზე. ეს გარემოებაც, ვფიქრობთ იალოილუთეფეს კულტურის აღმოსავლურ წარმომავლობაზე უნდა მიუთითებდეს. ანუ იგი ალაზნის უკიდურესი ქვემო დინების მარცხენა სანაპიროდან იჭრება იორ-ალაზნის შუამდინარეთში და ალაზნის შუა დინების მარჯვენა სანაპირომდე მხოლოდ მისი ელემენტები აღწევს. რაც შეეხება ივრის ხეობას, დღეისათვის ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მხედვით, მის ქვემო წელზე ერთადერთი პუნქტია (დალის მთა), სადაც იალოილუთეფეს კულტურისათვის დამახასიათებელი მასალები დასტურდება. ხოლო იორსა და ალაზანს შორის მდებარე ვრცელ, შირაქის ველზე ამ კულტურის არსებობის არანაირი ნიშანი არ მოგვეპოვება. აქედან საფიქრებელია, რომ საკვლევი კულტურის გავრცელება ივრის ქვემო წელზე, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან - დღევანდელი მინგეჩაურის სანახებიდან ხდებოდა (მინგეჩაურთან გამოვლენილ სამაროვნებზე იალოილუთეფეს ტიპის არაერთი სამარხია გათხრილ დოკუმენტირებული. იხ. Гошгарлы 2012: 18), მხოლოდ არა იმ მასშტაბით, როგორც ალაზნის ველის ქვემო წელზე.

დღეისათვის არსებული მასალების მიხედვით ჩვენ წარმოვადგინეთ იორ-ალაზნის ორმდინარეთში იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების არეალი და გამოვყავით რაიონები, სადაც იგი კომპაქტურადაა გავრცელებული და სადაც მხოლოდ მისი ელემენტები დასტურდება. მომავალმა აღმოჩენებმა, შესაძლოა კორექტივები შეიტანოს ჩვენს დებულებაში, იმ კუთხით, რომ ჩვენს მიერ მომზადებულ რუკას, შეიძლება დაემატოს ახალი აღმოჩენის პუნქტები, ეს სავსებით ბუნებრივია. მაგრამ, ნაკლებ მოსალოდნელი გვგონია, რომ იგივე ახალმა აღმოჩენებმა ძირეულად შეცვალოს ჩვენი ამჟამინდელი წარმოდგენა იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების დასავლეთი საზღვრის შესახებ.

რაც შეეხება ქვემო ქართლს, აქ საკვლევი კულტურის ელემენტების დადასტურებას მხოლოდ სპორადული ხასიათი აქვს. შესაბამისად მისი, როგორც იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების რეგიონის განხილვა, დღის წესრიგშიც კი არ დგება. მარნეულის ველსა და მის მიმდგომ მხარეში იალოილუთეფეს ტიპის მასალები, შეიძლება მოხვედრილი იყოს მდ. ბერდუჯის სამხრეთით, მტკვრისა და არაქსის შუამდინარეთში მდებარე, ალბანური ტომებით დასახლებული ერთ-ერთი მსხვილი ოლქიდან, რომელსაც წყაროები რანის სახელწოდებით იცნობენ და რომელიც სამხრეთიდან ემიჯნება დასახლებულ რეგიონს.

§2. საქართველოს ტერიტორიაზე გამოვლენილი იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლების ქრონოლოგიის საკითხები

ზემოთ უკვე შევეხეთ იალოილუთეფეს კულტურის ქრონოლოგიის შესახებ სხვადასხვა მეცნიერის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებებს (იხ. თავი II, §4). აღინიშნა ისიც, რომ აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში იალოილუთეფეს ტიპის ორმოსამარხების არსებობის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებად დღეისათვის მიღებულია ძვ.წ. III-I საუკუნეები. თუმცა, საქართველოს ტერიტორიაზე დადასტურებული ამ კულტურის ძეგლებისათვის აღნიშნული ქრონოლოგიის უპირობო მიღება არ უნდა იყოს გამართლებული. ამ საკითხს ქვემოთ საგანგებოდ შევეხებით, აქ კი შევჩერდებით ქართულ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გაბატონებულ შეხედულებაზე, რომ კახეთში დადასტურებული იალოილუთეფეს კულტურის ძეგლები ძვ.წ. I – ახ.წ. I სს-ით თარიღდება. ეს დებულება თავის დროზე პროფ. გ. ნიორაძემ წამოაყენა [ნიორაძე 1940: 92-93] და შემდგომ ხანებში, იგი იქცა ქრონოლოგიურ ორიენტირად იორ-ალაზნის ორმდინარეთში გამოვლენილი აღნიშნული ტიპის ძეგლების დათარიღებისათვის. თუმცა, დღეისათვის დაგროვილი ფაქტობრივი მასალა და პატივცემული მეცნიერის მოსაზრების კრიტიკული განხილვა, ვფიქრობთ საფუძველს გვაძლევს დავაყენოთ საკითხი, რომ გადაისინჯოს ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ტრადიციულად მიღებული, გ. ნიორაძისეული ქრონოლოგია.

პროფ. გ. ნიორაძე საკვლევი კულტურის ქრონოლოგიას ნუმისმატიკური მონაცემების საფუძველზე განსაზღვრავდა. ესენია: 1926 წელს დ. შარიფოვის მიერ იალოილუთეფეს სამაროვანზე მოპოვებული მონეტა (ძვ.წ. 90 წელს მოჭრილი რომაული ვერცხლის დენარი); ასევე კიროვბადის სამაროვანზე გ. როზენდორფისა (1903 წ.) და შემდგომ ი. ჰუმელის (1937-38 წწ.) მიერ მოპოვებული ძვ.წ. I საუკუნის მეორე ნახევრის რომაული და არშაკიდული მონეტები. აგრეთვე სამთავროს ერთ-ერთ ქვევრსამარხში მოპოვებული პართული მონეტა (ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევარი) [ნიორაძე 1940: 91-92]. ამ ნუმისმატიკური ფაქტების მიხედვით მეცნიერი მივიდა დასკვნამდე, რომ „ალაზნის ველის (იალოილუთეფე გ. ლ.) კულტურა უნდა მიეკუთვნოს ჩვენი წელთაღრიცხვის წინა და დასაწყის პირველ საუკუნეებს“ [ნიორაძე 1940: 92]. ამ კულტურის არსებობის ზედა ქრონოლოგიური მიჯნის განსაზღვრისას, მეცნიერი მიუთითებდა იმ გარემოებაზე, რომ ზემოთ ნახსენები ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევრის მონეტები, შესაძლოა ახ.წ. I ს-შიც ყოფილიყო მიმოქცევაში, შესაბამისად, ავტორის აზრით, საკვლევი კულტურის ზედა

ქრონოლოგიური ზღვარი ახ.წ. I ს-შიც უნდა გადმოდიოდეს.

პროფ. გ. ნიორაძის დებულება თითქოსდა მყარ არგუმენტებს ეფუძნება, მაგრამ თუ ჩავუღრმავდებით საკითხს, შესაძლოა მისი ზოგიერთი პუნქტი კითხვის ნიშნის ქვეშ დადგეს. საქმე იმაშია, რომ დასახელებულ მონეტათაგან ერთადერთი, რომაული დენარია (ძვ.წ. I ს-ის დამდეგი) მოპოვებული იალოილუთეფეს სამაროვანზე. დანარჩენი, ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევრის რომაული და არშაკიდული მონეტები მოპოვებულია კიროვაბადის ალიზსამარხების სამაროვანზე.¹ გ. ნიორაძის დროს და შემდგომაც, ისინი მიიჩნეოდა იალოილუთეფეს კულტურისათვის დამახასიათებელ ერთერთი ტიპის სამარხ ნაგებობად [Исмишадзе 1956: 3-4]. თუმცა, მოგვიანებით ალიზსამარხების ამ კულტურის წრეში განხილვა დღის წესრიგიდან მოიხსნა. კვლევამ ცხადჰყო, რომ ამ ტიპის სამარხებში დადასტურებული კერამიკის მსგავსება იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკასთან ფორმალურია და არც დამზადების ტექნიკით, არც კეცის ფაქტურითა თუ სხვა ნიშნებით მათ საერთო არაფერი აქვთ ერთმანეთთან. უფრო მეტიც, აღნიშნული ალიზსამარხების სამაროვანი, დღესდღეობით ერთადერთია მთელს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში და მას აქ ანალოგი არ მოეძებნება. ის მიჩნეულია პართიიდან კავკასიის ალბანეთში შეჭრილი კოლონისტების სამაროვნად [Гошгарлы 2012: 112-113]. ასე, რომ კიროვაბადის ალიზსამარხების სამაროვანი მატერიალური კულტურის სულ სხვა წრეში ექცევა, შესაბამისად იქ მოპოვებული მონეტების მიხედვით იალოილუთეფეს კულტურის ფინალური ეტაპის განსაზღვრა არ უნდა იყოს მართებული. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია, რომ პროფ. გ. ნიორაძის მიერ შემოთავაზებული იალოილუთეფეს კულტურის თარიღი ძვ.წ. I – ახ.წ. I სს, იმავე ნუმიზმატიკური მონაცემების საფუძველზე დღესდღეობით მხოლოდ კიროვაბადის ალიზსამარხე-

¹ ამ სამაროვნის შესწავლა დაიწყო 1903 წლიდან, როდესაც, გ. როზენდორფმა აწარმოა მცირე მასშტაბის გათხრები. კერძოდ, გათხარა რამდენიმე ალიზსამარხი, სადაც კერამიკასთან ერთად უნახავს რომაული სპილენძის მონეტაც, რომელიც „მიცვალებულის ყბის ქვეშ იდო“ [Розендорф 1906]. 1905 წელს ამ სამაროვნის გათხრა გააგრძელა ვ. სკინდერმა [Скиндер 1906]. ხოლო 1937-38 წლებში ი. ჰუმელმა. ამ უკანასკნელი კამპანიის დროს კვლავ აღმოჩნდა მონეტები, - არშაკიდული დრაქმები: ერთი ფრასტა III-ის (ძვ.წ. 70-57 წწ.) და ოროდ I-ის (ძვ.წ. 57-38/37 წწ.). სწორედ ამ მონაპოვრებთან დაკავშირებით აღნიშნავდა გ. ნიორაძე, რომ ისინი შესაძლოა ახ.წ. I საუკუნეშიც ყოფილიყო მიმოქცევაში. შესაბამისად იალოილუთეფეს კულტურის ფინალური ეტაპი ახ.წ. I ს-ში უნდა გადმოდიოდესო [ნიორაძე 1940: 91-92].

ბის სამაროვნის ფუნქციონირების ქრონოლოგიურ ჩარჩოებად არის მიჩნეული [Гончаров 2012: 63]. რაც შეეხება სამთავროს ქვევრსამარხში მოპოვებულ მონეტას: ზემოთ ნაჩვენები იყო, რომ აღნიშნული ქვევრსამარხის იალოილუთეფეს კულტურის წრეში განხილვა არ არის მართებული. შესაბამისად მისი ქრონოლოგია არ გამოდგება საკვლევი კულტურის დასათარიღებლად.

ასე რომ, პროფ. გ. ნიორაძის მიერ მოხმობილი ნუმიზმატიკური ფაქტები, რომელთა მიხედვითაც პატივცემული მეცნიერი საკვლევი კულტურის ფინალური ეტაპის ქრონოლოგიას განსაზღვრავდა, რეალურად არა იალოილუთეფეს, არამედ სულ სხვა კულტურული წრის არქეოლოგიური კომპლექსების (სამთავროს ქვევრსამარხი, კიროვაბადის ალიზსამარხების სამაროვანი) თარიღის მაჩვენებელია. რაც შეეხება თვით იალოილუთეფეს სამაროვანზე მოპოვებულ რომაულ დენარს (ძვ.წ. 90 წ.), ის ვფიქრობთ ამ კულტურის ფინალურ ეტაპს ძვ.წ. I საუკუნეში აქცევს.

თუ გავიზიარებთ ყოველივე ზემოთ თქმულს, მაშინ პროფ. გ. ნიორაძის დებულების ის პუნქტი, რომლის მიხედვითაც იალოილუთეფეს კულტურის ფინალური ეტაპი ახ.წ. I ს-ში გადმოდის - დღის წესრიგიდან უნდა მოიხსნას.

ცალკე განსახილველი თემაა იორ-ალაზნის ორმდინარეთში იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლების გაჩენის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვრის პრობლემა. პროფ. გ. ნიორაძისეული ქრონოლოგია ვერ ხსნის ამ საკითხს. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ პატივცემული მეცნიერის მიერ საკვლევი კულტურის ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვრად ძვ.წ. I საუკუნის მიჩნევა ეფუძნება იალოილუთეფეს სამაროვანზე მოპოვებულ ძვ.წ. 90 წლის დენარს (იხ. ზემოთ), თუმცა ეს ნუმიზმატიკური ფაქტი რეალურად ამ კულტურის არა სანყისი, არამედ ფინალური ეტაპის თარიღის მაჩვენებელია. მეორეც: იმ მონეტათაგან, რომელთა საშუალებით გ. ნიორაძე „ალაზნის ველის“ სამაროვანს ათარიღებდა, არც ერთი არ არის მოპოვებული არა თუ ამ სამაროვანზე, თვით იორ-ალაზნის ორმდინარეთშიც კი. ამასთან „ალაზნის ველის“ სამაროვნის ტიპის (იგივე იალოილუთეფეს ტიპის) ორმოსამარხები, როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები ძვ.წ. III-I სს-ის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში ექცევა. ამ გარემოებების გამო, ეს სამაროვანი აღნიშნული ვრცელი პერიოდის ნებისმიერ მონაკვეთს შეიძლება მიეკუთვნებოდეს. თუმცა, როგორც აღინიშნა ქართულ არქეოლოგიურ ისტორიოგრაფიაში იმდენად მოიკიდა ფეხი ალაზნის ველის (სამთაწყარო) სამაროვნის გ. ნიორაძისეულმა დათარიღებამ, რომ მას შემდეგ ამ სამაროვნის ინვენტარის პარალელური მასალის თარიღად ტრადიციულად მიღებული იქნა ძვ.წ. I – ახ.წ. I საუკუნეები [თოლორდავა 1978].

აკად. კ. ფიცხელაურის დაკვირვებით, იორ-ალაზნის ორმდინარეთში არ არსებობს ძვ.წ. I საუკუნეზე ადრეული პერიოდით დათარიღებული ძეგლი, რომელსაც რაიმე ნიშანი ჰქონდეს იალოილუთეფეს კულტურისა [ფიცხელაური 1973: 201-202]. ეს დაკვირვება, ჩვენ მართებულად მიგვაჩნია, რადგან აბსოლუტურად ყველა ძეგლი, რომელიც კი საქართველოს ტერიტორიაზეა გამოვლენილი და ნუმიზმატიკური ფაქტებით შესაძლებელია მისი ვინაო ქრონოლოგიის დადგენა, ამ მოსაზრების სასარგებლოდ მიუთითებს. მაგალითად, გურჯაანის მუნიციპალიტეტის სოფ. ვაჩნაძიანში (საბჭოთა პერიოდში „შრომა“) შესწავლილ „შალოანთ ახოების“ სამაროვანზე პროფ. ი. გაგოშიძე ადასტურებს შემდეგ ფაქტს: რომაული რესპუბლიკური დენარით (ძვ.წ. 73 წ.) დათარიღებული სამარხი არ შეიცავდა იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკას, ხოლო სტრატოგრაფიულად მასზე მოგვიანო სამარხებში წარმოდგენილი იყო იალოილუთეფეს კულტურისათვის დამახასიათებელი ჭურჭელი ადგილობრივ კერამიკასთან ერთად [გაგოშიძე 2007: 29]. ჩვენს ისტორიოგრაფიაში პირველად სწორედ პროფ. ი. გაგოშიძემ დააყენა საკითხი ამ კულტურის იორ-ალაზნის ორმდინარეთში არსებობის ქრონოლოგიის დაზუსტების საჭიროებაზე. ვაჩნაძიანის მასალებზე დაყრდნობით იგი ვარაუდობს, რომ იალოილუთეფეს კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე ვრცელდება ძვ.წ. I საუკუნის მეორე მეოთხედიდან და ახ.წ. I საუკუნემდე განაგრძობს არსებობას [გაგოშიძე 2007: 28].

ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო საკითხისათვის აგრეთვე ხელშესახებ მასალას გვანჯდის ზემოთ განხილული (იხ. წინა ქვეთავი), შულავერის გორაზე შესწავლილი ანტიკური ხანის სამაროვანი, სადაც იალოილუთეფეს ტიპის ჭურჭლის შემცველი №2 სამარხი, იქ დადასტურებული მონეტების მიხედვით, ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევრით და არაუგვიანეს ნელთალრიცხვათა მიჯნით თარიღდება [დავლიანიძე 1975: 180]. აღნიშნულ სამარხში მოპოვებული ომფალოსიანი ფიალის ზუსტი ანალოგი ცნობილია გურჯაანის მუნიციპალიტეტის სოფ. დარჩეთიდან, სადაც ამავე კომპლექსში დადასტურებულია იალოილუთეფეს ტიპის ტოლჩისებური სასმისი (ტაბ. XI, სურ. 1-2). ამრიგად, მოტანილი ფაქტები იმაზე უნდა მიუთითებდნენ, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე იალოილუთეფეს კულტურის ძეგლების გაჩენის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი ძვ.წ. I საუკუნის იქით არ მიდის. უფრო საფიქრებელია, ამავე საუკუნის მეორე ნახევრიდან ვრცელდებოდეს ეს კულტურა ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიაზე და როგორც ითქვა, იგი მხოლოდ ნელთალრიცხვათა მიჯნამდე არსებობს და აღარ გადმოდის ახ.წ. I საუკუნეში.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, განსაკუთრებით კი ჰერეთის უკიდურეს სამ-

ხრეთ-აღმოსავლეთ (კამბეჩოვანი და გალმამხარი) ნაწილში, იალოილუთეფეს კულტურის ცალკეული ელემენტები, შესაძლო და ბუნებრივად არის, მისი არსებობის მთელს მანძილზე (ძვ.წ. III-I სს) ვრცელდებოდეს მეზობელი ალბანეთიდან. თუმცა, ძირითადი ტალღის მოზღვაება, რის შედეგადაც აქ იალოილუთეფეს ტიპის სამარხები ჩნდება, ძვ.წ. I საუკუნის შუა ხანებზე ადრე, საფიქრებელი არ არის.

ამ მსჯელობისას, ვფიქრობთ საინტერესო სურათი იკვეთება იმ თვალსაზრისით, რომ თუ კი ალაზნის უკიდურესი ქვემო დინებიდან აღმოსავლეთით - აფშერონის ნახევარკუნძულამდე, ანუ იმ ტერიტორიაზე, სადაც ანტიკური ხანის კავკასიის ალბანეთი ლოკალიზდება, იალოილუთეფეს კულტურა მთელი ელინისტური ხანის მანძილზე არსებობს, ალაზნის დასავლეთით იგი მხოლოდ ძვ.წ. I საუკუნიდან (ანუ ამ კულტურის არსებობის ფინალურ ეტაპზე) ჩნდება. ეს, ვფიქრობთ ერთ-ერთი სერიოზული არგუმენტია იმ მოსაზრების სასარგებლოდ, რომ იალოილუთეფეს კულტურა ალაზნის ველზე მართლაც შემოტანილია და მას აქ ადგილობრივი ფესვები არ გააჩნია.

§ 3. ეთნიკური ატრიბუციის საკითხები

იალოილუთეფეს კულტურის ეთნიკური ატრიბუციის საკითხს პირველად ა. იესენი შეეხო და საკვლევი კულტურა იმთავითვე ალბანურ ეთნიკურ ელემენტს დაუკავშირა [Иесен 1929: 39]. მას შემდეგ, ალბანეთის არქეოლოგიაში მომუშავე არც ერთ მკვლევარს ეჭვქვეშ აღარ დაუყენებია იალოილუთეფეს კულტურის ა. იესენისეული ეთნიკური ატრიბუცია. მხოლოდ კ. ტრევერმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ ეს კულტურა არა საერთო ალბანური, არამედ ალბანურ გაერთიანებაში შემავალი ერთ-ერთი მსხვილი ტომის უდების მატერიალური კულტურაა [Тревер 1959: 66, 176]. ამ მოსაზრების მიმართ აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში XX ს-ის 80-იანი წლებიდან კრიტიკული დამოკიდებულება გაჩნდა [Халилов 1985: 203]. თუმცა, იმისგან დამოუკიდებლად მართალია თუ არა კ. ტრევერი, არ იცვლება საკითხის ძირითადი არსი: რადგან, საყოველთაოდ ცნობილია, რომ უდები სწორედაც კავკასიის ალბანეთის ავტოქტონური მოსახლეობაა. ამდენად მათი კულტურა, -ალბანური კულტურაა.

საქართველოს საზღვრებში იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების ძირითადი არეალი, ფაქტობრივად ისტორიული ჰერეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილს (ალაზნის ქვემო დინება - კამბეჩოვანი და გაღმამხარი) მოიცავს. ქართული საისტორიო ტრადიციის მიხედვით იორ-ალაზნის შესართავიდან გულგულამდე (თურდოსხევამდე) მდებარე ტერიტორია ხომ ჰეროსის წილია [„ქართლის ცხოვრება“, 955: 9: 1973: 49]. ამ გარემოების გამო, ქართულ ისტორიოგრაფიაში კარგა ხანს მუსირებდა აზრი მისი ჰერებისათვის მიკუთვნების შესახებ.¹ ამ მოსაზრებამ სათანადო ასახვა ჰპოვა მთელ რიგ სამეცნიერო ნაშრომებსა თუ დამხმარე სახელმძღვანელოებში [პაპუაშვილი 1970: 242; აფაქიძე 1959: 270-273].

ერთ-ერთი პირველთაგანი ვინც ეს მოსაზრება გამოთქვა, იყო სტეფანე მენთეშაშვილი. 1941 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების სესიაზე წაკითხულ მოხსენებაში იგი გამოთქვამდა მოსაზრებას, რომ იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი ხალხი, ძველი კამბეჩოვანელები იყვნენ [მენთეშაშვილი 1941: 18-19].

ამ დროიდან მოყოლებული, კარგა ხნის მანძილზე, ყველა ქართველი მეცნიერი, ვინც კი შეხებია ამ კულტურას, ცდილობდა

¹ უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ამ კულტურის პირველმა ქართველმა მკვლევარმა - პროფ. გ. ნიორაძემ ეს საკითხი ღიად დატოვა [ნიორაძე 1940: 95].

მის დაკავშირებას ჰერებთან. აკად. სიმონ ჯანაშია მიუთითებდა, რომ „ჰერებს უნდა მიეყროს ყურადღება მაშინაც, როცა საკითხი ჩნდება თუ ვინ იყო მატარებელი ამ კულტურისა, რომელსაც ამჟამად ალაზან-იალოილუთეფეს კულტურა უნდა ეწოდოს“ [ჯანაშია 1952: 101]. სწორედ დიდი მეცნიერის სახელთან არის დაკავშირებული ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ კულტურის აღსანიშნავად ცნება - „ალაზან-იალოილუთეფეს“ შემოტანა.

კიდევ უფრო შორს წავიდა პროფ. რ. რამიშვილი. პატივცემული მეცნიერის აზრით ამ კულტურის მომცველ ტერიტორიაზე მოსახლე ძირითადი ეთნიკური მასა იყო ჰერები და აქედან გამომდინარე მას ჰერული კულტურა უნდა ეწოდოს [რამიშვილი 1959: 40-41]. ვფიქრობთ, პატივცემული მეცნიერი ცდებოდა, როდესაც აცხადებდა, რომ ამ კულტურის მომცველ ტერიტორიაზე მოსახლე ძირითადი ეთნიკური მასა იყო ჰერები. დღეისათვის არ არსებობს არანაირი დამადასტურებელი საბუთი იმისა, რომ ძველი ალბანეთის მთელ რიგ რაიონებში (ჯეირან-ქეჩმაზი, ჩუხურ-იურტა, მილი-სა და მულანის ველები), სადაც ეს კულტურა დასტურდება - ოდესღაც ჰერები ცხოვრობდნენ. აქედან გამომდინარე (და იმიტომაც, რომ, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული ჰერეთის ტერიტორიაზე იგი შემოტანილია) საკვლევი კულტურის ჰერებთან დაკავშირება არამართებულად მიგვაჩნია.

იალოილუთეფეს კულტურის გენეზისზე და მის მატარებელ ხალხთა ეთნიკურ ვინაობაზე საინტერესო (და შესაძლოა ითქვას ორიგინალურიც) მოსაზრება შემოგვთავაზა აკად. ანდრია აფაქიძე. მისი აზრით, იგი ჰერებს უნდა დაუკავშიროთ და მივიჩნიოთ ძვ.წ. V-I სს-ის ჰერულ კულტურად, რომლის შექმნაში ალბანელებსაც შეუტანიათ თავისი წვლილი და იბერებსაც (ავტორის აზრით, ამ უკანასკნელთა როლი შედარებით მოკრძალებულია), მაგრამ წამყვანი ადგილი ჰერებს ეკავათ. ხოლო ის ფაქტი, რომ ამ კულტურის ძეგლები აღმოჩენილია ჰერთა განსახლების არეალს გარეთ, გაცილებით აღმოსავლეთით, მეცნიერის აზრით, უნდა აიხსნას იმ გარემოებით, რომ იბერთა ექსპანსიის შედეგად ჰერების გარკვეულმა ჯგუფებმა გადაინაცვლეს აღმოსავლეთისაკენ და თან წაიღეს თავიანთი კულტურა [აფაქიძე 1959: 272-273].

აკად. ა. აფაქიძის ჰიპოთეზაში იბერების ჩართვა უთუოდ პროფ. რ. რამიშვილის ნაშრომის გავლენის შედეგია, რომლის მიხედვით, მათ საცხოვრებელ ტერიტორიებზე (შიდა ქართლი) ამ კულტურის „ძველი პლასტები“ ჩანს. ზემოთ ითქვა, რომ იბერთა (ქართების) საცხოვრისში არანაირი „იალოილუთეფეს ძველი პლასტები“ არ არსებობს, აქედან გამომდინარე ძნელია პატივცემული მეცნიერის ჰიპოთეზის ეს პუნქტი გავიზიაროთ. რაც შეეხება

ჰერების მიერ ამ კულტურის აღმოსავლეთით (ალბანეთის ტერიტორიაზე) გატანას: ვფიქრობთ, რეგიონის ამჟამინდელი არქეოლოგიური სიტუაცია ამ ჰიპოთეზას საფუძველს აცლის, რადგან დღეისათვის დაგროვილი ფაქტობრივი მასალის ფონზე, ზემოთ წარმოდგენილი იორ-ალაზნის ორმდინარეთში იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების მიმართულება, ვფიქრობთ ცხადად გვიჩვენებს იმას, თუ საიდან უნდა შემოჭრილიყო იგი აღნიშნულ რეგიონში. ესაა ძველი ალბანეთის ტერიტორია, რომელსაც არაუგვიანეს ძვ.წ. I საუკუნისა, იბერიისაგან მდ. ალაზნის ქვემო დინება ჰყოფდა [სტრაბონი, XI,3.5: ფიცხელაური 1980: 14: მუსხელიშვილი 1977: 169: მუსხელიშვილი 1997: 37]. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია, რომ იალოილუთეფეს კულტურის ტიპური ძეგლი - ალაზნის ველის (სამთაწყარო) სამაროვანი სწორედ იბერია-ალბანეთის სასაზღვრო ზონაში, ალაზნის ქვემო წელზე მდებარეობს, იმავე ალაზნის შუა დინებამდე ამ კულტურის მხოლოდ ელემენტები აღწევს, ხოლო ქვეყნის (იბერიის) შიდა რაიონებში იგი აღარ ვრცელდება. ამრიგად, არქეოლოგიური მასალების მიხედვით სახეზე გვაქვს სურათი იალოილუთეფეს კულტურის სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან - ჩრდილო-დასვლეთისაკენ გავრცელებისა. ეს გარემოება ერთი მხრივ გამოიწვევს ამ კულტურის დაკავშირებას იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ავტოქტონურ მოსახლეობასთან, მეორე მხრივ კი საფუძველს აცლის აკად. ა. აფაქიძის ჰიპოთეზას ჰერების მიერ იალოილუთეფეს კულტურის ალბანეთის ტერიტორიაზე გატანის თაობაზე.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში იალოილუთეფეს კულტურის ჰერებისადმი მიკუთვნება უმთავრესად განაპირობა იმ ფაქტმა, რომ ამ კულტურის ძეგლები უმთავრესად დასტურდება ისტორიული ჰერეთის ტერიტორიაზე. თუმცა, XX ს-ის 60-70-იანი წლებიდან იორ-ალაზნის ორმდინარეთში გამოვლინდა მასალები, რომელთა ფონზეც შესაძლებელი გახდა სხვაგვარად დასმულიყო „ჰერული კულტურის“ პრობლემა. ეს არის თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული კერამიკული ნაწარმი, რომელიც სწორედაც ჰერეთისათვის არის დამახასიათებელი და იგი არ დასტურდება იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების ძირითად რაიონში - ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე [Пицхелაური 1977]. აქედან გამომდინარე კ. ფიცხელაური აყენებს საკითხს იალოილუთეფეს კულტურის მიმართ ტერმინ „ჰერული კულტურის“ ხმარების არამართებულობაზე. მისი სიტყვით: „სწორედ ეს უკანასკნელი (იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ტრადიციული კერამიკა - გ.ლ.) უნდა მივიჩნიოთ ჰერთა კუთვნილად და არა იალოილუთაფას კულტურა, რომელიც ამ ტერიტორიაზე აშკარად შემოტანილია“ [ფიცხელაური 1973: 206].

ამის შემდგომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთში გამოვლენილი იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლების მიკუთვნება ჰერებისადმი თითქოსდა დღის წესრიგიდან უნდა მოხსნილიყო, მაგრამ ზოგიერთმა მკვლევარმა პრობლემის გააზრების სხვა (ჩვენი აზრით მცდარი) მიმართულება აირჩია. ვგულისხმობთ ქ-ნ. ვერა თოლორდავას, რომელმაც გამოაქვეყნა ლაგოდების მუნიციპალიტეტის სოფ. ჭიაურში (საბჭოთა პერიოდში „ახალი ულიანოვკა“) გათხრილი იალოილუთეფეს ტიპის სამარხები [თოლორდავა 1978]. მკვლევარი მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ სადაც კი თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული კერამიკა აღმოჩენილი, იქვე იალოილუთეფეს კულტურაც დასტურდება [თოლორდავა 1978: 88]. აქედან გამომდინარე ავტორი საკითხს აყენებს მოცემულ რეგიონში იალოილუთეფეს კულტურის არა მექანიკურ შემოტანაზე, არამედ მისი მატარებელი ეთნიკური ელემენტის შეღწევაზე ქვეყნის შიგნით, ორი კულტურის (იალოილუთეფესა და ადგილობრივი) შერწყმაზე, რამაც საბოლოო ჯამში გარკვეული კვალი დაამჩნია ადგილობრივ მატერიალურ კულტურას და დიდი როლი ითამაშა „ჰერული კულტურის“ ჩამოყალიბებაში [თოლორდავა 1978: 88]. ავტორის აზრით, იალოილუთეფეს კულტურა იმდენად ფართო არეალზე გავრცელებული, რომ მისი ეთნიკური ატრიბუცია შეუძლებელია, ანდა უკიდურეს შემთხვევაში თვით ამ კულტურის შიგნით უნდა გამოიყოს ლოკალური ვარიანტები, რომლის მიკუთვნება შესაძლებელი გახდება ამა თუ იმ ეთნოსისათვის.

მითითებულ ნაშრომში ავტორი არ მიდის კატეგორიულ დასკვნამდე, მაგრამ სრულიად გარკვევით მიანიშნებს იმაზე, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთში გამოვლენილი იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლები შესაძლოა ამ კულტურის ერთ-ერთ ლოკალურ ვარიანტად იქნას განხილული და იგი ისევ და ისევ ჰერებს დაუკავშირდეს.

მკვლევარი სავსებით მართალია იმაში, რომ ჰერეთის ტერიტორიაზე იალოილუთეფეს ტიპის მასალებთან ერთად, ხშირად ერთ კომპლექსში დასტურდება თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული კერამიკა. მაგრამ ამ ფაქტის განხილვა ორი კულტურის შერწყმად, რომლის საფუძველზეც უნდა წარმოქმნილიყო „ჰერული კულტურა“, არამართებულად მიგვაჩნია და აი რატომ: იორ-ალაზნის ორმდინარეთში არ მოიძებნება ახ.წ. I საუკუნის შემდგომი პერიოდის ძეგლი ან არტეფაქტი, რომელსაც რაიმე ნიშანი ჰქონდეს იალოილუთეფეს კულტურისა [გაგოშიძე 2007: 28]. ორი კულტურის შერწყმა შეიძლებოდა მხოლოდ მაშინ მიგვეჩნა სარწმუნოთ, თუკი მომდევნო პერიოდის იორ-ალაზნის ორმდინარეთის მატერიალურ კულტურაში, რაიმე ფორმით გამოვლინდებოდა ია-

ლოილუთეფეს კულტურის რაიმე ნიშანი.¹ თუმცა, როგორც აღინიშნა ამ რიგის ფაქტები ჯერჯერობით რეგისტრირებული არ არის. პირიქით - ყოლოთოს ადრეშუასაუკუნეთა ხანის სამარხებში დადასტურებული ჭურჭელი თეთრი ანგობის ზოლებით არის მოხატული, რაც ადგილობრივი, ელინისტური ხანის კერამიკის საწარმოო ტრადიციების გაგრძელებად უნდა იქნეს განხილული,² და ამავე დროს, გამორიცხავს იალოილუთეფეს კერამიკის საწარმოო ტრადიციების გავლენას ახალი ნელთალრიცვის პირველი ნახევრის ადგილობრივ მატერიალურ კულტურაზე. რაც შეეხება ავტორის მტკიცებას, რომ სადაც კი თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული კერამიკა აღმოჩენილი იქვე იალოილუთეფეს კულტურაც დასტურდება და ამ უკანასკნელს დომინირებული მდგომარეობა უკავია [თოლორდავა 1978: 88]. უნდა აღინიშნოს, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთის მთელ რიგ ძეგლებზე, ელინისტური ხანის კულტურულ ფენებში თუ სამარხებში ნამყვანი ადგილი სწორედაც თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატულ ჭურჭელს უკავია და აქ უმეტესწილად საერთოდ არ დასტურდება იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკა [გაგოშიძე 2007: 29].

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ ადგილობრივი და იალოილუთეფეს კულტურის ტიპური კერამიკის ერთ კომპლექსში მოპოვების ფაქტები, მხოლოდდამხოლოდ გარკვეულ ხანს ალაზნის ველზე ამ ორი კულტურის თანაარსებობაზე შეიძლება მიუთითებდეს და არა იმაზე, რომ იალოილუთეფეს კულტურამ გავლენა მოახდინა ადგილობრივ კულტურაზე. აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ სავსებით მართალია³ პროფ. ი. გაგოშიძე, რომელიც იორ-ალაზნის აუზში იალოილუთეფეს კულტურის გამოჩენას ალბანური ეთნიკური ელემენტის შემოსვლას უკავშირებს. ხოლო ახ.ნ. I ს-დან კი, ამ რეგიონიდან მის უკვალ

¹ ასეთი ფაქტები ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე გვაქვს, სადაც ახ.ნ. II-III სს-ის კომპლექსებში დასტურდება ჭურჭელი, რომელსაც პროტოტიპები აშკარად იალოილუთეფეს კერამიკაში ეძებნებათ [Керимова... 2009: 209].

² მ. სინაურიძე ამ ფაქტს იალოილუთეფეს კერამიკის საწარმოო ტრადიციების გავლენად განიხილავდა [სინაურიძე 1967]. თუმცა იმ დროისათვის ჯერ კიდევ არ იყო განსაზღვრული იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ტრადიციული კერამიკის თავისებურებანი და თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული კერამიკა, გ. ნიორაძის ნაშრომზე დაყრდნობით, იალოილუთეფეს კულტურის დამახასიათებელ ელემენტად მიაჩნდათ. იხ. ზემოთ.

³ იმისაგან დამოუკიდებლად რა პირობებში იქნა შემოტანილი იალოილუთეფეს კულტურა იორ-ალაზნის ორმდინარეთში: მისი მატარებელი ეთნიკური ელემენტის მშვიდობიანი ინფილტრაციის გზით თუ ამ რეგიონზე ალბანეთის ეთნოპოლიტიკური ექსპანსიით — იხ. ქვემოთ.

გაქრობაზე მიუთითებს [გაგოშიძე 2007: 28].

ვ. თოლორდავა, გამომდინარე იქიდან, რომ ვარაუდობდა იალოილუთეფესა და ადგილობრივი კულტურების ერთმანეთთან შერწყმას, დასაშვებად მიიჩნევს თავის დროზე აკად. ს. ჯანაშიას მიერ შემოტანილ ტერმინ „ალაზან-იალოილუთეფეს“ კულტურას, რადგან „ამ დასახელებას არ გააჩნია ეთნიკური ატრიბუციის პრეტენზია. იგი მხოლოდ მიგვანიშნებს ამ კულტურის გავრცელების არეს დროის გარკვეულ მონაკვეთში“ [თოლორდავა 1978: 87-88]. მკვლევარი სავსებით მართალია თავისი დებულების ციტირებულ პუნქტში, მაგრამ მხედველობაში უნდა მივიღოთ ის გარემოება, რომ, როდესაც აკად. ს. ჯანაშიამ დააყენა საკითხი საკვლევი კულტურის მიმართ აღნიშნული ტერმინის ხმარებაზე, იმ დროს ჯერ კიდევ არ იყო განსაზღვრული იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ადგილობრივი კულტურის თავისებურებანი და ეს ე.წ. „ალაზან-იალოილუთეფე“ მიიჩნეოდა ადგილობრივ კულტურად.

ალაზნის ველზე შემოჭრილი ალბანური მატერიალური კულტურის აღსანიშნავად ქართულ არქეოლოგიურ ისტორიოგრაფიაში საჭიროა ბოლოსდაბოლოს მიღებული იქნას ტერმინი, რომელიც უპასუხებს აღნიშნული კულტურის სამარხების ტიპოლოგიას, ეთნიკურ ატრიბუციას და საერთო ხასიათს. მის აღსანიშნავად არ გამოდგება აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში მიღებული „საერთო ალბანური კულტურა“, რადგან ალბანური სამარხეული კომპლექსები არ შემოიფარგლება მხოლოდ იალოილუთეფეს სამაროვნის ტიპის ორმოსამარხებით. ამავე დროს იორ-ალაზნის ორმდინარეთში დღემდე არ დადასტურებულა ანტიკური ალბანეთისათვის დამახასიათებელი ინვენტარის შემცველი სხვა ტიპის სამარხები: ასევე არ გამოდგება ქართულ ისტორიოგრაფიაში სხვადასხვა დროს მიღებული ტერმინები: „ალაზნის ველის კულტურა“, - რადგან ამ ტერიტორიაზე იგი შემოტანილია და აქ ადგილობრივი მატერიალური კულტურა არსებობს: „პერული კულტურა“, - რადგან ეს დასახელება რაელურად არ შეესაბამება მის ეთნიკურ ატრიბუციას: „ალაზან-იალოილუთეფე“, - რადგან ეს ტერმინი შეიძლებოდა მიგველო მხოლოდ მაშინ, როდესაც დასაბუთებული იქნებოდა იალოილუთეფეს კულტურის ადგილობრივი წარმომავლობა, უკიდურეს შემთხვევაში ამ უანასკნელისა და ადგილობრივი კულტურების ერთმანეთთან შერწყმა მაინც, ვინაიდან ამ დასახელების შინაარსი სწორედ ამას გულისხმობს.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე მიზანშეწონილად ვთვლით იორ-ალაზნის ორმდინარეთში დადასტურებული ალბანური მატერიალური კულტურის ძეგლების მიმართ იხმარებოდეს ის დასახელება, როგორც თავდაპირველად იქნა იგი განსაზღვრული ანუ - იალოილუთეფეს კულტურა. ამ ტერმინის მი-

ზანშენონილობას გვიკარნახებს ერთი მხრივ ის გარემოება, რომ ქართული ისტორიოგრაფიის შედარებით ახალ გამოკვლევებში [გაგოშიძე 2007], სადაც კი ამ პრობლემაზეა ყურადღება გამახვილებული, ალაზნის ველზე დადასტურებული ჩვენთვის საინტერესო კულტურის ძეგლები კვლავ „იალოილუთეფედ“ (ან „იალოილუთაფად“) არის მოხსენიებული. მეორე მხრივ კი თვით იალოილუთეფეს სამაროვნის სამარხებისა და იორ-ალაზნის ორმდინარეთში შესწავლილი ალბანური კულტურის სამარხეული ძეგლების ტიპოლოგია, რომლებიც ერთგვაროვანია.

მართალია, აკად. კ. ფიცხელაურმა საკითხი დააყენა საკვლევი კულტურის იორ-ალაზნის ორმდინარეთში შემოტანის თაობაზე, თუმცა მის ეთნიკურ ატრიბუციაზე კატეგორიული ხასიათის დასკვნამდე არ მისულა. მეცნიერი მხოლოდ მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ ეს კულტურა კომპაქტურადაა გავრცელებული ანტიკური ალბანეთის ტერიტორიაზე და იქიდან იჭრება იორ-ალაზნის ორმდინარეთში [ფიცხელაური 1973: 206].

რეგიონის ზოგადი არქეოლოგიური სიტუაცია და იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების მიმართულება (იხ. ზემოთ), ცხადად მიგვითითებს იმაზე, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთში ეს კულტურა მართლაც ალბანეთის ტერიტორიიდან იჭრება. უკვე ეს გარემოება, იმასთან ერთად, რომ საკვლევი კულტურა კომპაქტურად სწორედ ალბანეთის ტერიტორიაზეა გავრცელებული, გვაძლევს საფუძველს იგი ალბანურ ტომებს დავუკავშიროთ. თუმცა ეს არ არის ერთადერთი არგუმენტი იალოილუთეფეს კულტურის ამგვარი ეთნიკური ატრიბუციისათვის.

ზემოთ ნაჩვენები იყო, რომ იალოილუთეფეს კულტურა სხვა არაფერია თუ არა ანტიკური ხანის ალბანეთის მთელს ტერიტორიაზე გავრცელებული მატერიალური კულტურის ერთ-ერთი ლოკალური ვარიანტი. ის თავისებურებანი კი, რაც ალბანეთის მატერიალური კულტურის ლოკალურ ვარიანტებს ახასიათებს, ვფიქრობთ არ მიუთითებს მათი მატარებელი საზოგადოებების მნიშვნელოვან ეთნიკურ განსხვავებაზე. სამარხეულ კომპლექსთა დიდი მარვალფეროვნება, შეიძლება აიხსნას სხვადასხვა ალბანურ ტომთა სულისერი კულტურისა და ზოგიერთ შემთხვევაში სოციალ-ეკონომიკური განვითარების სხვადასხვა დონეზე დგომით. ის, რომ ანტიკური ალბანეთის მატერიალური კულტურის ლოკალური ვარიანტების მატარებელ საზოგადოებებს შორის დიდი ეთნიკური სხვაობა არ უნდა ყოფილიყო, ვფიქრობთ, სხვა რიგის მონაცემებითაც დასტურდება. მაგალითად: სამარხეული ინვენტარი (სამკაული, საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი) პრაქტიკულად იდენტურია ყველა სახის სამარხეული კომპლექსებისათვის. რაც შეეხება კერამიკის ლოკალურ ვარიანტებს: ანტიკური ალბანეთისათვის დამახასიათე-

ბელი კერამიკის ფორმები, გენეტიკურად ერთ საწყისზეა წარმოქმნილი, ისე, რომ ტიპოლოგიური თვალსაზრისით იალოილუთეფესა და ალბანეთის სხვა ლოკალური ვარიანტის კერამიკის ფორმებში, რაიმე განსხვავებების დანახვა ძალზე ძნელია. ამ ლოკალური ვარიანტების (მათ შორის იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკის) გამოყოფის საფუძველია მხოლოდ კეცის ფაქტურა და ორნამენტის შესრულების ტექნიკა. ეს კი განპირობებულია ალბანეთის ამა თუ იმ რეგიონის საწარმოო ტრადიციებითა და ამ რეგიონებზე სხვა კულტურული ცენტრების (ირანი, მცირე აზია და სხვ.) გავლენის ხარისხით. ასე რომ, თუ ეჭვქვეშ დადგებოდა იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლების ალბანური ეთნიკური ჯგუფებისათვის მიკუთვნება - მაშინ ეჭვქვეშ უნდა დამდგარიყო მთლიანად ანტიკური ალბანეთის მატერიალური კულტურის ალბანური ატრიბუცია.

ამრიგად, ჩვენი აზრით არ რჩება დაეჭვების საფუძველი იალოილუთეფეს კულტურის ალბანური ატრიბუციისათვის. ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, ჩვენ სავსებით ვეთანხმებით პროფ. ი. გაგოშიძეს, რომელსაც ამ მიმართულებით არ ჩაუტარებია საგანგებო კვლევა, თუმცა იგი პირველი ქართველი მეცნიერია, რომელმაც ცალსახად მიუთითა ამ კულტურის ალბანურ წარმომავლობაზე [გაგოშიძე 2007: 28].

§.4. იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი საზოგადოების სამეურნეო ყოფა

ალბანური ტომების სოციალ-ეკონომიკური განვითარებისა და მათი მეურნეობის ხასიათის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვანდის სტრაბონი. ეს ცნობები არაერთი მკვლევარის ნაშრომშია გაანალიზებული და არაერთგზის აღნიშნულა, რომ ქართლსა და სომხეთთან შედარებით, საზოგადოებრივი განვითარების პროცესი ალბანეთში ნელი ტემპებით მიმდინარეობდა [Тревер 1959: 87: თოლორდავა 1980: 62: მელიქიშვილი 1970: 484-485: Алиев 1992: 75 და სხვ.]. აკად. გ. მელიქიშვილი განიხილავდა რა ძველი გეოგრაფის ცნობებს, მიუთითებდა, რომ ელინისტურ ხანაში საზოგადოებრივი განვითარების თვალსაზრისით ალბანელებს შუალედური მდგომარეობა ეკავათ კავკასიის მთიანეთის პირველყოფილ თემურ წყობილებაში მცხოვრებ ტომებსა და ქართლის (იბერიის) ადრეკლასობრივ საზოგადოებას შორის [მელიქიშვილი 1970: 484-485, 497].

მითითებული მეცნიერების მიერ ალბანეთის საზოგადოებრივი წყობის შესახებ დასახულ ამ მარტივ სურათს არ იზიარებენ აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში. რიგი მკვლევარების აზრით, აღნიშნულ ხანაში ალბანური საზოგადოების სოციალური დიფერენციაციის პროცესი იმდენად შორს არის წასული, რომ იქ გამოიყოფა მმართველი ზედაფენა („ბასილევსი“ თავისი სამოხელეო აპარატით) და მწარმოებელი მოსახლეობის ფენა, რომელიც თავის მხრივ დიფერენცირებულია: თავისუფალ მეთემეებად, ნახევრად თავისუფალ (სატაძრო) მეთემეებად და მონებად [Алиев 1992: 81-82 ლიტ. იხ. იქვე].

ამჯერად, ჩვენს მიზანს არ წარმოადგენს ალბანური ტომების სოციალ-ეკონომიკური განვითარების დონის სრული სიგრძე-სიგანით განხილვა. თუმცა, მათი სამეურნეო ყოფის შესახებ გარკვეული აზრის შესაქმნელად, არქეოლოგიურ მონაცემებთან ერთად, საჭიროთ ვთვლით შევჩერდეთ სტრაბონის გეოგრაფიის იმ პუნქტებზე, სადაც მოცემულია ცნობები ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესახებ.

სტრაბონი ალბანელთა სამეურნეო ყოფაზე საგანგებოდ ორჯერ ამახვილებს ყურადღებას. ერთგან იგი წერს, რომ ალბანელები „ჯეროვნად არ იყენებენ მიწას. ხის გუთანს ხმარობენ და ვაზს არ თოხნიან და მას მხოლოდ ხუთ წელიწადში ერთხელ სხლავენ. საქონელი კი დიდი ტანისა ჰყავთ“ [სტრაბონი: XI,4,3].

სხვა ადგილას სტრაბონი ამბობს, რომ „ალბანელები უფრო მწყემსები არიან და ახლოს დგანან მომთაბარულ ცხოვრებასთან. მაგრამ არ არიან ველურები.“ იქვე ავტორი გვამცნობს, რომ ისინი

კარგი მონადირეებიც არიან [სტრაბონი: XI,4,1: 4,5]. ამ ცნობებიდან ჩანს, რომ ალბანელები მისდევნენ, როგორც მესაქონლეობას, ასევე მინათმოქმედებას. თუმცა, იქმნება შთაბეჭდილება, რომ მათ სამეურნეო ყოფაში წამყვანი ადგილი მესაქონლეობას ეკავა. ამგვარი ვარაუდის გამოთქმის საფუძველს გვაძლევს ის ფაქტი, რომ წყარო საგანგებოდ უსვამს ხაზს მინათმოქმედების სუსტ განვითარებას და იმავე დროს მიუთითებს მესაქონლეობის დიდ ხვედრით ნონაზე. ყოველივე ეს, რათქმაუნდა იმას არ ნიშნავს, რომ ალბანელები მინათმოქმედებასაც არ მისდევდნენ. აკი ძველი გეოგრაფის ზემოთ მოტანილ ცნობებში ნათქვამია, რომ ალბანელებს ვაზიც მოჰყავთ და მიწასაც ამუშავებენ (იხ. ზემოთ). თუმცა, აქ ხაზგასმულია, რომ ისინი უფრო მეტად მესაქონლეები არიან, ვიდრე მინათმოქმედნი.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ ერთიც: როდესაც ვამბობთ, რომ მესაქონლეობა უნდა ყოფილიყო ალბანელთა მეურნეობის წამყვანი დარგი, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ისინი მომთაბარულ მესაქონლეობას ენევიან. სტრაბონი, მართალია წერს, რომ ალბანელები ახლოს დგანან ამ უკანასკნელ ცხოვრების წესთან, თუმცა იქვე აღნიშნავს, რომ ისინი „არ არიან ველურები.“ ამ ფრაზით, ვფიქრობთ ძველი გეოგრაფი ალბანელების ცხოვრების წესსა და მეურნეობის ხასიათს, გამიჯნავს ტიპიურ მომთაბარე, მეჯოგე ტომთა ცხოვრების წესისაგან.

მეორე რიგის მონაცემი, რაც, ვფიქრობთ გამორიცხავს ალბანელთა მომთაბარე მეჯოგეობას, არის ის ფაქტი, რომ სტრაბონი ამავე ცნობაში სრულიად გარკვევით მიუთითებს, რომ ალბანელები მინათმოქმედებასაც, მათ შორის ვაზის დამუშავებასაც მისდევნენ. მომთაბარე-მეჯოგე ტომთა ცხოვრების წესისათვის კი მინათმოქმედება, მით უფრო მევენახეობა სრულიად შეუთავსებელია.

ამრიგად, სტრაბონის ცნობებიდან, ვფიქრობთ ის დასკვნა უნდა გამომდინარეობდეს, რომ არაუგვიანეს ნელთალრიცხვათა მიჯნისა, ალბანური ტომები ენევიან მიწაზე დამჯდარ ცხოვრებას, მათ ეკონომიკურ ყოფაში, წამყვანი ადგილი უკავია მესაქონლეობას, ხოლო მინათმოქმედებას შედარებით ნაკლები ხვედრითი წილი აქვს, და შეიძლება ითქვას, ეს უკანასკნელი მეურნეობის მხოლოდ დამხმარე დარგს თუ წარმოადგენს.

ყურადღებას იპყრობს ისიც, რომ სტრაბონი საგანგებოდ აღნიშნავს ალბანელთა მონადირეობას. ეს, გარემოება, სხვა რიგის (არქეოლოგიურ, იხ. ქვემოთ) მონაცემებთან ერთად გვაფიქრებინებს, რომ მათ სამეურნეო ყოფაში ნადირობას ჯერ კიდევ არ უნდა დაეკარგა თავისი მნიშვნელობა.

ალბანურ ტომთა მეურნეობის შესახებ სტრაბონთან დაცულ ცნობებს, ვფიქრობთ არ ეწინააღმდეგება იალოილუთეფეს კულტურის სამარხეულ კომპლექსთა ხასიათი. პირიქით, ჩვენი აზრით,

ისინი ადასტურებენ კიდევ ძველი გეოგრაფის მიერ აღწერილ ალბანელთა ეკონომიკური ცხოვრების სურათს.

პროფ. გ. ნიორაძე მიიჩნევდა, რომ იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი საზოგადოების ეკონომიკურ ცხოვრებაში წამყვანი ადგილი მიწათმოქმედებას ეკავა. იგი მიუთითებდა, რომ „ალაზნის ველის“ კერამიკის მთელი რიგი ტიპები მიწათმოქმედი მოსახლეობისთვის იყო გამოსადეგი და მას ძნელად თუ გამოიყენებდა მეჯოგეობის მიმდევარი ხალხი“ [ნიორაძე 1940: 95-96]. იალოილუთეფეს კერამიკის ზოგიერთი ტიპი, მართლაც აშკარად მეურნეობის ამ დარგთან უნდა იყოს დაკავშირებული. მაგალითად - სანურიანი ხელადები,¹ რომლებსაც სრულიად სამართლიანად საღვინე (უფრო ზუსტად სამაჭრე) ჭურჭლად განიხილავენ. თუმცა, იმავე იალოილუთეფეს კერამიკაში მრავლად გვხვდება ჭურჭლის ტიპები, რომლებიც უფრო მესაქონლეობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

ასეთებად შეიძლება განვიხილოთ მხოლოდ იალოილუთეფეს კერამიკისათვის დამახასიათებელი, ორიგინალური ჭურჭლის მთელი რიგი ტიპები, მაგალითად: ნისკარტიანი უსანურო ხელადები, რომლებსაც რძის პროდუქტების წარმოებას უკავშირებენ

[Исмизаде 1956: 51, ტაბ. XXVIII, 9, 12].

ჩვენი აზრით, ასეთივე დანიშნულება უნდა ჰქონოდა მილ-ნისკარტიან დოქებს, რომლის მილის დანიშნულება, რძის გადანურვა (რძიდან ნალების გამოცალკევება) უნდა ყოფილიყო.

დასახელებული ჭურჭელი, როგორც აღინიშნა წარმოადგენს იალოილუთეფეს კერამიკისათვის ყველაზე უფრო დამახასიათებელ, შეიძლება ითქვას ორიგინალურ არტეფაქტს, რომლებიც მასობრივად წარმოდგენილი ამ კულტურის ფაქტობრივად ყველა ძეგლზე. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ საკვლევი კულტურის მატარებელი საზოგადოების მეურნეობაში რძის პროდუქტე-

¹ სანურიანი ჭურჭლის წარმოშობის ცენტრად მკვლევარები მცირე აზიასა და სირია-პალესტინას მოიხაზებენ, სადაც სუფთა წყლის ნაკლებობის გამო საჭირო იყო მისი გადანურვა. ასეთსავე ჭურჭელს ფრიგიაში იყენებდნენ ლუდის დასალევად, რათა სანურს ქერის მარცვლები დაეკავებინა [ნიორაძე 1940: 72-75 ლიტ. იხ. იქვე]. იალოილუთეფეს სანურიანი ხელადები შეუძლებელია ამ დანიშნულებით ყოფილიყო გამოყენებული, რადგან მათი სანურის ხვრელების დიამეტრი ისეთია, რომ იგი ქერის მარცვლებსა და მით უმეტეს ქვიშას ვერ შეიკავებდა. აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ პროფ. გ. ნიორაძე სრულიად სამართლიანად მიიჩნევდა მათ საღვინე ჭურჭლად, რომლის სანურის დანიშნულება ის იყო, რომ ყურძნის მარცვლები დაეკავებინა [ნიორაძე 1940: 75].

ბის წარმოება (შესაბამისად მესაქონლეობა) საკმაოდ დიდ როლს ასრულებდა. გარდა ამისა, საგულისხმო უნდა იყოს ის არქეოლოგიური ფაქტიც, რომ იალოილუთეფეს ტიპის სამაროვნებზე, როგორც ნესი ყოველთვის დასტურდება მსხვილფეხა და წვრილფეხა, ასევე ღორისა და ფრინველის ძვლები [ნიორაძე 1940: 10,17; Исмизаде 1956: 15-16,20]. ეს, ვფიქრობთ, მხოლოდ ალაპის რიტუალთან არ უნდა იყოს დაკავშირებული. შინაური პირუტყვის ძვლები ხშირად დასტურდება სარიტუალო ქვევრებშიც, რომელთა საშუალებითაც მიცვალებულს პერიოდულად ამარაგებდნენ საკვებით. აქედან გამომდინარე, გარდაცვლილისათვის პირუტყვის შეწირვა ერთგვრადი მოვლენა კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ საფიქრებელია, რომ ეს ნესი რეგულარულად სრულდებოდა.

განხილული გარემოებები, ვფიქრობთ ამ საზოგადოების მეურნეობაში მეცხოველეობის დიდ ხვედრით ნილზე უნდა მიუთითებდეს.

ყოველივე ეს, რასაკვირველია იმას არ ნიშნავს, რომ იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი საზოგადოებისათვის უცხო იყო მინათმოქმედება. ზემოთაც აღინიშნა, რომ ისინი მისდევდნენ მეურნეობის ამ დარგსაც. ამის მანიშნებელია იალოილუთეფეს ტიპის სამარხებში ნამგლებისა [თოლორდავა 1978] და სასხლავი დანების [ნიორაძე 1940: ტაბ.XIII] აღმოჩენის შემთხვევები. თუმცა, ეს არ არის მასიური ხასიათის და, შეიძლება ითქვას, რომ მინათმოქმედებასთან დაკავშირებული სამეურნეო იარაღის დადასტურებას საკვლევი კულტურის ძეგლებზე სპორადული ხასიათი აქვს.

იალოილუთეფეს კულტურაში მინათმოქმედების დიდ ხვედრით ნილზე მაინცადამაინც არც ის გარემოება უნდა მიუთითებდეს, რომ აქ დასტურდება სარიტუალო ქვევრის გამართვის ტრადიცია. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ქვევრი ღვინის შესანახი ჭურჭელია და მისი მასობრივი წარმოება სწორედ მევენახეობა-მელვინეობის განვითარების შედეგია. მაგრამ, როგორც აღმოსავლეთ, ისევე დასავლეთ ამიერკავკასიაში სამარხეული ქვევრების გავრცელების საზღვრები არა თუ ემთხვევა, არამედ ხშირად სცდება კიდეც ინტენსიური მევენახეობა-მელვინეობის აგრობოტანიკურ ზონას. აქედან გამომდინარე, სამარხეულ ინვენტარში ქვევრის არსებობას, განიხილავენ, როგორც ეთნოკულტურულ ან რელიგიურ, და არა მეურნეობის ხასიათის განმსაზღვრელ ფაქტორად [თოლორდავა 1980: 63-64]. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, იალოილუთეფეს ტიპის სამარხებთან დადასტურებული სარიტუალო ქვევრი, მაინცადამაინც არ ნიშნავს იმას, რომ სამარხის მოწყობის ეს ტრადიცია ინტენსიურ მევენახეობასთანაა დაკავშირებული და ეს არის მეურნეობის ძირითადი დარგი. თუმცა, ამ ტიპის სამარხების მფლობელი საზოგადოება, რასაკვირველია იცნობს მევენახეობას.

ნიშანდობლივია ისიც, რომ იალოილუთეფეს ტიპის სამაროვნებზე ქვევრები მასობრივად კი არ არის წარმოდგენილი, არამედ სამარ-ხთა რომელიმე ჯგუფს ერთი სარიტუალო ქვევრი ემსახურება. აქედან შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს საზოგადოება მასობრივად არ აწარმოებს ამ საღვინე ჭურჭელს. ამ მსჯელობისას შეუძლებელია არ გავიხსენოთ სტრაბონის ცნობა იმის შესახებ, რომ ალბანელები ვაზს ჯეროვნად არ ამუშავებენ (არ თოხნიან და მხოლოდ ხუთ წელიწადში ერთხელ სხლავენ). ამრიგად, მევენახეობა-მელვინეობა, მათთან წარმოდგენილია არა როგორც წამყვანი, არამედ, როგორც მეურნეობის დამხმარე დარგი.

და ბოლოს, იალოილუთეფეს ტიპის სამარხებში თუ სარიტუალო ქვევრებში, ხშირად დასტურდება გარეული ნადირ-ფრინველის ძვლები. აქ, კვლავ უნდა გავიხსენოთ სტრაბონის ცნობა იმის შესახებ, რომ ალბანელები კარგი მონადირეებიც არიან (იხ. ზემოთ). ერთი მხრივ წერილობითი წყაროს ცნობა, მეორე მხრივ კი ეს არქეოლოგიური ფაქტი გვაფიქრებინებს, რომ ნადირობას, როგორც მეურნეობის დამხმარე დარგს, იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი საზოგადოების ეკონომიკურ ცხოვრებაში ჯერ კიდევ მთლად არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა.

ცალკე უნდა აღინიშნოს მეთუნეობის მაღალი დონე. ჭურჭლის დამზადების ტექნიკა, მისი დახვეწილი და მრავალსახოვანი ფორმები, აშკარად მიუთითებს იმაზე, რომ იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი საზოგადოების სამეურნეო ყოფაში მეთუნეობას დიდი როლი უნდა ჰქონოდა და იგი ცალკეა გამოყოფილი ხელოსნობის სხვა დარგებისაგან.

ამრიგად, განხილული წერილობითი წყაროსა და არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე შესაძლებელია ითქვას, რომ იალოილუთეფეს კულტურა ეკუთვნის მესაქონლე-მინათმოქმედ საზოგადოებას, რომლის სამეურნეო ყოფაში წამყვანია მესაქონლეობა. მასთან შედარებით ნაკლები ხვედრითი წილი აქვს მინათმოქმედებას. ამასთან ჯერ კიდევ მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვან როლს ასრულებს მეურნეობის არქაული ფორმა - ნადირობა.

§.5. იალოილუთეფეს კულტურის იორ-ალაზნის ორმდინარეთში გავრცელების მიზაზაგი, პიროგაგი, ხელშემწყობი შაქტორაგი

ზემოთ ჩვენ გავიზიარეთ აკად. კ. ფიცხელაურის მოსაზრება იორ-ალაზნის აუზისათვის იალოილუთეფეს კულტურის არაავტოქტონობაზე, ასევე მართებულად მიგვაჩნია საკვლევი კულტურის დაკავშირება ალბანურ ეთნიკურ ელემენტთან: ვფიქრობთ მეტ-ნაკლები სიზუსტით განვსაზღვრეთ კიდევ ჩვენთვის საინტერესო რეგიონში ამ კულტურის შეღწევის დროც, მაგრამ გასაშუქებელი გვრჩება საკითხები: რა ფაქტორებმა განაპირობა ამ კულტურის იორ-ალაზნის ორმდინარეთში გავრცელება: რა იყო ამ მოვლენის ხელშემწყობი გარემოებები და როგორი იყო მისი ურთიერთობა ადგილობრივ კულტურასთან.

დასმულ საკითხებში გასარკვევად, ვფიქრობთ პირველ რიგში ყურადღება უნდა გავამახვილოთ იმაზე, თუ რა გარემოებების შედეგი იყო საკვლევი კულტურის ჩვენთვის საინტერესო რეგიონში გამოჩენა: გამონეული იყო ეს ეთნიკური ჯგუფების გადაადგილებით თუ უბრალოდ მატერიალური კულტურის ცალკეულ ელემენტთა სხვადასხვა მიზეზებით გავრცელებით, იქნებოდა ეს სავაჭრო გაცვლა-გამოცვლა, სამხედრო ნადავლი თუ სხვა.

მას შემდეგ, რაც დადგა იალოილუთეფეს კულტურის იორ-ალაზნის ორმდინარეთში შემოტანის საკითხი, ყველა ქართველი მეცნიერი, ვინც კი შეხებია საკვლევ კულტურას [თოლორდავა 1978: გაგოშიძე 2007], ამას ეთნიკური ჯგუფების შემოსვლით ხსნის. ზოგადად, ეს დებულება მისაღებია, თუმცა გარკვეული კორექტივების შეტანით. ჩვენი აზრით, ალბანური ეთნიკური ჯგუფების შემოჭრა შეიძლება ვივარაუდოთ მხოლოდ ალაზნის აუზის უკიდურეს ქვემო ნელზე - კამბეჩოვანსა და გაღმამხარში.

ალაზნის შუა დინებაზე თუ საკვლევი კულტურის მხოლოდ ცალკეული არტეფაქტები დასტურდება, ჯერ კიდევ არ ნიშნავს აქ იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი ეთნიკური ელემენტის გავრცელებას, რადგან ეს არტეფაქტები ნებისმიერი გზით შეიძლება მოხვედრილიყო ამ მიკრორაიონში. ამ თვალსაზრისით განსხვავებული სიტუაციაა ალაზნის ქვემო ნელზე, სადაც ჩვენთვის საინტერესო კულტურის ძეგლების აღმოჩენის პუნქტები შედარებით კომპაქტურადაა წარმოდგენილი. ამასთან აქ საქმე გვაქვს არა შემთხვევით მოპოვებულ თითო-ორი არტეფაქტთან, არამედ მთელ რიგ სამაროვნებთან (იხ. ზემოთ). ეს, ვფიქრობთ მატერიალური დადასტურებაა იმისა, რომ იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი ეთნიკური ელემენტი დროის გარკვეულ მონაკვეთში მართლაც იჭრება იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქვემო

წელზე, აღმა მიუყვება ალაზნის დინებას და ამ ეთნიკური ნაკადის ელემენტები დღევანდელი გურჯაანის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიამდე თუ აღწევს. იორ-ალაზნის ორმდინარეთში იალოილუთეფეს კულტურის ქრონოლოგიაზე მსჯელობისას აღინიშნა, რომ მეზობელი ალბანეთიდან პერეთში ამ კულტურის ცალკეული ელემენტების (ანდა არტეფაქტების) გავრცელებას, ელინისტური ხანის მთელს მანძილზე შეიძლებოდა პქონოდა ადგილი. თუმცა, მისი მატარებელი ეთნიკური ელემენტის მასობრივი შემოსვლა იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქვემო წელზე, ძვ. წ. I ს-ზე ადრე, სავარაუდებელი არ არის.

ამ მსჯელობისას დგება საკითხი: რა პირობებში ხდებოდა იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი ეთნიკური ელემენტის იორ-ალაზნის ორმდინარეთში შემოღინება: როგორი იყო მათი ურთიერთობა დამხვდურ, ავტოქტონურ მოსახლეობასთან და რა ცვლილება შეიტანა მან ამ რეგიონის მატერიალური კულტურის შემდგომ განვითარებასა თუ ეთნიკურ შემადგენლობაში.

აკად. კ. ფიცხელაური ამ საკითხს ღიად ტოვებს. ვ. თოლორდავას აზრით, ალბანური ეთნიკური ელემენტი მშვიდობიანი ინფილტრაციის, დიფუზიის გზით იჭრება აქ და ერწყმის ადგილობრივ მოსახლეობას [თოლორდავა 1978].

იალოილუთეფეს კულტურის იორ-ალაზნის ორმდინარეთში შემოტანის დროისა და პირობების შესახებ საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული პროფ. ი. გაგოშიძეს. პატივცემული მეცნიერის აზრით, ეს კულტურა აღნიშნულ ტერიტორიაზე ვრცელდება ძვ.წ. I საუკუნის მეორე მეოთხედიდან, ალბანურ ტომთა ექსპანსიის შედეგად. ამ პერიოდში მომძლავრებული ალბანეთი სარგებლობს ქართლის სამეფოს დროებითი სისუსტით და თავის ძალაუფლებას ავრცელებს იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქვემო წელზე - კამბეჩოვანზე (ბერძნულ-რომაული წყაროების კამბისენე), რომელიც ძვ.წ. III-II სს-დან იბერიის შემადგენლობაშია [გაგოშიძე 2007: 28]. ალბანური ტომების ამ ტერიტორიებზე შემოჭრას (რომელთაც თან მოიტანეს იალოილუთეფეს კულტურა), მეცნიერის აზრით, ხელი შეუწყო იმ გარემოებამაც, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქვემო წელზე ძვ.წ. VI ს-დან დაწყებულმა კლიმატის ცვლილებამ (გაშრობამ) ადგილობრივი მოსახლეობა აიძულა მიეტოვებინა საცხოვრებელი. მათი ადგილი კი იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელმა, ალბანურმა ეთნიკურმა ელემენტმა დაიკავა [გაგოშიძე 2007: 29]. თუმცა, ეს ვითარება დიდხანს არ გაგრძელებულა და აღნიშნული რეგიონი ახ.წ. I ს-დან კვლავ ქართლის შემადგენლობაშია.

ამრიგად, ქართულ ისტორიოგრაფიაში, ჩვენთვის საინტერესო საკითხის ირგვლივ ორი მოსაზრებაა გამოთქმული: 1. იალოილუთე-

ფეს კულტურის მატარებელი ეთნიკური ელემენტი მშვიდობიანი ინფილტრაციის გზით იჭრება ამ რეგიონში (ვ. თოლორდავა): 2. ალბანეთი ამ რეგიონის ხანმოკლე პოლიტიკურ ანექსიას ახდენს, რის შედეგადაც ჩნდება აქ ალბანური ეთნიკური ელემენტი (ი. გაგოშიძე).

ვ. თოლორდავას პიპოთეზა, ძირითადად ეყრდნობა მის მიერვე გამოთქმულ მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც ადგილობრივი და იალლოილუთეფეს კულტურები ერწყმიან ერთმანეთს, რის შედეგადაც ფორმირდება ახალი (ავტორის აზრით „პერული“ – იხ. ზემოთ) მატერიალური კულტურა. ზემოთ ითქვა, რომ დღეისათვის არსებული მასალების მიხედვით შეუძლებელია ვილაპარაკოთ ამ ორი კულტურის შერწყმაზე, აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ ეს პიპოთეზა დასაბუთებათა უკმარისობას განიცდის. გარდა ამისა, დღეისათვის არსებული მონაცემების მიხედვით, იალლოილუთეფეს კულტურა ამ რეგიონში სულ რაღაც ნახევარი საუკუნის განმავლობაში თუ არსებობს (ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევარი. იხ. ზემოთ). ეს კი ჩვენი აზრით მეტად მცირე დროა ისეთი მოვლენის წარმოსადგენად, როგორიცაა მოსახლეობის დიფუზია, ორი კულტურის შერწყმა და ამის შედეგად ახალი მატერიალური კულტურის ფორმირება.

პროფ. ი. გაგოშიძე, როგორც აღინიშნა იალლოილუთეფეს კულტურის იორ-ალაზნის ორმდინარეთში გავრცელებას, ალბანეთის ხანმოკლე ეთნოპოლიტიკურ ექსპანსიას უკავშირებს. ჩვენი აზრით, იალლოილუთეფეს კულტურის იორ-ალაზნის ორმდინარეთში გამოჩენის მხოლოდ პოლიტიკური მიზეზებით ახსნა, არ უნდა იყოს მართებული. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ეთნიკური ჯგუფების გადაადგილება ყოველთვის არ გულისხმობს პოლიტიკური საზღვრების ცვლილებას (და პირიქით). მეორეც, წერილობითი წყაროების მიხედვით ძვ.წ. I საუკუნისათვის იორ-ალაზნის ორმდინარეთი ქართლის სამეფოს შემადგენლობაშია.¹

ჩვენი აზრით, იმ დროინდელი პოლიტიკური ვითარებაც ნაკ-

¹ არც ერთი წერილობითი წყარო (გარდა კლავდიოს პტოლემეიოსისა, რომლის უტყუარობაშიც თავად პროფ. ი. გაგოშიძეს შეაქვს ეჭვი [გაგოშიძე 2007: 26]. დასახელებული წყაროს ცნობებს ქვემოთ საგანგებოდ განვიხილავთ) არ შეიცავს მინიშნებას, რომ ოდესმე ალბანეთის პოლიტიკური ძალაუფლება ვრცელდებოდა იორ-ალაზნის შუამდინარეთში. თუ კი კამბეჩოვანი შედიოდა ალბანეთის შემადგენლობაში, ეს უნდა იყოს მისი ივრის ქვემო ნელსა და მტკვარს შორის მდებარე მონაკვეთი, რომელიც ძველი კამბეჩოვანის (კამბისენეს) ერთ ნაწილს წარმოადგენდა [მუსხელიშვილი 1997: 13] და ზოგიერთი წყაროს ჩვენება, რომელიც ძვ.წ. I ს-ის ამბებს ეხება (დიონ კასიოსი, პლუტარქე), გვაფიქრებინებს, რომ აღნიშნული რეგიონის ეს ნაწილი მართლაც ალბანეთის შემადგენლობაში ყოფილა. ვრცლად იხ. ქვემოთ.

ლებ მოსალოდნელს ხდის ალბანეთის მხრიდან იმ დონის სამხედრო აგრესიას, რომ მას იბერიისათვის მთელი პროვინცია წაერთმია. მართალია, ძვ.წ. I საუკუნეში ალბანეთი ძლიერდება (სტრაბონის მიხედვით სწორედ ამ დროს ერთი მეფის ძალაუფლების ქვეშ ერთიანდებიან ალბანური ტომები), ამასთან იბერია პომპეუსთან დამარცხების შემდეგ დასუსტებულია.¹ მაგრამ, ამ პერიოდისათვის, რომისა და პართიის დაპირისპირებაში იბერიაცა და ალბანეთიც ერთ პოლიტიკურ (რომის მოკავშირეთა) ბანაკში არიან [მელიქიშვილი 1970: 513], რაც ჩვენი აზრით, ნაკლებ მოსალოდნელს ხდის ამ ორ სახელმწიფოს შორის სერიოზულ სამხედრო დაპირისპირებას. თუმცა, სულ მალე, ალბანეთი პოლიტიკურ ორიენტაციას იცვლის, რის შემდეგაც იბერია, რომაელების მხარდაჭერით იწყებს შეტევას ალბანეთის წინააღმდეგ. ძვ.წ. 36 წელს, რომაელთა რაზმი პუბლიუს კანდიუს კრასუსის მეთაურობით ჯერ იბერიაში შეიჭრა, მოკავშირედ გაიხადა ფარნავაზ II, რის შემდეგაც რომაელებისა და იბერების გაერთიანებული ძალები ალბანეთში შეიჭრნენ და დაამარცხეს მეფე ზოზერი. ახ.წ. პირველ საუკუნეებში იბერიის მტრული აქტები ალბანეთის მიმართ, უფრო თვალსაჩინო ხდება: 50-იან წლებში, იბერიის მეფე ფარსმანი (ცდილობდა (თუმცა უშედეგოდ) რომაელების დარწმუნებას, მოეწყოთ ერთობლივი ლაშქრობა ალბანეთში: იმავე I ს-ის 80 იან წლებში მეფე ქართამმა მიიღო რომაელთა რაზმების დახმარება ალბანელებთან წინააღმდეგ ბრძოლაში: II ს-ის 30-იან წლებში კი ფარსმან II ალანები შეუსია ალბანეთს [მელიქიშვილი 1970: 513,524].

ასე, რომ წერილობითი წყაროების მიხედვით, ძვ.წ. I საუკუნეიდან მოყოლებული, სახეზე გვაქვს არა ალბანეთის მხრიდან განხორციელებული აგრესია, არამედ პირიქით - იბერიის მხრიდან ალბანეთზე თავდასხმები, რომლის დროსაც გამარჯვების სასწორი აშკარად იბერიის მხარეზეა (რასაც კირველია ამაში დიდი როლი რომის მხარდაჭერამაც შეასრულა). ამ ვითარებაში კი, ალბანეთის მხრიდან სერიოზული სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია და იორალაზნის ორმდინარეთის მიტაცება, ვფიქრობთ ძნელი წარმოსად-

¹ მართალია, პომპეუსი ალბანელებსაც ამარცხებს, თუმცა, ამ პერიოდში რომაელებს არ შეუღწევიათ ქვეყნის (ალბანეთის) სიღრმეში. ალბანეთის მეფე ოროისი რომაელებს ბრძოლებს უმართავს სასაზღვრო რაიონებში, ჯერ მდ. მტკვართან (სადაც დღევანდელი ყაზახისა და თაუზის რაიონებში), შემდეგ კი - მდ. ალაზნის მარცხენა სანაპიროზე, მარცხდება და სამშვიდობო ზავს დებს, რის შემდეგაც პომპეუსი უკან ბრუნდება. ამ თვალსაზრისით თუ შევადარებთ რომაელების ბრძოლას იბერიასთან, ჩანს რომ ამ უკანასკნელს ალბანელებთან შედარებით მეტი დანაკარგი უნდა განეცადა. ბრძოლები ხომ უშუალოდ ქვეყნის შუაგულში მიმდინარეობდა და პომპეუსმა მცხეთაც დაიკავა.

გენი უნდა იყოს.

ჩვენი აზრით, არც არქეოლოგიური მონაცემები გვაძლევს ასეთი სამხედრო ექსპანსიის ვარაუდის დაშვებისათვის რაიმე ხელჩასაჭიდ საბუთს. პირიქით, ამ რეგიონში ფიქსირებული იალო-ილუთეფეს კულტურის ძეგლები, ვფიქრობთ მოსულებისა და დამხვდურების უფრო მშვიდობიან ურთიერთობაზე უნდა მიუთითებდნენ. მხედველობაში ვიღებთ იმ გარემოებას, რომ ამ ტიპის სამარხებში (არხილოსკალო, ზილიჩა, ალაზნის ველი, ჭიაური), ძალზე ხშირად წარმოდგენილია ხოლმე ადგილობრივი კერამიკული ნაწარმი. ეს არქეოლოგიური ფაქტები მათ შორის არსებულ კულტურულ და ეკონომიკურ კავშირზე, თუნდაც უბრალო გაცვლა-გამოცვლაზე უნდა მიუთითებდეს. ამგვარი თანაცხოვრება კი, სერიოზული სამხედრო დაპირისპირების პირობებში, რთულად წარმოსადგენად მიგვაჩნია. ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ იალოილუთეფეს კულტურის ამ რეგიონში გავრცელება, არ უნდა უკავშირდებოდეს ალბანეთის მხრიდან განხორციელებულ სამხედრო აგრესიას.

იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქვემო წელზე იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი ეთნიკური ჯგუფების გავრცელების განმაპირობებელი ფაქტორები, ვფიქრობთ უფრო ღრმაა და ისინი უნდა ვეძიოთ ამ რეგიონის კლიმატის ცვლილებასა (რაზეც თავად პროფ. ი. გაგოშიძე ამახვილებს ყურადღებას) და თვით ამ საზოგადოების სოციალ-ეკონომიკური ურთიერთობების წიაღში.

პალინოლოგიური კვლევების შედეგებზე დაყრდნობით ვარაუდობენ, რომ ძვ.წ. VIII-VII სს-ში შირაქში (ალაზნის ქვემო დინების მარჯვნივ მდებარე ვრცელი ტერიტორია, რომელიც დღეს მშრალ სტეპს წარმოადგენს), ტბა და მდინარე არსებობდა, იზრდებოდა წყლის მოყვარული მცენარეული საფარი¹. ადგილობრივი მოსახლეობა მისდევდა მემინდვრეობასა და მებალეობას. ძვ.წ. VI ს-დან დაიწყო კლიმატის გაშრობა და სტრაბონის დროს კამბეჩოვანი უკვე „უწყლო და უსწორმასწორო“ მხარეს წარმოადგენდა. კლიმატური პირობების შეცვლამ თანდათან ჩაკლა მიწათმოქმედება და წელთაღრიცხვათა

¹ 2014 წელს, შირაქის ველის დასავლეთ ნაწილში, „დიდნაურად“ ნოდებუ-ლი ნაქალაქარის შესწავლის დროს ჩვენ მოგვეცა შესაძლებლობა სატელი-ტური ფოტოების დეშიფრირების, აეროფოტო გადაღებებითა და ადგილ-ზე წარმოებული დაზვერვების შედეგად აღგვედგინა ნაქალაქარის შემო-გარენში არსებული ძველი ჰიდროქსელი. აღნიშნულ სამუშაოთა შედეგად გაირკვა, რომ ძვ.წ. პირველი ათასწლეულის დასაწყისში შირაქში სულ მცირე სამი მდინარე არსებობდა, თავისი საკმაოდ მრავალრიცხოვანი შენაკადებით (იხ. კ. ფიცხელაური, გ. ლალიაშვილი, შირაქის არქეოლოგიური ექსპედიციის 2014 წლის მუშაობის ანგარიში - ხელნაბეჭდი).

მიჯნაზე ამ რეგიონის მეურნეობის ძირითად დარგად სეზონური მესაქონლეობა იქცა [გაგოშიძე 2007: 29, ლიტ. იხ. იქვე].

ანალოგიური სურათი გვაქვს არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვითაც. ამ ტერიტორიებზე ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეების თხუთმეტამდე ნამოსახლარია აღნუსხული, ხოლო ძვ. წ. I ათასწლეულის დასასრულს ალაზნის ქვემო ნელი გაუკაცრიელებულია. პროფ. ი. გაგოშიძის ვარაუდით, კლიმატის ცვლილებით გამოწვეული მოსახლეობის შეთხელება გახდა ერთ-ერთი იმ ფაქტორთაგანი, რამაც ხელი შეუწყო იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი ეთნიკური ელემენტის აქ შემოღწევას [გაგოშიძე 2007: 29-30]. მაგრამ, შეცვლილმა კლიმატურმა პირობებმა თუ კი უარყოფითად იმოქმედა ადგილობრივი მოსახლეობის სიმჭიდროვეზე, იგივე პირობებმა რატომ შეუწყო ხელი აქ ახალი ეთნიკური ელემენტის შემოსვლას? ამ კითხვის პასუხი, ვფიქრობთ ავტოქტონური და მოსული მოსახლეობის მეურნეობების ხასიათში უნდა ვეძებოთ. იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ავტოქტონური მოსახლეობის მეურნეობაში წამყვანი ადგილი მინათმოქმედებას ეკავა. ამ რეგიონის მოსახლეობა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში დამჯდარ მინათმოქმედებას ეწევა და ეს არის მისი მეურნეობის ძირითადი დარგი [ფიცხელაური 1973: 105-108]. ვფიქრობთ, სწორედ მეურნეობის ამ დარგმა (მინათმოქმედებამ) ვერ გაუძლო კლიმატის გამწვანებას, რასაც უნდა გამოეწვია იორ-ალაზნის ქვემო ნელზე ცხოვრების დაკნინება, მოსახლეობის შეთხელება.

ახლა შევხედოთ იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი საზოგადოების მეურნეობას. ზემოთ ნაჩვენები იყო, რომ მათ ეკონომიკურ ცხოვრებაში ძირითადი ადგილი მესაქონლეობას ეკავა. ითქვას ისიც, რომ მინათმოქმედება აქ, ჯერ კიდევ პრიმიტიულ ხასიათს ატარებს და შეიძლება ითქვას იგი მეურნეობის მხოლოდ დამხმარე დარგია. იორ-ალაზნის შუამდინარეთის ქვემო ნელზე მდებარე გაშლილი, მშრალი სტეპები კი, ჯერ კიდევ ძვ.წ. I საუკუნეში შესანიშნავ პირობებს ქმნიდა მესაქონლეობისათვის. ასე, რომ კლიმატის გამწვანებამ თუ უარყოფითად იმოქმედა ადგილობრივი, მინათმოქმედი მოსახლეობის ეკონომიკასა და დემოგრაფიულ განვითარებაზე, იგივე მოვლენამ შექმნა პირობები აქ იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი მესაქონლე ტომების შემოსვლისა და გავრცელებისათვის.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, იორ-ალაზნის აუზში იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი ეთნოსის შემოსვლის მიზეზები ამგვარად წარმოგვიდგება: რეგიონის კლიმატის ცვლილებამ შეაფერხა ავტოქტონური მოსახლეობის ეკონომიკური და დემოგრაფიული განვითარება. შესაბამისად ახალმოსახლეებისათვის საჭირო საარსებო გარემო გამონათვისუფლდა. ამასთანავე იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი საზოგადოების მეურნე-

ობა უფრო მეტად შემგუებული აღმოჩნდა შეცვლილი კლიმატური პირობებისადმი, ვიდრე ავტოქტონური მოსახლეობისა, რადგან პირველთა სამეურნეო ყოფაში საკმაოდ დიდი ხვედრითი წონა მესაქონლეობაზე მოდიოდა. იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქვემო ნელზე კლიმატის გაშრობა კი მიწათმოქმედებას თუ შეუძლებელს არა, ყოველ შემთხვევაში არაპროდუქტიულს მაინც ხდიდა. მესაქონლეობისათვის კი ვრცელი, მშრალი სტეპები ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა (და ქმნის დღესაც).

ნაკლებ მოსალოდნელია, რომ ალბანურ ტომთა იორ-ალაზნის ორმდინარეთში შემოჭრა პოლიტიკურადაც ყოფილიყო გაფორმებული. ჩვენი აზრით, ამ დროისათვის ეს რეგიონი ნომინალურად კვლავ ქართლის საზღვრებში იგულისხმებოდა. თუმცა, როგორც ჩანს რომაელებთან (პომპეუსთან) ომგადახდილი ქვეყანა წინ ვერ აღუდგა თავის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ პერიფერიაში უცხო ეთნიკური ელემენტის შეჭრას, რაც, ქართლის დროებით სისუსტესთან ერთად განპირობებული იყო თვით ამ რეგიონის ავტოქტონური მოსახლეობის შეთხელებით.

როდესაც ვსაუბრობთ იორ-ალაზნის ორმდინარეთში უცხო მატერიალური კულტურისა და ეთნიკური ელემენტის შემოსვლაზე, დგება საკითხი, - რა კვალი დააჩნია მან შემდგომი პერიოდის კულტურას და რა ცვლილება შეიტანა ამ რეგიონის ეთნიკურ სახეში.

ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის არის აღნიშნული, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ახ.წ. პირველი საუკუნეების მატერიალური კულტურა, ადგილობრივი, ელინისტური ხანის ტრადიციებს აგრძელებს [Пицхелაური 1977: ფიცხელაური 1973: გაგოშიძე 2007]. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ გვიანანტიკურ ხანაში აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ყალიბდება ერთიანი მატერიალური კულტურა, რომლის გავრცელების გეოგრაფიული საზღვრები ქართლოსიანთა განსახლების არეალთან (ქართლი, კახეთ-კუხეთი) ერთად ჰერეთსაც მოიცავს და მკვეთრად განსხვავდება ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით (ალბანეთის ტერიტორიაზე) გავრცელებული სინქრონული მატერიალური კულტურისაგან (ვრცლად იხ. ქვემოთ, თავი IV, §.3-გ).

ასე, რომ გვიანანტიკურ ხანაში, პერეთში იალოილუთეფეს კულტურის შემდგომი განვითარების არანაირი კვალი არ შეინიშნება. იორ-ალაზნის ორმდინარეთში იალოილუთეფეს კულტურის გამოჩენა არის ეპიზოდური მოვლენა, რომელიც მცირე ხნით ჩნდება აქ და მალევე ქრება ისე, რომ ცვლილება ვერ შეაქვს ადგილობრივი მატერიალური კულტურის განვითარების საერთო ხაზში.

თუ კი მიზანშეწონილად ჩავთვლით ზემოთ დასახელებული მატერიალური კულტურების ეთნიზაციას, ანდა მივიჩნივთ მათ სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფების კუთვნილად (რაც ჩვენ მისაღე-

ბად მიგვაჩნია, ვრცლად იხ. ქვემოთ, თავი IV, §.3-გ), მაშინ ზემოთ გადმოცემული დებულება მატერიალური კულტურის შესახებ, შეიძლება რეგიონის ეთნიკურ სახეზეც გავრცელდეს. ზემოთ ითქვა, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ახ.წ. პირველი საუკუნეების მატერიალურ კულტურაში იალოილუთეფეს კულტურის არანაირი ნიშანი არ დასტურდება. აქედან გამომდინარე, აღნიშნული ხანისათვის ამ რეგიონში ალბანური ეთნიკური ჯგუფების არსებობის ვარაუდის დაშვებას მატერიალური საფუძველი არ გააჩნია.

თვით საკვლევი კულტურის მოცემულ რეგიონში არსებობის პერიოდშიც კი, ჩანს, რომ დომინირებული მდგომარეობა ადგილობრივ მატერიალურ კულტურას უჭირავს. ამ თვალსაზრისით გვინდა ყურადღება გავამახვილოთ ორ საგულისხმო მომენტზე: 1. იალოილუთეფეს ტიპის სამარხებში, როგორც აღინიშნა ხშირად დასტურდება ადგილობრივი კერამიკის ნიმუშები: 2. იორ-ალაზნის ორმდინარეთში ფიქსირებულია იალოილუთეფეს კულტურის თანადროული ძეგლები სადაც, წარმოდგენილია მხოლოდ ადგილობრივი მატერიალური კულტურა და საერთოდ არ დასტურდება იალოილუთეფეს კულტურის რაიმე ნიშანი [გაგოშიძე 2007: 29].

პროფ. ი. გაგოშიძე ფიქრობს, რომ როდესაც იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი ეთნიკური ელემენტი კამბეჩოვანში შეიჭრა, იქ ადგილობრივი მოსახლეობა თუ სულ გამქრალი არა, შეთხელეებული მაინც იყო [გაგოშიძე 2007: 28-29]. არქეოლოგიური მონაცემები მართლაც მიუთითებენ იმაზე, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა წინამორბედ ხანასთან შედარებით მნიშვნელოვნად არის შემცირებული. მაგრამ ზემოთ კონსტატირებული არქეოლოგიური ფაქტები იმაზე უნდა მეტყველებდნენ, რომ მოსულებს (იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელ ეთნიკურ ჯგუფებს) აქ ადგილობრივი მოსახლეობა დახვედრია, თანაც ეს უკანასკნელი უმცირესობაში სულაც არ უნდა ყოფილიყო. კერძოდ: ერთი მხრივ ის გარემოება, რომ იმ ძეგლებზე, სადაც იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ტრადიციული კერამიკაა წარმოდგენილი და საერთოდ არ გვხვდება იალოილუთეფეს ტიპის მასალა, მეორე მხრივ კი ის, რომ ამავე რეგიონში გათხრილ იალოილუთეფეს კულტურის ძეგლებზე დასტურდება ადგილობრივი კერამიკა, შესაძლოა მიგვანიშნებდეს იმაზე, რომ ამ კულტურის მატარებელი ეთნიკური ელემენტი ვერ ახერხებს წამყვანი ადგილი დაიკავოს მოცემულ რეგიონში.

ამ მსჯელობისას აუცილებლად წამოიჭრება საკითხი, ახალი წელთაღრიცხვის დადგომიდან სად გაქრა ასე უკვალოდ იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი ეთნიკური ელემენტი? კვლევის ამ ეტაპზე, ვფიქრობთ, ამ კითხვაზე ერთიშნა პასუხის გაცემა მეტად რთულია. 2013 წელს გამოცემულ ერთ სტატიაში, ჩვენ გამოვთქვამდით ვარაუდს, რომ შესაძლოა მათ ასიმილაცია განიცადეს ადგილობ-

რიე მოსახლეობასთან [ლალიაშვილი 2013: 118]. თუმცა, ეს არის მხოლოდ დაუსაბუთებელი ჰიპოთეზა, რადგანაც ჯერჯერობით იგი მატერიალურ საფუძველს ვერ პოულობს.¹ ასევე მატერიალურ დასაბუთებას მოკლებულია, თუმცა წერილობითი წყაროები მხარს უჭერენ შემდეგ მოსაზრებას: ზემოთ ნაჩვენები იყო, რომ ძვ.წ. I საუკუნიდან მოყოლებული, ახ.წ. II ს-ის ჩათვლით, იბერია პერიოდულად ახორციელებს დარტყმებს ალბანეთის წინააღმდეგ. შესაძლოა ესეც იყოს მიზეზი იორ-ალაზნის ორმდინარეთიდან იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი ეთნიკური ელემენტის გაქრობისა. იმ ვითარებაში, როდესაც იბერიის მეფეები გამუდმებულ ლაშქრობებს აწყობენ ალბანეთში, ალაზნის ქვემო წელზე შემოსული ალბანური ეთნიკური ჯგუფები (გნებავთ ალბანური თემები) ვერ იქნებოდნენ დაცულნი და მათ ალბათ დატოვეს იბერიის ტერიტორია. ასეა თუ ისე, ფაქტი ერთია: ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებიდან პერეთში მათი მოსახლეობის არანაირი კვალი აღარ ჩანს.

იალოილუთეფს კულტურა, მისი შესწავლის საწყისი ეტაპიდანვე მჭიდროდ დაუკავშირდა ქართლ-ალბანეთის ისტორიული და ეთნიკური გეოგრაფიის საკითხებს. ამასთანავე, წინამორბედი მკვლევარების მიერ საკვლევი კულტურის ავტოქტონურ არქეოლოგიურ კულტურად განსაზღვრამ შექმნა მატერიალური საფუძველი იმისათვის, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთი მოაზრებული ყოფილიყო ალბანური ტომებით დასახლებულ რეგიონად და მის შემადგენელ ნაწილად. ეს მოსაზრება დღემდე მუსირებს სპეციალურ ლიტერატურაში (იხ. ქვემოთ). დღეისათვის დაგროვილი ფაქტობრივი მასალის გათვალისწინებით, იალოილუთეფს კულტურის იორ-ალაზნის ორმდინარეთში არსებობის დროის, პირობებისა და თავისებურებების კვლევა, შესაძლებლობას იძლევა მეტი სიცხადით წარმოვაჩინოთ ამ რეგიონის ისტორიული და ეთნიკური გეოგრაფიის ზოგიერთი ჯერ კიდევ სადავო საკითხი. არ შეიძლება არ აღინიშნოს ისიც, რომ ამ საკითხებზე მსჯელობისას ისტორიკოსები უმთავრესად მაინც წერილობითი წყაროების ცნობებს ეყრდნობოდნენ. ამის ძირითადი მიზეზი არის ის, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ანტიკური ხანის მატერიალური კულტურა ჯერ კიდევ ნაკლებად არის შესწავლილი. წინამდებარე ნაშრომი, რასაკვირველია სრულად ვერ შეავსებს საქართველოს არქეოლოგიის ამ ისტორიოგრაფიულ ლაკუნას, თუმცა იმედს ვიტოვებთ იგი გარკვეულწილად წაადგება ზემოთ ნახსენები პრობლემების უკეთესად გააზრებას, რომლებსაც საგანგებოდ ვუძღვნით მომდევნო თავს.

¹ ვგულისხმობთ იმას, რომ პერეთის ახ.წ. პირველი საუკუნეების მატერიალურ კულტურაში იალოილუთეფს არანაირი ნიშანი არ შეიმჩნევა.

იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ისტორიული და ეთნიკური გეოგრაფიის საკითხები

§ 1. იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან (ძვ.წ. VI-III სს.)

უძველესი ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის ცნობა, რომელიც იორ-ალაზნის ორმდინარეთს ეხება, დაცულია ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრებაში“, სადაც ნათქვამია რომ თარგამოსმა „ჰეროსს მისცა ქუეყანა მტკურისა ჩრდილოთ, მცირისა ალაზნისა თავითგან ვიდრე ტყეებამდე, რომელსა ან ჰქვიან გულგულა. და ამან ჰეროს ალაშენა პირველად ქალაქი შესაკრებელთა შორის ორთავე ალაზანთასა, და უწოდა სახელი თვისი ჰერეთი. და ამის გამო ჰქვიან ჰერეთსა ჰერეთი“ [„ქართლის ცხოვრება“ 1955:5]. აქ, როგორც ცნობილია მცირე ალაზნის ქვეშ მდ. იორი, ხოლო მცირე ალაზნის თავში კი – ივრისა და ალაზნის შესართავი იგულისხმება. რაც შეეხება „ტყეებს“ ანუ გულგულას, იგი ლოკალიზდება თელავიდან ჩრდილო-დასავლეთით, რამდენიმე კილომეტრში, მდ. თურდოს ხევის ნაპირთან. ასე რომ ლეონტის მიხედვით ჰეროსის მამული იორ-ალაზნის ორმდინარეთში თავსდება.

იმის თაობაზე, თუ რომელი ისტორიული პერიოდის ანარეკლია დაცული ლეონტის ამ ცნობილ კონცეფციაში, სადაც საუბარია კავკასიელ ხალხთა ეთნარქებს შორის მამულების განაწილებაზე – მეცნიერთა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა. აკად. დ. მუსხელიშვილის აზრით, ეს ცნობები ძვ.წ. IV-III საუკუნეების კავკასიაში განვითარებულ პოლიტიკურ მოვლენებს ასახავს [მუსხელიშვილი 1966: 5-38]. აკად. კ. ფიცხელაურს კი მიაჩნია, რომ აქ ძვ.წ. I ათასწლეულის დასაწყისის ეთნოპოლიტიკური სიტუაციაა ნაჩვენები [ფიცხელაური 2013: 399]. ასეა თუ ისე, ერთი ცხადია - აღნიშნული ცნობა უძველესია,¹ რომელიც ჩვენთვის საინტერესო რეგიონს ეხება. აქედან კი, როგორც ითქვა ჩანს, რომ ეს ტერიტორია ჰეროსის წილხვდომილი მამული ანუ – ქართული საისტორიო წყაროების ჰერეთია.

მიუხედავად წყაროს სრულიად კონკრეტული ჩვენებისა, XX ს-ის 20-30 იანი წლების ქართულ ისტორიოგრაფიაში ჰერეთის ლოკალიზაციას, სხვადასხვა მეცნიერი სხვადასხვაგვარად ახდენდა.

¹ უძველესია არა თვით წყარო (ლეონტი მროველის ნაშრომი), არამედ ის ეთნოპოლიტიკური სიტუაცია, რაც აქ არის გადმოცემული.

პროფ. ს. კაკაბაძესა და აკად. კ. კეკელიძეს მიაჩნდათ, რომ ქართული წერილობითი წყაროების ჰერეთი სხვა არაფერია თუ არა ბერძნულ-რომაული წყაროებს იბერია [კაკაბაძე 1912: კეკელიძე 1926]. მათი აზრით ჰერეთი (ანუ იბერია) მდებარეობდა მტკვრის ჩრდილოეთით, ლიხის ქედიდან მოყოლებული აღმოსავლეთით – კავკასიონის ქედამდე. ანუ მეცნიერთა აზრით, ჰერეთი მოიცავდა შიდა ქართლის ჩრდილოეთ ნაწილს, დღევანდელ კახეთს და საინგილოს.

აკად. ივ. ჯავახიშვილმა მკაცრად გააკრიტიკა ეს მოსაზრება [ჯავახიშვილი 1960: 206-209] და შემოგვთავაზა ჰერეთის სრულიად განსხვავებული ლოკალიზაცია. იგი მიიჩნევდა, რომ ჰერეთი თავდაპირველად მტკვრის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა იყო და დაახლოვებით მოიცავდა დღევანდელი ქვემო ქართლის ტერიტორიას. რაც შეეხება იორ-ალაზნის ორმდინარეთს, დიდი მეცნიერი მიიჩნევდა, რომ ამ ტერიტორიის აღსანიშნავად ცნება ჰერეთის გავრცელება მომხდარი იყო მოგვიანებით, პოლიტიკურ ნიადაგზე [ჯავახიშვილი 1960: 208].

აკად. ივ. ჯავახიშვილის ამგვარი თვალსაზრისი განაპირობა იმ გარემოებამ, რომ იაკობ ხუცესს წმინდა შუშანიკი დასახელებული ჰყავს „ჰერთა დედოფლად“ და ვინაიდან ვარსკენის საპიტიახშო ლოკალიზდება დღევანდელი ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე, მეცნიერმა დაუშვა, რომ ეს ქვეყანა ძველად ჰერეთს წარმოადგენდა. მოგვიანებით ჰერეთის აკად. ივ. ჯავახიშვილისეული ლოკალიზაცია დასაბუთებულად იქნა უარყოფილი [მუსხელიშვილი დ., 1966: 5-10].

ბოლო წლებში მიტროპოლიტმა ანანია ჯაფარიძემ შემოგვთავაზა აკად. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრების ერთგვარი, გადამუშავებული ვარიანტი და ჰერეთი მიიჩნია მტკვრის სამხრეთით, ალბანეთის მიწა-წყალზე მდებარე ქვეყნად, ხოლო იორ-ალაზნის ორმდინარეთი და საინგილო, მისი აზრით, ძველთაგანვე კახეთად იწოდებოდა [ჯაფარიძე 2006]. ეს მოსაზრება ეფუძნება კვლავ იაკობ ხუცესის თხზულების იმ პუნქტს, სადაც შუშანიკი ჰერთა დედოფლადაა ნახსენები. აგრეთვე ზოგიერთი, გვიანდელი წყაროს ჩვენებას (რომლებიც ეხებიან VIII-IX სს-ის ამბებს), სადაც ალაზნის აუზის ზოგიერთი პუნქტი კახეთად არის მოხსენიებული. თუმცა, ჩვენი აზრით ეს გარემოებები არ გვაძლევს საფუძველს გავიზიაროთ ა. ჯაფარიძისეული ჰერეთის ლოკალიზაცია. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ, როგორც ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის არის აღნიშნული: ქართულ წერილობით წყაროებში (საუბარია „ქართლის ცხოვრებასა“ და აგიოგრაფიულ ნაწარმოებებზე) კახეთის, კუხეთისა და ჰერეთის საზღვრები ხშირად ერთმანეთშია არეული, რის გამოც ერთი და იგივე პუნქტი ხან კახეთშია ნაჩვენები, ხან ჰერეთში [პაპუაშვილი 1970: 101-102, ლიტ. იხ. იქვე]. ეს გა-

მონვეულია იმით, რომ ადრე შუასაუკუნეების კახეთის საქორეპის-კოპოსოს (რომელიც თავდაპირველად ივრისა და ალაზნის ზემო ნელს მოიცავდა მხოლოდ) პოლიტიკური გაძლიერებისა და ჰერეთის ხარჯზე ტერიტორიული გაფართოების კვალდაკვალ, ცნება „კახეთი“ განიცდის სამხრეთ-აღმოსავლეთით გავრცობას, რის გამოც VIII-IX საუკუნეებიდან უკვე კახეთად იწოდება ძველი ჰერეთის დიდი ნაწილი [ლორთქიფანიძე 1963: 147; მუსხელიშვილი 1966: 23]. შესაბამისად, ამა თუ იმ აგიოგრაფიულ ნაწარმოებსა თუ ისტორიულ ქრონიკაში, იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქვემო და შუა ნელზე მდებარე პუნქტების კახეთში მოხსენიება არ ნიშნავს იმას, რომ უძველესი დროიდანვე ეს რეგიონი კახეთად იწოდებოდა.

ავტორს ჰერეთის ლოკალიზაციის საკითხში თუნდაც იმიტომ ვერ დავეთანხმებით, რომ იგი ერთმანეთთან აიგივებს ჰერეთსა და რანს. ეს უკანასკნელი, ლეონტი მროველის მიხედვით ბარდოსის წილი ქვეყანაა, რომელიც მდებარეობს მტკვრისა და არაქსის შუამდინარეთში [„ქართლის ცხოვრება“ 1955: 5]. იგივე ლეონტი კი სრულიად გარკვევით მიგვითითებს ჰერეთის საზღვრებს. რანისა და ჰერეთის იგივეობა ქართულ წერილობით წყაროებში არ დასტურდება. მაგალითად: „მეფობდა მირიან ქართლს, რანს, ერეთს და მოვკანს“ [„ქართლის ცხოვრება“ 1955: 65]. მაშასადამე, წყარო ცალ-ცალკე ასახელებს რანს, ჰერეთსა და მოვკანს. აქედან ვფიქრობთ აშკარაა, რომ ისინი ცალ-ცალკე ქვეყნებია და მათი გაიგივებისათვის არანაირი ხელშესახები მასალა არ მოგვეპოვება.

ამრიგად, ჩვენ ვერ დავეთანხმებით მიტროპოლიტ ანანია ჯაფარიძეს ჰერეთის ლოკალიზაციის საკითხში და ამავე დროს ძირითად ხაზებში ვიზიარებთ აკად. დ. მუსხელიშვილის დებულებას, რომელიც, ლეონტი მროველისა და ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობებზე დაყრდნობით ჰერეთის საზღვრების ამგვარ ლოკალიზაციას ახდენს: მისი უკიდურესი სამხრეთის პუნქტი ხუნანია, აქედან მტკვრის მარცხენა სანაპიროს გასწვრივ რუსთავამდე, შემდეგ, სამგორ-ჩადიერისა და გარეჯის მთებს შორისი ხაზით მდ. იორამდე; აქედან სამების ხევით გომბორის უღელტეხილამდე, შემდეგ თურდოს ხეობით ალაზნამდე; აქედან ალაზნის გაყოლებით დასავლეთისკენ, ბახტრიონამდე; შემდეგ ალაზან-შტორის წყალგამყოფი ქედის მიმართულებით კავკასიონამდე [მუსხელიშვილი 1966: 15; მუსხელიშვილი 1977: 78-79]. თუ დავუკვირდებით მოტანილ ლოკალიზაციას, აქ ყურადღება გამახვილებულია მხოლოდ ჰერეთის დასავლეთისა და ჩრდილო-დასავლეთის საზღვრებზე, ხოლო არაფერია ნათქვამი მისი სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიჯნაზე. ეს არ არის შემთხვევითი, რადგან აკად. დ. მუსხელიშვილისათვის ჰერეთი იგივე ალბანეთია [მუსხელიშვილი 1966: 5], შესაბამისად იგი ჰერეთის

ჩრდილო-დასავლეთ მიჯნას განიხილავს, როგორც იბერია-ალბანეთის საზღვარს და დღის წესრიგში არც კი აყენებს ამ ქვეყნის (პერეთის) დანარჩენი საზღვრების ლოკალიზაციას. ჩვენ ქვემოთ საგანგებოდ შევეხებით ქართული საისტორიო ტრადიციის პერეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვრის საკითხს და ვნახავთ, რომ მის ლოკალიზაციას იქნებ არც ჰქონდეს მცირე მნიშვნელობა ამ ქვეყნის უძველესი პოლიტიკური კუთვნილებისა და ეთნიკური შედგენილობის საკითხების კვლევისას.

ადრე შუასაუკუნეების პერეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები არაერთი მეცნიერის ნაშრომშია გაშუქებული [მუსხელიშვილი 1966: მუსხელიშვილი 1977: ლორთქიფანიძე 1963: პაპუაშვილი 1970: და სხვ.], ამდენად მასზე ვრცლად აღარ შევჩერდებით. შედარებით სუსტადაა შესწავლილი ამ რეგიონის ანტიკური ხანის ისტორიის საკითხები, ჯერ კიდევ ცხადად არ არის წარმოჩენილი, თუ აღნიშნულ ხანაში როგორია მისი პოლიტიკური ორგანიზაცია და რა ურთიერთობა აქვს იბერიასა თუ ალბანეთთან. საერთო ტენდენცია, რაც ამ მიმართულებით ქართულ ისტორიოგრაფიას ახასიათებს არის ის, რომ ადრეანტიკურ-ადრეელინისტური ხანისათვის პერეთი განიხილება დასავლეთ (ან ჩრდილო-დასავლეთ) ალბანეთად. შესაბამისად, კახეთ-პერეთის უძველესი მიჯნა: თურდოს, სტორისა და სამების ხევები - იბერია-ალბანეთის საზღვრად. აღიარებული თვალსაზრისის მიხედვით, ელინისტური ხანიდან იბერია აღმოსავლეთის მიმართულებით ნაბიჯ-ნაბიჯ ახორციელებს ეთნოპოლიტიკურ ექსპანსიას, რის შედეგადაც ეს რეგიონი ქართლის პოლიტიკურ ორგანიზმს შეერწყა, იბერია-ალბანეთის საზღვარმა კი მდ. ალაზნის ქვემო წელზე გადაინაცვლა [ლომოური 1955: მუსხელიშვილი 1966:5: ლორთქიფანიძე 1973:402: მელიქიშვილი 1970: 463-465. ლიტ. იხ. იქვე].

წერილობითი წყაროების მიხედვით, ქართლი აღმოსავლეთის მიმართულებით, ალბანეთის ტერიტორიების ხარჯზე მართლაც აფართოვებს თავის საზღვრებს (იხ. ქვემოთ), მაგრამ გვაძლევს კი ეს იმის საფუძველს, რომ უძველეს ხანაში პერეთი ალბანურ გაერთიანებაში შემავალ პროვინციად მოვიაზროთ? სანამ ამ თვალსაზრისს განვიხილავდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია შევჩერდეთ საკითხზე, თუ დროის რომელ მონაკვეთში რა ტერიტორიას მოიცავდა პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული და გეოგრაფიული ცნება „პერეთი“.

პერეთის შესახებ უძველესი ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის ცნობები, როგორც აღინიშნა დაცულია ლეონტი მროველის ნაშრომში და იგი პეროსის წილ ქვეყანას ივრისა და ალაზნის ორმდინარეთში ათავსებს. მის ცნობებს რამდენადმე ავსებს და აკონკრეტებს ვახუშტი ბაგრატიონი: „ხოლო ნანილი პეროსისა არს სამხრით საზღვარი მოვაკანისა, დასავლით მტკუარი, აღმოსავლით

კავკასი და ჩრდილოთ ხუნანიდამ განვლილი გულგულა-ტყე-ტბა კავკასადმდე" ["ქართლის ცხოვრება" 1973: 48-49].

ამ ცნობაზე დაყრდნობით, როგორც ვნახეთ, აკად. დ. მუსხელიშვილი პერეთის დასავლეთისა და ჩრდილო-დასავლეთის საზღვრების საკმაოდ დეტალურ აღწერილობას იძლევა. თუმცა, გამოსარკვევი რჩება საკითხი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით სადამდე ვრცელდება პერეთი. ლეონტი მროველი, როგორც ითქვა, პეროსის წილი მამულის სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარს იორ-ალაზნის შესაკრებელთან ათავსებს. ამის გამო (და არა მხოლოდ იხ. ქვემოთ) დასახელებულ საზღვრად ალაზნის უკიდურესი ქვემო დინება იგულისხმება. ლეონტისაგან განსხვავებით, ვახუშტი ბაგრატიონი ჩვენთვის საინტერესო საკითხის გასარკვევად ასახელებს კიდევ ერთ, დამატებით ორიენტირს: „სამხრით საზღვარი მოვაკანისა“. ახლა ვნახოთ, რა ტერიტორიას მოიცავს მოვაკანი. ლეონტის ცნობით: „ხოლო მოვაკანს მისცა მტკუარსა ჩრდილოთ, მცირისა ალაზნისა შესართავითგან ვიდრე ზღუამდე" ["ქართლის ცხოვრება" 1955: 5]. ვახუშტის მიხედვით მოვაკნის წილია: „აღმოსავლით ზღუა გურგანისა, სამხრით მტკუარი, ჩდილოდ მთა კავკასი და დასავლით მცირე და დიდი ალაზნის შესართავიდან ვიდრე მტკუარადმდე და გამართებით კავკასამდე" ["ქართლის ცხოვრება" 1973: 48]. მოტანილი წყაროების მიხედვით მოვაკანი ამგვარად ლოკალიზდება: მისი უკიდურესი დასავლეთ ოლქია იორ-ალაზნის შესაკრებელს ქვემოთ, მტკვრამდე მდებარე ტერიტორია: აღმოსავლეთით - კასპიის ზღვა, სამხრეთით - მტკვარი და ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედი, - ალაზნის ქვემო დინების გასწვრივ, აღმოსავლეთით - დარუბანდამდე. ამ შემთხვევაში ჩვენთვის საინტერესო უნდა იყოს მოვაკნისა და პერეთის გამყოფი ხაზი. იგი, როგორც ნაჩვენები იყო ალაზნისა და ივრის ქვემო დინებებთან ლოკალიზდება. ანუ, მოვაკნის ჩრდილო-დასავლეთ საზღვარი უნდა ალაზნის ქვემო დინებაზე გადიოდეს. ეს რომ ასეა, ლეონტის ცნობიდანაც ჩანს, სადაც პერეთის (პეროსის მამულის) უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრად დასახელებულია იორ-ალაზნის შესაკრებელი.

ამრიგად, იმ უძველეს ხანაში, რომელსაც ლეონტი მროველის ისტორიულ-გეოგრაფიული კონცეფცია ეხება, პერეთს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან საზღვრავდა მოვაკანი და ეს საზღვარი ალაზნის ქვემო დინებაზე გადიოდა. მის მარცხენა (აღმოსავლეთ) მხარეზე, ე.წ. „სომხური გეოგრაფია“ ასახელებს იბერიის მოსაზღვრე ალბანურ პროვინციებს „ეხნი“ და „ბეხ“. დასახელებული წყაროს ანალიზიდან ირკვევა, რომ აღნიშნული ცნობა ანტიკური ხანის ვითარებას ასახავს (იხ. ქვემოთ, მომდევნო ქვეთავი), მაგრამ, შუასაუკუნეებში ისინი ჯერ პერეთის სამთავროს, შემდეგ კი კახეთ-პერეთის გაერთიანებული სამეფოს განაპირა პროვინციებია

და ადმინისტრაციულად მაჭის საერისთაოს შემადგენლობაში შედის [„ქართლის ცხოვრება“ 1973: 151-152; პაპუაშვილი 1970: 224]. თუმცა, ჰერეთის ადრეფეოდალური სამთავროს ჩამოყალიბებამდეც (მეტ-ნაკლებად დაზუსტებული ქრონოლოგიით VIII ს-ის მეორე ნახევარი), ქართლი ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით მდებარე მიწებს, მათ შორის მაღალმთიან პროვინცია ნუქეთსაც ფლობს [მუსხელიშვილი 1977: 214; პაპუაშვილი 1970: 173-176]. საფიქრებელია, ეს ტერიტორიები ადმინისტრაციულად ძველი ჰერეთის (იორ-ალაზნის ორმდინარეთის) საერისთაოს შემადგენლობაში უნდა შესულიყო. მაგალითად, ჯუანშერი ვახტანგ გორგასლის წარჩინებულთა შორის ასახელებს გრიგოლ ჰერეთის ერისთავს. ამავე წყაროდან ჩანს, რომ ეს საერისთაო არა მხოლოდ იორ-ალაზნის ორმდინარეთს, არამედ ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით მდებარე, ყოფილ ალბანურ პროვინციებსაც მოიცავს [„ქართლის ცხოვრება“ 1955: 185].

ამრიგად, განხილული წერილობითი წყაროები გვაფიქრებინებს, რომ უძველეს დროს (ყოველ შემთხვევაში ანტიკურ ხანაში მაინც) ჰერეთი სამხრეთ-აღმოსავლეთით ისაზღვრებოდა ალაზნის ქვემო დინებით, ხოლო მას შემდეგ, რაც ქართლი ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით მდებარე ალბანურ პროვინციებს ეუფლებოდა (არაუგვიანეს ადრეშუასაუკუნეების ადრეული ეტაპიდან), ისინი ადმინისტრაციულად ჰერეთის საერისთაოში შედის, შესაბამისად ეს სახელწოდება ვრცელდება აღნიშნულ პროვინციებზეც. გარდა ამისა, როგორც უკვე აღინიშნა, კახეთის საქორეპისკოპოსოს პოლიტიკური გაძლიერების კვალდაკვალ, სახელწოდება კახეთი განიცდის გავრცობას სამხრეთ-აღმოსავლეთით ჰერეთის ხარჯზე [ლორთქიფანიძე 1963: 147; მუსხელიშვილი 1966: 23], ისე, რომ ადრე შუასაუკუნეების უკანასკნელ ფაზაში (VIII-IX სს), უკვე კახეთად იწოდება ლეონტი მროველისეული ჰერეთის დიდი ნაწილი - იორ-ალაზნის ორმდინარეთის შუა წელი. ხოლო, საკუთრივ სახელწოდება ჰერეთი, უკანასკნელ ხანებამდე ხალხური ტრადიციის მიხედვით, პრაქტიკულად შერჩა მხოლოდ ალაზნის ქვემო დინების მარცხნივ მდებარე იმ ალბანურ პროვინციებს, რომლებიც ანტიკურ ხანაში ჰერეთის შემადგენლობაში არ შედიოდნენ და მათზე ამ სახელწოდების გავრცელება მოხდა მხოლოდ ადრეშუასაუკუნეებში.

ცნება ჰერეთის ამ ცვალებადობას, მთელი რიგი ისტორიკოსები არ ითვალისწინებენ და ანტიკური ჰერეთის ისტორიის საკითხებზე მსჯელობისას, ამ ქვეყანას განიხილავენ იმ საზღვრებში, რომელსაც იგი მხოლოდ შუასაუკუნეებიდან მოიცავდა. მაგალითად, პროფ. თ. პაპუაშვილი ეხება რა ქართლის პოლიტიკური ძალაუფლების გავრცელებას აღმოსავლეთით, ნერს, რომ ძვ.წ. III სა-

უკუნიდან მოყოლებული, ქართლის მისწრაფებამ აღმოსავლეთით საზღვრების გაფართოვებისაკენ თავის შედეგი გამოიღო და წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე იორ-ალაზნის ორმდინარეთი მთლიანად მის შემადგენლობაში მოექცა. „შემოსაერთებელი რჩებოდა მხოლოდ ჰერეთის განაპირა, აღმოსავლეთი რაიონი“ [პაპუაშვილი 1970: 120]. ეს განაპირა, აღმოსავლეთი რაიონი, სწორედ ის ტერიტორიაა, რომელზეც ზემოთ გვქონდა მსჯელობა. მას ლეონტი მროველი ჰერეთად არ სთვლის. ანტიკურ ხანაში ისინი ალბანური პროვინციებია და მათ აღსანიშნავად ცნება ჰერეთის გავრცელება მოხდა გაცილებით გვიან - ადრე შუასაუკუნეებში.

ამ გარემოებების გაუთვალისწინებლობამ შექმნა საფუძველი საიმისოდ, რომ ლეონტი მროველისეული ჰერეთი გაიგივებული ყოფილიყო სხვადასხვა ეთნოპოლიტიკურ წარმონაქმნთან და დიდი როლი ითამაშა მის მიმართ ქართულ ისტორიოგრაფიაში იმ შეხედულების ჩამოყალიბებაში, რაზეც ზემოთ მივუთითეთ. კერძოდ: თითქოს ანტიკურ ხანაში ჰერეთი ალბანური ტომებით იყო დასახლებული და მათ გაერთიანებაში შედიოდა. ხოლო ქართლი მას ნაბიჯ-ნაბიჯ, „აღმოსავლური პოლიტიკის“ შედეგად დაეუფლა და ადგილობრივი (ალბანური) მოსახლეობის ასიმილაცია მოახდინა. ჩვენი აზრით, ქართლის მიერ ამგვარი პოლიტიკის გატარება შეიძლება დაეუშვათ მხოლოდ ალაზნის უკიდურესი ქვემო დინების მარცხნივ მდებარე იმ პროვინციების მიმართ, რომლებიც ანტიკურ ხანაში ნამდვილად ალბანეთის შემადგენლობაში შედიოდნენ და რომელსაც უძველესი წყარო (ლეონტი მროველი) საერთოდ არ სთვლის ჰერეთად. ხოლო საკუთრივ ლეონტი მროველისეული ჰერეთის (იორ-ალაზნის ორმდინარეთის) ალბანურ პროვინციად განხილვისათვის, ჩვენი აზრით არანაირი მტკიცებულება არ მოგვეპოვება. უფრო ნათელი რომ გავხადოთ ჩვენი თვალსაზრისი, განვიხილავთ დასახელებული მემატიანის ცნობებს: ერთგან იგი იძლევა პეროსის მამულის ლოკალიზაციას (იხ. ზემოთ), თუმცა არ იძლევა არაეითარ მინიშნებას ჰერეთის პოლიტიკური კუთვნილების შესახებ. ამ თვალსაზრისით უფრო საყურადღებოა მემატიანის თხზულების ის პუნქტი, რომელიც ქართლის სამეფოს შექმნას და ფარნავაზის მიერ სამეფოს ადმინისტრაციულ მოწყობას ეხება. იგი იმ დროს ჰერეთს წარმოგვიდგენს ქართლის ფარგლებს მიღმა [„ქართლის ცხოვრება“ 1955: 24].

აკად. დ. მუსხელიშვილი ერთ-ერთ ნაშრომში განიხილავს რა ლეონტი მროველის ამ ცნობებს, აკეთებს ერთგვარ მოულოდნელ განცხადებას, რომ თითქოს მემატიანე ამ დროს ჰერეთს ასახელებს

ალბანეთის შემადგენლობაში¹ [მუსხელიშვილი 1982: 17]. მეცნიერის აზრით, ლეონტის ეს ჩვენება, რომ ჰერეთი ქართლის შემადგენლობაში არ შედის, ახსნას პოულობს სხვა ქართულ წერილობით წყაროებში, სადაც ეს სახელწოდება ალბანეთის აღსანიშნავად იხმარება. აქედან გამომდინარე იგი მიიჩნევს, რომ ლეონტი მროველისეული ჰერეთი ადრეელინისტურ ხანაში ალბანურ ტომთა კავშირში შედიოდა.

ვფიქრობთ, ლეონტი მროველის კონცეფციის ამგვარი ინტერპრეტაცია არ უნდა იყოს მართებული. თხზულების იმ პუნქტში, სადაც კავკასიელ ეთნარქთა წილ ტერიტორიებზეა საუბარი, მემატიაზე მხოლოდ იმას აღნიშნავს, რომ ეს კონკრეტული ტერიტორია (იორ-ალაზნის ორმდინარეთი) ჰეროსის წილია. რაც შეეხება იმას, რომ ფარნავაზის ერისთავებს შორის ლეონტი არ ასახელებს ჰერეთის ერისთავს, ეს შეიძლება მხოლოდ იმას ნიშნავდეს, რომ მოცემულ პერიოდში ჰერეთი ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში არ შედის² და სულაც არ გულისხმობს იმას, რომ იგი მაინცდამაინც ალბანეთის ნაწილია.

ჩვენი აზრით, ქართულ ისტორიოგრაფიაში იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ალბანურ პროვინციად განხილვა (ყოველ შემთხვევაში ძვ.წ. III ს-ზე წინარე პერიოდში მაინც), განაპირობა რამოდენიმე ფაქტორმა:

1. IX-X სს-ის ზოგიერთ ქართულ წერილობით წყაროში სახელწოდება ჰერეთს ორგვარი მნიშვნელობა აქვს: ვიწრო – საკუთრივ ეთნოგრაფიული ჰერეთისა და ფართე – ალბანეთის აღმნიშვნელი. იქიდან გამომდინარე, რომ ჰერეთი ზოგჯერ მთელი ალბანეთის აღმნიშვნელ ტერმინად გვხვდება, რიგი მეცნიერებისა მიიჩნევს, რომ ადრეანტიკურ-ადრეელინისტურ ხანაში საკუთრივ ჰერეთი (ვიწრო გაგებით) ალბანურ ტომთა კავშირში შედიოდა.

2. ლეონტი მროველის კონცეფციის მიხედვით ჰეროსი არ მიეკუთვნება ქართლოსიანთა გენეტიკურ შტოს (იგი არა ქართლოსის შვილი, არამედ ძმაა).

3. ყველა ბერძნულ-რომაული წყარო, რომელიც კი კავკასიას ეხება, ერთხმად აღნიშნავს, რომ იბერებს აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებიან ალბანელები. აქვე, ქართველი მეცნიერები ითვალისწინ-

¹ სიტყვასიტყვით: „XI საუკუნის ისტორიკოსის, ლეონტი მროველის კონცეფციის მიხედვით ჰერეთის მხარე შედიოდა ალბანურ ტომთა გაერთიანებაში“.

² თუმცა ლეონტი მროველის ამ ჩვენებას ავსებენ სხვა წერილობითი წყაროები, რომელთა მიხედვითაც ქართლის სამეფოს შექმნის პირველ ეტაპზე, ჰერეთი მის შემადგენლობაშია. - იხ. ქვემოთ.

ნებენ იმ გარემოებას, რომ ლეონტი მროველის მიხედვით, ფარნავაზის დროს ჰერეთი აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება ქართლს, რომელიც ამ უკანასკნელის შემადგენლობაში არ შედის. ყოველივე აქედან გამომდინარე, გამოაქვთ ერთი შეხედვით ლოგიკური დასკვნა, რომ აღნიშნულ პერიოდში ჰერეთი ალბანეთის შემადგენლობაში შედიოდა და ეს აისახა ლეონტი მროველის კონცეფციაში.

დასახელებული ფაქტორები, მთლიანობაში ქმნის შთაბეჭდილებას, რომ დროის რომელიღაც მონაკვეთში იორ-ალაზნის ორმდინარეთი მართლაც ალბანურ ტომთა კავშირის შემადგენლობაში შედიოდა. ამ თვალსაზრისს, როგორც ვხედავთ საფუძვლად უდევს წერილობით წყაროთა არაპირდაპირი ჩვენებანი. მართლაც, არც ერთი მათგანში, პირდაპირ არსად წერია, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთი ალბანეთის შემადგენელი ნაწილია, თუმცა ზემოთ დასახელებული ფაქტორების გათვალისწინებით, მაინც ამგვარი თვალსაზრისია შემუშავებული.

ჩვენი აზრით, სანამ იორ-ალაზნის ორმდინარეთს ალბანეთის შემადგენელ ნაწილად მივიჩნევთ, აუცილებლად ვთვლით გათვალისწინებული იქნას იმ წერილობით წყაროთა (რომელთა მიხედვითაც ასეთი თვალსაზრისია შემუშავებული) შექმნის დრო, ეპოქის ისტორიული პერიპეტიები, და შემდეგ იქნას განხილული ის ფაქტორები, რომელთა მიხედვითაც რიგი მეცნიერები მიდიან ასეთ დასკვნამდე.

დასაწყისში ვიტყვით, რომ აღარ ვთვლით საჭიროდ ხსენებულ წყაროთა ციტირებასა და გამოწვლილვით განხილვას, რადგან ასეთი სამუშაო უკვე ჩატარებულია. კერძოდ, დადგენილია, რომ IX-X სს-ზე ადრე ალბანეთის აღმნიშვნელ ტერმინად ჰერეთის ხმარება არ დასტურდება (მანამდე, ქართული წყაროები ალბანეთს იცნობენ მოვაკნის და რანის სახელწოდებით) [პაპუაშვილი 1970: 113 ლიტ. იხ. იქვე]. ეს ის დროა, როდესაც ალბანეთის სახელმწიფოებრიობა უკანასკნელ დღეებს ითვლის და როგორც მართებულად შენიშნავს პროფ. თ. პაპუაშვილი: ალბანეთის აღსანიშნავად ცნება ჰერეთის გავრცელება მომხდარი უნდა იყოს პოლიტიკურ ნიადაგზე, ჰერეთის ხელისუფალთა სამფლობელოების გაფართოვებით ალბანეთის ხარჯზე [პაპუაშვილი 1970: 113]. იგივე შინაარსის შემცველია ერთიანი საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში რანების („რანთა და კახთა“) მოხსენიებაც, რომლის ქვეშაც სულ არ იგულისხმებიან ჰერები. განვითარებული შუასაუკუნეების დამდეგიდან ცნება კახეთი უკვე ჰერეთსაც ფარავს [ლორთქიფანიძე 1963: 147]. „რანთა მეფის“ ტიტულის ქვეშ კი იგულისხმება ყოფილი ალბანეთის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბებული ფეოდალური ერთეულების ამა თუ იმ ფორმით საქართველოს მეფისადმი დამოკიდებულება.

ამრიგად, ის ფაქტი, რომ ქართულ წერილობით წყაროებში ალბანეთის აღსანიშნავ ცნებად ზოგჯერ პერეთი გვხვდება, მიუთითებს არა პერეთის ალბანეთის შემადგენლობაში ყოფნაზე, არამედ ადრე შუასაუკუნეების პერეთის სამთავროს პოლიტიკური ძალაუფლების გავრცელებაზე ალბანეთის ზოგიერთ პროვინციაში, რაც ზემოთაც აღვნიშნეთ. - იორ-ალაზნის ორმდინარეთს უძველესი ხანისათვის, ქართული წყაროები იცნობენ პერეთის სახელწოდებით. ადრე შუასაუკუნეებში მის შემადგენლობაში შედის ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით მდებარე ძველი ალბანური პროვინციებიც, რასაც მოჰყვა გეოგრაფიული და პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცნება „პერეთი“-ს გაფართოვება. ეს კი თავისთავად აისახა მომდევნო პერიოდის წერილობით წყაროებში და მათში იმ პროვინციების პერეთად მოხსენიებამ, რომლებიც ანტიკური ხანისათვის ალბანეთის შემადგენლობაში შედიოდნენ, საბოლოოდ შექმნა შთაბეჭდილება, რომ უძველეს ხანაში მთლიანად პერეთი ალბანურ ტომთა კავშირში შემავალი ტერიტორია იყო. სხვაგვარად რომ ვთქვათ წყაროებში ორი ეპოქის: ანტიკური ხანისა და შუასაუკუნეების სხვადასხვა ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარების დაშრევებამ და ამ გარემოების გაუთვალისწინებლობამ შექმნა საუფუძველი იმისათვის, რომ ლეონტი მროველისეული პერეთი მოაზრებული ყოფილიყო ალბანურ ტომთა კავშირში შემავალ ტერიტორიად. ამ თვალსაზრისის შემუშავება დიდნილად განაპირობა აგრეთვე იმანაც, რომ როდესაც გამოითქვა პირველი მოსაზრებანი პერეთ-ალბანეთის იგივეობის შესახებ [ლომოური 1955: მუსხელიშვილი 1966], წყაროთმცოდნეობითი კუთხით ჯერ კიდევ არ იყო დამუშავებული ის ცნობები, სადაც პერეთი ალბანეთის მნიშვნელობით იხმარება. შესაბამისად, გაჩნდა აზრი, რომ ქართული წყაროების პერეთი უნდა ალბანეთს ნიშნავდეს. თუმცა, როგორც ზემოთ ვნახეთ დღეს უკვე გამორკვეულია, რომ პერეთის ალბანეთის მნიშვნელობით მოხსენიება გვიანდელი მოვლენაა და მომხდარია პოლიტიკურ ნიადაგზე - ადრე შუასაუკუნეებში. შესაბამისად, იმ წყაროებში, რომლებიც შუასაუკუნეებზე უწინარეს ვითარებას ასახავენ, შეუძლებელია პერეთი ალბანეთს, ანდა ალბანურ პროვინციას ნიშნავდეს.

რაც შეეხება ლეონტი მროველის მიერ პეროსის ქართლოსიანთაგან განცალკევებით მოხსენიებას, ეს ჯერ კიდევ არ უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ პერეთი ალბანურ ტომთა გაერთიანებაში შედის. პირიქით, მემათიანის ცნობები ვფიქრობთ უფრო იმაზე მეტყველებს, რომ პერეთის ალბანურ გაერთიანებაში შემავალ ტერიტორიად განხილვა არ უნდა იყოს მართებული. თუ კი გავიზიარებთ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში შემუშავებულ დებულებას, რომ ლეონტი მროველის კონცეფციაში ასახულია კავკასიის უძველესი ეთნოპო-

ლიტიკური სიტუაცია, მაშინ ჩვენი მოსაზრება უფრო მეტ დამაჯერებლობას შეიძენს. კერძოდ: მემათიანე გვანდის ცნობებს იმის შესახებ, თუ მერმინდელი კავკასიის ალბანეთის ტერიტორია რომელი ეთნარქების სამემკვიდრეო მამულს წარმოადგენდა და როგორია მათი საზღვრები: „ხოლო ბარდოსს მისცა მტკუარს სამკრით, ბერდუჯის მდინარითგან ვიდრე სადა შეკრებებიან მტკუარი და რაქსი. ამან ბარდოს ალაშენა ქალაქი ბარდავი და დაეშენა მუნ“ [„ქართლის ცხოვრება“ 1955: 5]. ამრიგად, ბარდოსის წილია მდ. მტკვრის სამხრეთით, ამ უკანასკნელისა და არაქსის შესართავამდე მდებარე მიწები, ე.წ. „მარჯვენა ნაპირის ალბანეთის“ ტერიტორია, იგივე რანი (არრანი), რომელიც კავკასიის ალბანეთის აღმნიშვნელ ტერმინად წერილობით წყაროებში VI საუკუნიდან გვხვდება [პაპუაშვილი 1970: 218-220, ლიტ. იხ. იქვე]. კიდევ ერთი ეთნარქის - მოვაკანის სამემკვიდრეოს ლოკალიზაციაზე ზემოთ გვქონდა საუბარი. აღინიშნა, რომ ეს არის იორ-ალაზნის შესაკრებლიდან აღმოსავლეთით კასპიის ზღვამდე, ხოლო მტკვრიდან ჩრდილოეთით კავკასიონამდე მდებარე ტერიტორია. თუმცა, არაბთა ხალიფატის მფლობელობის დამყარების დროიდან, ტერმინი რანი არაბებმა გაავრცელეს მოვაკანზეც, ანუ მთელს ალბანეთზე [პაპუაშვილი 1970: 220]. აქვე უნდა ითქვას, რომ მტკვრისა და არაქსის შუამდინარეთის პოლიტიკური კუთვნილების საკითხზე თუ დღემდე მიმდინარეობს კამათი (იხ. ზემოთ, თავი II §.2), მოვაკანის წილი ტერიტორიის ალბანურ მიწა-წყლად განხილვა არავის დაუყენებია ეჭვქვეშ.

ასე რომ ამ ორი ეთნარქის (ყოველ შემთხვევაში მოვაკანის მაინც) მამულის საზღვრები ემთხვევა ანტიკური ხანის კავკასიის ალბანეთის ტერიტორიას. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ლეონტი მროველი მოვაკანისა და ჰეროსის მამულების საზღვარს სდებს სწორედ იქ (ალაზნის ქვემო დინებასთან), სადაც ანტიკურ ავტორთა მიხედვით იბერია-ალბანეთის საზღვარი გადიოდა (იხ. ტაბ.XVIII)

ბერძნულ-რომაულ წყაროთა და ლეონტი მროველის ცნობების შეჯერება გვაფიქრებინებს, რომ ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით იწყებოდა ალბანურ ტომთა განსახლების ტერიტორია, სადაც ჩნდება პირველი ალბანური გაერთიანებანი და შესაძლოა მოვაკანის სახით სულაც ლეონტის კონცეფციამა ასახული ეს მოვლენა. ამავე კონცეფციაში იგივე ჰერეთი კი (ჰეროსის წილი მამული), სრულიად დამოუკიდებელ და რაც მთავარია, სხვა ეთნარქების - თუნდაც იგივე მოვაკანის, ქართლოსის და სხვათა სწორ ქვეყნად გვევლინება.

ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ჰერეთის ტერიტორიაზე

შესწავლილი ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის მატერიალური კულტურის ძეგლების მიხედვით გაკეთებული დასკვნა, რომ აღნიშნულ ხანაში აქ უკვე შექმნილია პირობები სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტების წარმოქმნისათვის [ფიცხელაური 2013: 234]. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის, რომ ამ რეგიონის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მატერიალური კულტურის გავრცელების გეოგრაფიული არეალი, ფაქტობრივად ემთხვევა ლეონტი მროველის მიერ ჰეროსის მამულად დასახელებული ტერიტორიის საზღვრებს. ამასთანავე: „ჰერეთის ტერიტორიაზე გავრცელებული წამყვანი იარაღები თუ სხვა ნაკეთობანი კახეთ-კუხეთ - შიდა ქართლში მოპოვებულ მასალასთან ერთ საფუძველზეა წარმოქმნილი და, ბუნებრივია, მათთან შეუდარებლად მეტ მსგავსებას იჩენს ვიდრე ჰერეთის სამხრეთით და აღმოსავლეთით (მერმინდელი ალბანეთის ტერიტორიაზე გ.ლ.) გავრცელებულ მასალასთან, რომელიც სულ სხვა საწყისებზეა შექმნილი“ [ფიცხელაური 1973: 197]. ასე, რომ ერთი მხრივ ლეონტი მროველის კონცეფცია, რომელიც ჰეროსის მამულს სხვა (თუნდაც იგივე ალბანელთა) ეთნარქების სწორ ქვეყნად წარმოგვიდგენს, მეორე მხრივ კი არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მიღებული ინფორმაცია გვაფიქრებინებს, რომ ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში ჰერეთში ჩვენ საქმე გვაქვს სრულიად ცალკე, დამოუკიდებელ ეთნოპოლიტიკურ გაერთიანებასთან, რომლის გეოგრაფიული საზღვრები და მატერიალური კულტურის გავრცელების არე, სწორედ ჰეროსის მამულს მოიცავს. გარდა ამისა, მისი კულტუროგენეზი, შიდა ქართლისა და ქართლოსიანთა (კახეთ-კუხეთი) განსახლების არეალში გავრცელებულ მატერიალურ კულტურასთანაა დაკავშირებული. ამასთან, ჩვენ ქვემოთ ვნახავთ, რომ ეს ქვეყანა ელინისტური ხანიდან (ანუ იმ დროიდან, როდესაც პირველი კავკასიური სახელმწიფოები ჩნდება და რომელსაც ბერძნულ-რომაული წერილობითი წყაროები სწვდებიან) მოყოლებული არასოდეს შედიოდა ალბანეთის შემადგენლობაში, პირიქით: ლეონტი მროველისეული ჰერეთისა და მოვაკნის მიჯნა (ალაზნის ქვემო დინება), სხვა არაფერია თუ არა იბერია-ალბანეთის საზღვარი. ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე ჩვენ ვსვამთ საკითხს: არის კი მართებული ლეონტი მროველისეული ჰერეთის ქვეშ ალბანურ ტომთა კავშირის ტერიტორიის დანახვა? იმისგან დამოუკიდებლად, ქართლის სამეფოს შექმნის პირველ ეტაპზე, შედის თუ არა მის შემადგენლობაში ჰერეთი, ლეონტი მროველის ისტორიულ-გეოგრაფიული კონცეფცია არანაირ საფუძველს არ გვაძლევს საიმისოდ, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთი ალბანურ ტომთა კავშირში შემავალ ტერიტორიად მოვიზნოთ და ამას მხარს უჭერს არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად მი-

ლებული მონაცემებიც (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ, ამავე თავის მე-3-ე ქვეთავი - გ).

რაც შეეხება მესამე ფაქტორს, - ლეონტი მროველის მიერ ფარნავაზის ქართლის შემადგენლობაში პერეთის მოუხსენიებლობას: ზემოთაც აღინიშნა, რომ ამ საკითხის იმგვარი ახსნა, თითქოს პერეთი იმ დროს ალბანეთის შემადგენლობაშია - არადაამაკმაყოფილებელია, ამასთან დაუსაბუთებელიც.

საკითხის მიმართ გარკვეული აზრის გამოსათქმელად, საჭიროდ მიგვაჩნია შევებოთ ლეონტი მროველის, ვახუშტი ბაგრატიონისა და „მოქცევაი ქართლისაის“ იმ ცნობებს, რომლებიც ქართლის სამეფოს შექმნას ეხება. ლეონტი მროველი, როგორც ითქვა, აღნიშნული ხანისათვის პერეთს წარმოგვიდგენს ქართლისაგან განცალკევებით. კერძოდ, როდესაც ასახელებს ფარნავაზის მიერ შექმნილ საერისთაოებს, არაფერს ამბობს პერეთზე. მემატიანის ცნობების მიხედვით იმ დროს ქართლის სამეფოს უკიდურესი აღმოსავლეთი პროვინციაა კახეთი, რომელიც თურდოს, სტორისა და სამების ხევების ხაზზე ემიჯნებოდა პერეთს [„ქართლის ცხოვრება“ 1955: 24].

ვახუშტი ბაგრატიონი ეხება რა საქართველოს ისტორიის იგივე მონაკვეთს, ფარნავაზის სხვა ერისთავთა შორის ასახელებს კახეთ-კუხეთ-ჰერეთის ერისთავს [„ქართლის ცხოვრება“ 1973: 57]. გარდა ამისა, ლეონტი მროველთან თუ პერეთი ქართლისაგან დამოუკიდებელი და პოლიტიკურად მისი სწორი ქვეყანაა, ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით პეროსი, მას შემდეგ რაც იმკვიდრებს თავის ნილხვდომილ მამულს, ქართლოსისა და მცხეთელი მამასახლისის მორჩილების ქვეშაა.¹ ასე, რომ ვახუშტი, ლეონტი მროველისაგან განსხვავებით, პერეთს უძველესი დროიდანვე პოლიტიკურად ქართლთან მჭიდროდ დაკავშირებულ ქვეყნად წარმოგვიდგენს. მისი კონცეფციის მიხედვით, პირველი თარგამოსიანების დროიდან ფარნავაზამდე, პერეთი ცალკე, მაგრამ ქართლთან გარკვეულ პოლიტიკურ დამოკიდებულებაში მყოფი ქვეყანაა. ფარნავაზის დროიდან კი იგი ქართლის ერთ-ერთი, საერისთაო და შესაბამისად ქართული სახელმწიფოს განუყოფელი ნაწილია [„ქართლის ცხოვრება“ 1973: 556].

ცნობილია, რომ ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომის ის პუნქტი, სადაც საუბარია კავკასიელ ხალხთა ეთნარქებზე და მათ ნილტერიტორიებზე - ლეონტი მროველის კონცეფციას ემყარება.

¹ ჩვენს გაცემას იწვევს ის გარემოება, რომ აკად. დ. მუსხელიშვილი, რომელიც პერეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხების გაშუქებისას ფართოდ იყენებს ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომს [მუსხელიშვილი 1966: 9-15], ამ ცნობებს, რატომღაც სრულიად უგულებელყოფს.

თუმცა, ჰერეთის პოლიტიკური კუთვნილების საკითხში იგი ლეონტი მროველისაგან ძირეულად განსხვავებულ თვალსაზრისს აწვეთარებს. რით უნდა აიხსნას ეს, XVIII საუკუნის ავტორის მიერ თავისი ძირითადი წყაროს (ლეონტი მროველის ნაშრომის) თვითნებური ან არასწორი ინტერპრეტაციით? ჩვენ არ გვგონია, რომ საკითხის ამგვარი ახსნა დამაკმაყოფილებელი იყოს.

ჯერ კიდევ აკად. ივ. ჯავახიშვილმა აღნიშნა, რომ ლეონტი მროველის თხზულების ის პუნქტი, სადაც საქართველოს ძველი ისტორიაა გადმოცემული - ნაკლულია [ჯავახიშვილი 1913: 299]. აკად. დ. მუსხელიშვილის დაკვირვებით, ლეონტისა და ვახუშტის ზოგჯერ ურთიერთგამომრიცხავი ჩვენებანი (მიუხედავად იმისა, რომ პირველი მეორის ძირითად წყაროს წარმოადგენს) უნდა აიხსნას იმით, რომ ერთი მხრივ ვახუშტი ბაგრატიონი დამატებითი მასალით ავსებს და აკონკრეტებს ლეონტის ამა თუ იმ ნაკლულ ცნობას, მეორე მხრივ კი, რიგ შემთხვევებში ამ ავტორებთან, ერთი და იგივე საკითხზე მსჯელობისას სხვადასხვა პერიოდის შესაბამისი ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარებაა გადმოცემული [მუსხელიშვილი 1966: 8].

შესაძლოა, ლეონტი მროველისა და ვახუშტი ბაგრატიონის ეს განსხვავებული შეხედულებანიც იმით აგვეხსნა, რომ ამ უკანასკნელთან ფარნავაზის მიერ ჰერეთის ერისთავის დანიშვნაში ასახულია არა ელინისტური ხანის დამდეგის, არამედ უფრო გვიანდელი ვითარება, როდესაც ჰერეთი უკვე ქართლის სამეფოს ერთ-ერთ საერისთაოს წარმოადგენდა. მაგრამ, აზრის ამ მიმართულებით განვითარებას თავად ვახუშტი ბატონიშვილის ნაშრომი ეღობება წინ. საქმე იმაშია, რომ ავტორი მხოლოდ ფარნავაზის ამბების თხრობასთან დაკავშირებით კი არ იხსენიებს ჰერეთს ქართლის ერთ-ერთ საერისთაოდ, არამედ მის მთელს ნაშრომში გატარებული თვალსაზრისი უძველესი დროიდან ჰერეთის პოლიტიკურ დამოკიდებულებაზე ქართლთან [„ქართლის ცხოვრება“ 1973: 52, 57, 556]. გარდა ამისა, ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომი არ არის ერთადერთი წყარო, რომელიც ახლადშექმნილი ქართლის სამეფოს შემადგელობაში ჰერეთს ასახელებს. ასეთივე ჩვენებას ვხვდებით „მოქცევაი ქართლისაის“ ქრონიკაშიც (იხ. ქვემოთ). ამიტომ, უფრო სამართლიანი იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ვახუშტის ჰქონდა რაღაც ძველი წყარო, სადაც ლეონტი მროველის კონცეფციისაგან განსხვავებული თვალსაზრისი იყო გატარებული ჰერეთის საკითხში. ამგვარი მოსაზრების გამოთქმის საფუძველს კვლავ ბატონიშვილის ნაშრომში ვხვდებით: იგი, როდესაც მოგვითხრობს ფარნავაზის მიერ კახეთ-კუხეთსა და ჰერეთში ერისთავების დანიშვნაზე, ამ ამბებს ამთავრებს შემდეგი ფრაზით: „ვითარცა ინერვის ჟამსა

შინა მ-დ მეფისა არჩილისასა“ [„ქართლის ცხოვრება“ 1973: 556]. მაშასადამე, ვახუშტი პირდაპირ გვამცნობს, რომ იგი სარგებლობს წერილობითი წყაროთი, რომელიც შექმნილი უნდა იყოს არჩილის მეფობამდე - ე.ი. VIII ს-ზე უწინარეს. ეს, ვფიქრობთ ფრიად საყურადღებო ჩვენებაა, ვინაიდან ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი წყაროები, რომლებიც აზო-ფარნავაზის ამბებს ეხება IX („მოქცევაი ქართლისაი“-ს შატბერდული კრებული) და XI („ქართლის ცხოვრება“) საუკუნეებს განეკუთვნება. აქედან ცხადი უნდა იყოს, რომ ჰერეთის ძველი ისტორიის წერისას ვახუშტი ბაგრატიონი, გარდა ლეონტი მროველის ნაშრომისა, სარგებლობს ქართლის ცხოვრების რალაც პროტორედაქციით, რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია და რომელშიც ჰერეთის პოლიტიკური ისტორიის საკითხები სხვაგვარად იყო დასმული. აქედან ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ ბატონიშვილი ავსებს და აზუსტებს ლეონტის ნაკლულ ცნობებს ჰერეთთან დაკავშირებით.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ ცხადი უნდა იყოს, რომ ჰერეთის საკითხში ლეონტისა და ვახუშტის განსხვავებული თვალსაზრისები იხსნება იმით, რაც ზემოთაც ვთქვით და რაზეც ჯერ კიდევ აკად. ივ. ჯავახიშვილი და შემდგომ აკად. დ. მუსხელიშვილი ამახვილებდნენ ყურადღებას: ვახუშტი ბაგრატიონი ავსებს და აზუსტებს ლეონტი მროველის იმ ნაკლულ ცნობებს, რომელიც საქართველოს ძველ ისტორიას შეეხება. ამასთან, ვახუშტის ხელთ ჰქონია რალაც ძველი წყარო, სადაც ჰერეთი ფარნავაზის ქართლის შემადგენლობაში იყო დასახელებული და იგი რედაქტირებას უკეთებს ლეონტი მროველის იმ ჩვენებებს, რომლის მიხედვითაც ჰერეთი ქართლის სამეფოსაგან განცალკევებით მოიაზრება.

ისეთი მატყანე, რომელიც ანტიკური ხანის საქართველოს ისტორიის გაბმულ თხრობას შეიცავს, „ქართლის ცხოვრების“ გარდა არის „მოქცევაი ქართლისაჲს“ ქრონიკა. დასახელებული წყაროს მიხედვით ალექსანდრე მაკედონელმა აზოს „მიუბოძა მცხეთამ საჯდომად და საზღვარი დაუდვა მას ჰერეთი, და ეგრის წყალი, და სომხითი და მთამ ცროლისამ“. ფრაზა: „საზღვარი დაუდვა მას ჰერეთი“, ცოტა ბუნდოვანია, ნათლად არ ჩანს აზოს სამფლობელოს (ანუ ქართლის სახელმწიფოს) აღმოსავლეთიდან საზღვრავს ჰერეთი, თუ ეს უკანასკნელი მის შემადგენლობაშია. იმისდამიუხედავად, რომ ეს საკითხი საგანგებოდ არავის უკვლევია, სამეცნიერო ლიტერატურაში მაინც უპირატესობა ეძლევა ტექსტის იმგვარ გაგებას, რომ „მოქცევამს“ ქრონიკა ჰერეთს ქართლის სამეფოში გულისხმობს [მელიქიშვილი 1970: 438; ფუტყარაძე 2005:

2.3.1]. ჩვენი აზრით, ეს აზრი მართებულია და აი რატომ: წყარო ასახელებს ორ ისტორიულ ოლქს - ჰერეთსა და სომხეთს და ორ გეოგრაფიულ პუნქტს - ეგრისწყალსა და ცროლის მთას. თანაც ამ დასახელებათა თანმიმდევრობაა აღმოსავლეთიდან დასავლეთით (ჰერეთი-ეგრისწყალი) და სამხრეთიდან ჩრდილოეთით (სომხეთი-ცროლის მთა). ქართლის სამეფოს ტერიტორიის განსაზღვრისას წყაროს თავისებურება ის არის, რომ დასავლეთისა და ჩრდილოეთის საზღვრებს თუ კონკრეტულ გეოგრაფიულ პუნქტებზე სდებს, აღმოსავლეთისა და სამხრეთის საზღვრებთან კავშირში მთელი ოლქებია დასახელებული. „მოქცევაის“ ქრონიკის ავტორი რომ აღნიშნულ ოლქებს ქართლის ფარგლებს მიღმა გულისხმობდეს, მაშინ აღმოსავლეთისა და სამხრეთის საზღვრებიც რომელიმე გეოგრაფიულ პუნქტებზე უნდა დაედო და არა ზოგადად ოლქებზე. გარდა ამისა, ჰერეთი ზუსტად ისეთივე კონტექსტშია მოხსენიებული, როგორც სომხეთი, რომლის ქვეშაც ქვემო ქართლი იგულისხმება. ასე, რომ თუ კი „მოქცევაის“ ქრონიკის ამ პუნქტს ისე გავიგებდით, თითქოს იგი ჰერეთს არ გულისხმობს ქართლის სამეფოში, მაშინ აგრეთვე სომხეთიც მის ფარგლებს მიღმა უნდა გვეგულისხმა, რაც არც ერთი ისტორიული წყაროდან არ დასტურდება. ქვემო ქართლი აზო-ფარნავაზის პერიოდში ნამდვილად ქართლის სამეფოს შემადგენლობაშია. აქედან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ დასახელებული წყაროც (ვახუშტის დარად), ჰერეთს ახლადშექმნილი ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში სახავს.

ამრიგად ირკვევა, რომ არსებობდა ძველი ქართული საისტორიო ტრადიცია, რომელიც ჰერეთს იმთავითვე ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში მოიაზრებდა და ამ ტრადიციის ანარეკლს ჩვენ ვხედავთ ვახუშტი ბაგრატიონთან და „მოქცევაის“ შატბერდულ რედაქციაში. ჩვენს წყაროთმცოდნეობით ლიტერატურაში არაერთგზის არის აღნიშნული, რომ არსებობდა ძველი საისტორიო მატრიანე, რომელიც საფუძვლად უნდა დასდებოდა, როგორც „მოქცევაის“ ქრონიკას, ასევე „ქართლის ცხოვრებას“ [ინგოროყვა 2014: 531; მელიქიშვილი 1970: 55]. თუმცა, მსგავსი მატრიანე დღემდე არ არის აღმოჩენილი და ჩვენ მოკლებულნი ვართ შესაძლებლობას გადავამოწმოთ პირველწყაროს ჩვენებანი ჰერეთთან დაკავშირებით. ბოლოსდაბოლოს, თვით „მოქცევაის“ ოთხი რედაქციიდან (შატბერდული, ჭელიშური და ორი სინური რედაქცია) სამი ნაკლულია - აკლია სწორედ ის ნაწილები, სადაც აზოსა და ქართლის სამეფოს შექმნის ამბებია მოთხრობილი და ამ ამბების შესახებ ჩვენ ვგებულობთ მხოლოდ შატბერდული რედაქციიდან [ალექსიძე 2007: სალუაშვილი...2010]. იმისდამიუხედავად, რომ ჩვენ არ ვიცნობთ პირველწყაროს, საიდანაც ჩვენთვის საინტერესო ცნობები მომდი-

ნარეობს, ცხადია, რომ არსებობდა ასეთი მატრიანე, რომელიც, როგორც აღინიშნა იმთავითვე ჰერეთს ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში ასახელებდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში ჩვენ ვერაფრით ავხსნიდით ვახუშტი ბაგრატიონისა და „მოქცევაჲს“ ზემოთ განხილულ ჩვენებებს. მაგრამ, აქ ისმის კითხვა, ლეონტი მროველი რატომღა უარყოფს ამ ძველ ტრადიციას და რატომ წარმოგვიდგენს ჰერეთს ქართლისაგან განცალკევებულ ქვეყნად? ამას, ჩვენი აზრით შემდეგი ახსნა შეიძლება ჰქონდეს: მემატრიანის ისტორიულ-გეოგრაფიული ცნობები (ვგულისხმობთ ლეონტის თხზულების იმ პუნქტს, სადაც კავკასიელ ეთნარქთა შორის მამულის განაწილებაზეა საუბარი)¹ თუ კი ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ეთნოპოლიტიკურ სიტუაციას ასახავს (როგორც აკად. კ. ფიცხელაური ფიქრობს), იგი ვერ იგულისხმებდა ჰეროსს ქართლოსის მორჩილების ქვეშ იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ იმ დროს ქართლოსიანთა მოთავეობით შექმნილი ერთიანი ქართული სახელმწიფო ცენტრით მცხეთაში - ჯერ არ არსებობდა. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია, რომ ლეონტის კონცეფცია ეგროსსაც (დასავლურ-ქართულ ტომთა ეთნარქს) ქართლოსიანთაგან განცალკევებით მოიხსენიებს, იმ კონტექსტში, რომ მისი გენეალოგიური სქემის მიხედვით ეგროსი (ისევე როგორც ჰეროსი), არ მიეკუთვნება ქართლოსიანთა შტოს.

რაც შეეხება იმას, რომ ლეონტი ფარნავაზის ერისთავთა შორის არ ასახელებს ჰერეთის ერისთავს: თუ კი გავითვალისწინებთ მემატრიანის ცნობების ნაკლებობას, ამასთან ვახუშტის მიერ მის შევსებასა და დაკონკრეტებას, მაშინ ჩნდება აზრი, რომ ეს ჯერ კიდევ არ უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ იმ დროს ჰერეთი ქართლის ფარგლებს მიღმაა (აღნიშნულ აზრს ამყარებს „მოქცევაჲს“ ჩვენებაც. იხ. ზემოთ). ანუ, ვახუშტი ბაგრატიონი ავსებს და აზუსტებს ლეონტის ნაშრომის ამ პუნქტს, ზუსტად ისევე, როგორც იგი იქცევა მემატრიანის თხზულების სხვა პუნქტების მიმართაც [მუსხელიშვილი 1966: 8]. თუ კი გავიზიარებთ ზემოთ მოტანილ მსჯელობას ვახუშტი ბაგრატიონისა და ლეონტი მროველის განხილული ცნობების ურთიერთმიმართების შესახებ, მაშინ საფიქრებელია, რომ ჯერ კიდევ ელინისტური ხანის დამდეგს ჰერეთი ქართლის სამეფოშია საგულეველი. ამასვე გვაფიქრებინებს თავად ლეონტი მროველისა და ბერძენ-რომაელ ავტორთა ცნობების შეჯერება, რაზეც ზემოთ გავეამახვილეთ ყურადღება და კვლავ დაეუბრუნდე-

¹ ლეონტი მროველის ამ კონცეფციას ჩვენ ქვემოთ, ჰერთა ეთნიკური ვინაობის საკითხზე მსჯელობისას კიდევ დაეუბრუნდებით. იხ. ამავე თავის მე-3-ე ქვეთავი.

ბით: ლეონტი მოვაკანს სდებს ალაზნის უკიდურესი ქვემო დინების აღმოსავლეთით - კასპიის ზღვამდე მდებარე ტერიტორიაზე. ეს ის ქვეყანაა, სადაც ანტიკურ ავტორთა მიხედვით კავკასიის ალბანეთი ლოკალიზდება. ამავე ავტორთა მიხედვით კი იბერია-ალბანეთის საზღვარი გადის სწორედ იქ (ალაზნის ქვემო დინებასთან), სადაც ლეონტი პერეთ-მოვაკანის საზღვარს ავლებს (იხ. ტაბ. XVIII). ვფიქრობთ, დასახელებულ წყაროთა ასეთი თანხვედრა, შეუძლებელია შემთხვევითი იყოს.

ბოლოს ყურადღება გვინდა გავამახვილოთ ლეონტი მროველის კიდევ ერთ ცნობაზე, რომელიც პერეთის პოლიტიკური ისტორიის ერთ-ერთ უძველეს ფაქტს ეხება. მემპტიანის ცნობით, სპარსეთის მეფე აფრიდონმა თავისი ქვეყანა სამ ვაჟს გაუნაწილა. ერთ-ერთ მათგანს - იარედს ერგო ქართლის მფლობელობა. მალე ქვეყნის (ირანის) შიგნით ძმათა შორის ურთიერთბრძოლა დაწყებულა, რითაც ისარგებლეს ქართველებმა და ირანელთა ბატონობისაგან განთავისუფლდნენ, ხოლო „რანი და პერეთი დარჩა სპარსთა“ [„ქართლის ცხოვრება“, 1955: 14]. ამ ცნობის განხილვისას, მკვლევარები მიუთითებენ იმ გარემოებაზე, რომ მასში გვხვდება ირანული ეპოსის მოტივები, თუმცა, არავინ აყენებს ეჭვქვეშ იმას, რომ აქ რეალური ისტორიული ვითარების ანარეკლია დაცული და იგი აქემენიდური ირანის ძლიერების ხანის (ძვ.წ. 558-330 წწ.) ამბებს ასახავს [პაპუაშვილი 1970: 116]. ეს, როგორც ითქვა ერთ-ერთი უძველესი ცნობაა, რომელიც კი პერეთის პოლიტიკურ ისტორიას ეხება. აქ, გარდა იმისა, რომ წყარო ცალსახად აღნიშნავს პერეთის სპარსეთის მორჩილების ქვეშ ყოფნას, ცალ-ცალკე ქვეყნებად ასახელებს რანსა და პერეთს. რანის ქვეშ, როგორც გამორკვეულია აქ ალბანურ ტომთა კავშირი იგულისხმება [პაპუაშვილი 1970: 116], ხოლო ლეონტისეული პერეთის ლოკალიზაციაზე ზემოთ გვქონდა საუბარი. ამრიგად, მოტანილი ცნობიდან ის დასკვნები გამომდინარეობს, რომ ერთი მხრივ ადრეანტიკურ ხანაში ალბანურ ტომთა კავშირი და პერეთი ცალ-ცალკე ეთნოპოლიტიკური ერთეულებად, მეორე მხრივ კი აქ აქემენიდური ირანის პოლიტიკური ძალაუფლება ვრცელდება.

თუ გავითვალისწინებთ აქემენიდური ხანის პოლიტიკურ ვითარებას, ლეონტის ეს ცნობა უფრო მეტ დამაჯერებლობას შეიძენს. კერძოდ: ცნობილია, რომ ირანი უშუალოდ იპყრობს და იერთებს სამხრეთ კავკასიის მთელ რიგ ოლქებს: ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიას, რომელსაც მე-18-ე და მე-19-ე სატრაპიებში აერთიანებს [მელიქიშვილი 1970: 414]. პეროდოტე აქემენიდების სახელმწიფოში იხსენიებს „კასპიებს“ [პეროდოტე, III, 92, 94], როგორც კ. ტრევერი ფიქრობს, ამ სახელის ქვეშ არა მხოლოდ საკუთრივ კასპიების ტომი, არამედ სამხრეთ-

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მცხოვრები სხვადასხვა ხალხი იგულისხმება [Тревер 1959: 50]. აქედან გამომდინარე ყველა მკვლევარი თანხმდება იმაზე, რომ კავკასიის ალბანეთის ტერიტორია უშუალოდ შედიოდა აქემენიდური ირანის შემადგენლობაში [Искендеров 2009: 59 ლიტ. იხ. იქვე]. სამეცნიერო ლიტერატურაში, ჯერ კიდევ არ არსებობს შეჯერებული აზრი იმ საკითხზე, თუ ალბანეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორია რომელ სატრაპიაში იყო გაერთიანებული. ზოგი მეცნიერის აზრით, ეს უნდა ყოფილიყო XI, ხოლო ზოგი ფიქრობს, რომ XIV სატრაპია [Искендеров 2009: 59] თუმცა, ამას ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო საკითხისათვის არც აქვს გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ფაქტი ერთია: აქემენიდური ირანი უშუალოდ იპყრობს და იერთებს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიას. აქედან გამომდინარე მოულოდნელი აღარ უნდა იყოს, რომ აქემენიდებს ჰერეთიც დაემორჩილებინათ. ამასთანავე, ცნობილია, რომ ირანმა ხელოვნურად წაშალა ყოველგვარი საზღვრები თავის მიერ დაპყრობილ ქვეყნებს შორის და ისინი სატრაპიებად გააერთიანა. საფიქრებელია, რომ ადმინისტრაციულად ალბანეთი (რანი) და ჰერეთიც ერთ სატრაპიაში ყოფილიყო მოქცეული. ამას თითქოს ლეონტის ფრაზაც („რანი და ჰერეთი დარჩა სპარსთა“) მიგვანიშნებს.

მოსაზრება ირანის მიერ ჰერეთის უშუალო დაპყრობის შესახებ მატერიალურ დასაბუთებასაც პოულობს. თავიდან აღვნიშნავთ, რომ ამ რეგიონის ადრეანტიკური ხანის მატერიალური კულტურა ჯერ კიდევ არასაკმარისადაა შესწავლილი. თუმცა, ის, რაც არქეოლოგიურად გათხრილ-დოკუმენტირებული და გამოქვეყნებულია, ცალსახად მიუთითებს ამ რეგიონში აქემენიდური კულტურის მძლავრ გავლენაზე. მაგალითად, ქვემო ქედის ლითონის სახელოსნოში (ძვ.წ. VI-V სს) დადასტურებული კერამიკული ნაწარმი, უშუალო პარალელებს პოულობს ირანში გამოვლენილ თანადროულ მასალებთან [ფიცხელაური 1973: 200]. განსაკუთრებით საყურადღებოა ქუმბათში გათხრილი აქემენიდური ხანის სასახლე, რომელიც ჰერეთზე არა მხოლოდ ირანული კულტურის გავლენის, არამედ მისი პოლიტიკური ძალაუფლების გავრცელების მატერიალურ დადასტურებადაც შეიძლება ჩაითვალოს. ანალოგიური სასახლე გამოვლენილია ყაზახის რაიონშიც (აზერბაიჯანი), ადგილ „სარი-თეფეზე“ [ფიცხელაური 2013: 33]. ეს ფაქტები, ვფიქრობთ იმაზე უნდა მიუთითებდნენ, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასია, კერძოდ კი ჰერეთი და ალბანურ ტომთა კავშირის ტერიტორია, უშუალოდ შედის აქემენიდების იმპერიის შემადგენლობაში. ასე, რომ ერთი მხრივ წერილობითი წყარო, მეორე მხრივ კი მატერიალური კულტურის ძეგლები ადასტურებენ ამ რეგიონში აქემე-

ნიდური ირანის პოლიტიკური ძალაუფლების გავრცელებას.

ყოველივე ზემოთ თქმულის გათვალისწინებით, პერეთის უძველესი ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები ამგვარად წარმოგვიდგება: ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში აქ სახეზე გვაქვს კავკასიაში ერთ-ერთი უძველესი ეთნოპოლიტიკური გაერთიანების შექმნის ცდები, რაც ამ რეგიონის მატერიალურ კულტურასთან ერთად, ასახულია ლეონტი მროველის კონცეფციაში. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ იგივე კონცეფცია არ გვაძლევს არანაირ საფუძველს იმისას, რომ ეს ეთნოპოლიტიკური წარმონაქმნი ალბანურ ტომთა კავშირში შემავალ ტერიტორიად მოვიაზროთ.

ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებში პერეთი აქემენიდური ირანის მიერ იქნა დაპყრობილი და ალბანურ ტომთა კავშირის ტერიტორიასთან ერთად, ერთ სატრაპიაში გაერთიანებული. აქემენიდური ირანის განადგურებისა და ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის დაშლის შემდეგ, იქმნება ერთიანი ქართული სახელმწიფო, რომლის შემადგენლობაშიც, საფიქრებელია პერეთი ისევე შედის, როგორც აქემენიდთა მიერ დაპყრობილი სხვა ქართული ქვეყნები (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ოლქები, რომლებიც მე-18-19-ე სატრაპიებში იყო გაერთიანებული).

ყოველივე ზემოთ თქმულის მიუხედავად, უცხოურ სამეცნიერო გამოცემებში, იორ-ალაზნის ორმდინარეთს მოიაზრებენ ალბანეთის შემადგენელ ნაწილად (ზოგჯერ ამ უკანასკნელის არსებობის მთელს მანძილზეც!). ეს, ერთი მხრივ განაპირობა ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულმა სტერეოტიპულმა შეხედულებამ, რომ ლეონტი მროველისეული პერეთი ალბანურ ტომთა კავშირში შემავალი ტერიტორია იყო, მეორე მხრივ კი რიგ ავტორთა მიერ ნერილობით წყაროთა მონაცემების ზოგჯერ სრულმა უგულებელყოფამ, ზოგჯერ კი თვითნებურმა ინტერპრეტაციამ. აქედან გამომდინარე, საჭიროდ ვთვლით ცალკე შევჩერდეთ ანტიკური ხანის ქართლ-ალბანეთის საზღვრის პრობლემაზე.

§.2. ქართლ-ალბანეთის საზღვრის პრობლემა (ქპ.ნ. III – ახ. ნ. III სს.)

ა) ისტორიოგრაფიული მონაცემები. ანტიკური ხანის ქართლ-ალბანეთის საზღვრის პრობლემა, იმთავითვე მოექცა არა მხოლოდ ადგილობრივ მკვლევართა, არამედ დასავლეთ ევროპელ ორიენტალისტთა ინტერესის სფეროში.

ერთ-ერთი პირველთაგანი, ვინც ამ პრობლემას შეეხო იყო კ. მანნერტი. იგი საკითხს განიხილავდა ანტიკურ ავტორთა (სტრაბონი, კლავდიუს პტოლემეაიოსი, პლინიუსი) ცნობებზე დაყრდნობით. იმის გამო, რომ დასახელებული ავტორების ცნობები იბერია-ალბანეთის საზღვრის შესახებ ზოგჯერ წინააღმდეგობაში მოდის ერთმანეთთან, მკვლევარი არ მიდიოდა კატეგორიულ დასკვნამდე. ერთგან იგი კლავდიოს პტოლემეაიოსის ცნობაზე დაყრდნობით აღნიშნავდა, რომ მდ. ალაზანი მთლიანად ალბანეთს ეკუთვნისო [Mannert 1795: 414]. ხოლო ცოტა ქვემოთ მოჰქონდა პლინიუსის ცნობა, სადაც ნათქვამია, რომ ალბანეთს იბერიისგან ჰყოფს ალაზანი [Mannert 1795: 422]. ე.ი. საზღვარი ამ უკანასკნელზე გადის. საკითხთან მიმართებაში, ასეთივე ორჭოფული დამოკიდებულებაა ე. აიხვალდის [Eichwald 1838: 342-346], ა. ფორბიგერის [Forbiger 1844: 448-449], ფ. უკერტის [Ukert 1846: 562] და კ. ბერის [Baer 1858: 462-463] ნაშრომებში, სადაც იბერია-ალბანეთის საზღვარი ხან მდ. ალაზანზეა გატარებული, ხანაც მთლიანად ალაზნის აუზი ალბანეთის შემადგენელ ნაწილად არის დასახული. ერთგვარ „შუალედურ“ პოზიციაზეა ჩეხი მეცნიერი ვ. ტომშაეკი, რომლის აზრითაც იბერიასა და ალბანეთს შორის საზღვარი ივრისა და ალაზნის წყალგამყოფ (ცივ-გომბორის გლ.) ქედზე გადიოდა [Tomaschek 1894: 303-1304].

დასახელებული მკვლევარები იყენებდნენ მხოლოდ ბერძენ-რომაელ ავტორთა ცნობებს და მხედველობის მიღმა რჩებოდათ ქართული და სომხური წყაროები. ამასთანავე ისინი საკითხს განიხილავდნენ პოლიტიკური ვითარებისა და ისტორიული პროცესების განვითარების გათვალისწინების გარეშე. ამიტომაც, მათ მიერ მოცემული იბერია-ალბანეთის საზღვრის ლოკალიზაცია, ფაქტობრივად ანტიკურ ავტორთა ცნობების პერიფრაზირებას წარმოადგენს. თანაც ისე, რომ არ არის ჩამოყალიბებული ერთი, გარკვეული თვალსაზრისი.

გაცილებით ფართო წყაროთმცოდნეობით ბაზაზე დაყრდნობით შეისწავლა საკითხი ი. მარკვარტმა. კერძოდ: გარდა ზემოთ დასახელებული ანტიკური ავტორებისა, იგი იყენებდა სომხური წყაროების ცნობებს. ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით მკვლევარი აღნიშნავდა, რომ ალბანეთსა და იბერიას ერ-

თმანეთისაგან ჰყოფდა მდ. ალაზანი [Marquart 1901: 116].

დასახელებულ, დასავლეთ ევროპელ მკვლევართა თვალსაზრისისაგან არც თუ განსხვავებული პოზიცია შეიმჩნეოდა XIX ს-ის რუსულ ისტორიოგრაფიაშიც. ა. იანოვსკის აზრით, რომელმაც სპეციალური ნარკვევი უძღვნა კავკასიის ალბანეთს [Яновский 1846: 97], იგი მთლიანად მოიცავდა ალაზნის აუზს. ეს ტრადიცია გააგრძელა საბჭოთა ისტორიოგრაფიამაც. ა. იესენი, როგორც აღინიშნა თვლიდა, რომ ალაზნის აუზი (დღევანდელი კახეთი) ანტიკური ალბანეთის შემადგენელი ნაწილი იყო. იგი ეყრდნობოდა არქეოლოგიურ მონაცემებს, კერძოდ იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკას ჭიაურიდან. და, რადგანაც ეს უკანასკნელი ალბანური ეთნიკური ელემენტის მატერიალური კულტურაა, ავტორი მივიდა დასკვნამდე, რომ ანტიკურ ხანაში ამ ეთნიკურ ელემენტს ეკავა აღნიშნული ტერიტორია, შესაბამისად იგი ალბანურ ტომთა კავშირში შედიოდა [Иесен 1929: 39]. ა. იესენის ეს დებულება გახდა ქვაკუთხედი ალბანეთის ისტორიაში მომუშავე შემდგომი პერიოდის მკვლევარებისათვის, რომელთაც მცირედენი კორექტივების შეტანით გაიზიარეს იგი. მრავალრიცხოვნობის გამო, აღარ შეუუდგებოთ იმ ნაშრომების ჩამოთვლას სადაც ეს თვალსაზრისია გატარებული (იხ. Алтнев 1992: 24-25 და იქ დასახელებული ლიტერატურა). ყურადღებას გავამახვილებთ მხოლოდ ზ. იამპოლსკის ერთ სტატიაზე, რომელიც ეხება კავკასიის ალბანეთს და „საბჭოთა ისტორიული ენციკლოპედიის“ 1 ტომშია დაბეჭდილი [Ямпольский 1961: 354]. სტატიაში ალბანეთის დასავლეთ საზღვრად მდ. ივრის დაბლობია დასახელებული. თანდართულ რუკაზე ალბანეთის საზღვრებში შეტანილია იორ-ალაზნის შუამდინარეთი თითქმის მთლიანად (მისი ზემო წელის გამოკლებით), და რაც ყველაზე საინტერესოა, ეს ტერიტორია ალბანეთის ნაწილად არის დასახელებული ძვ.წ. II - ახ.წ. X საუკუნეებში. ანუ, ავტორის თვალსაზრისით ქართლისა და ალბანეთის საზღვრები უცვლელი ყოფილა მთელი 1200 წლის მანძილზე. ანტიკური ხანის იბერია-ალბანეთის საზღვრის პრობლემა რომ ერთი წუთით გვერდზე გადავდოთ, ზ. იამპოლსკის უნდა სცოდნოდა, რომ იორსა და ალაზანს შორის მდებარე ტერიტორია - ქართული საისტორიო წყაროების ჰერეთი IV ს-ში მეფე მირიანის მფლობელობაში შემოდის [„ქართლის ცხოვრება“ 1955: 9,65,185: პაპუაშვილი 1970: 129]. V ს-ში ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალი აქ სააღმშენებლო სამუშაოებს ეწევა (ქ. ჭერემი, ხორნაბუჯი) და უფრო მეტიც, ეს რეგიონი ქართლის მეფეთა დომენია (საუფლისწულო მამულები) [მუსხელიშვილი 1977: 220]. VIII საუკუნეში ამ ტერიტორიას იმკვიდრებს ქართლის ერისმთავარი არჩილი [„ქართლის ცხოვრება“ 1955: 244: ლორთქიფანიძე 1973: 404]. გამოცემის ხასიათიდან გამომდინარე

სტატიას უზარმაზარი სამეცნიერო პასუხისმგებლობა ეკისრება. ზ. იამპოლსკი კი არანაირ ანგარიშს არ უწევდა წერილობით წყაროთა მონაცემებს და ადრე შუასაუკუნეების პერეთს თვითნებურად აკუთვნებდა ალბანეთს.

თანამედროვე რუსული ისტორიოგრაფიაც ამ საკითხთან დაკავშირებით ასეთივე მიდგომას აგრძელებს. ა. ნიკონოროვის 2004 წელს შესრულებულ სადისერტაციო ნაშრომში, ადრე შუასაუკუნეებისათვის, ქართლისა და ალბანეთის საზღვრად დასახელებულია ალაზნის ველი [Никоноров 2004] თუმცა, როგორც აღინიშნა, ამ პერიოდში ქართლის სამეფოს ძალაუფლება ვრცელდება არა თუ იორ-ალაზნის ორმდინარეთზე, არამედ მისგან აღმოსავლეთით, მდ. სამურის სათავეებამდე.

ამ ფაქტებიდან, ვფიქრობთ კარგად ჩანს ის ზერელე მიდგომა, რაც ზოგიერთ ავტორს ახასიათებს ჩვენთვის ამჟამად საინტერესოს საკითხის გაშუქებისას. აღნიშნულის საჩვენებლად მოვიტანთ კიდევ ერთ მაგალითს. ანტიკური ალბანეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებზე მსჯელობისას აზერბაიჯანელი მკვლევარი კ. ალიევი ეხება სტრაბონის იმ ცნობას, რომ კამბისენეში (ქართული წერილობითი წყაროების კამბეჩოვანი) ერთმანეთს ხვდებიან იბერები, ალბანები და არმენიელები. ცოტა ქვემოთ, მოაქვს ისევ სტრაბონის ციტატა: „მტკვარი, რომელსაც სათავე აქვს არმენიაში, პირდაპირ შემოდის დასახელებულ დაბლობში, ღებულობს არაგოსს, რომელიც კავკასიონის მთიდან მომდინარეობს, სხვა წყლებსაც და ვიწრო ჭალებით ჩადის ალბანიაში“ [სტრაბონი, XI,3]. ახლა ვნახოთ რა დასკვნა გამოაქვს აქედან პატივცემულ მკვლევარს. მისი აზრით: „სტრაბონის ცნობები უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ ალბანეთის ტერიტორია დასავლეთით აღწევდა ქართლისა თუ კახეთის ქედებამდე, იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ზემო წელამდე“¹. ჯერ ერთი, ავტორს კამბისენე დღევანდელი კახეთი ჰგონია [Алиев 1992: 25], რაც ფაქტობრივი შეცდომაა. ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გამორკვეულია, რომ კამბისენე (ქართული წყაროების კამბეჩოვანი) მოიცავდა ალაზნის ქვემო დინებასა და მტკვარს შორის მდებარე ტერიტორიას, რომელშიც შედიოდა მდ. ივრის ქვემო წელი მიმდგომი დაბლობებითურთ [მუსხელიშვილი 1997: 13].

¹ ორიგინალში: „Страбон говорит, что река Кура, "приняв стекающий с Кавказа Арагон, а также другие воды, по узкой речной равнине изливается в Албанию". Сведения Страбона позволяют предполагать, что территория древних албанов простиралась на западе до Картлинского или Кахетинского хребта, расположенного между верховьями рек Алазани и Иори“ [Алиев 1992: 25].

სტრაბონის ცნობაზე დაყრდნობით, ავტორი კამბისენეს განიხილავს ალბანელებით დასახლებულ ოლქად¹ (შესაბამისად ალბანეთის კუთვნილ ტერიტორიად) და ანგარიშს არ უწევს იმავე წყაროს ცნობას, რომ აქ ერთმანეთს ხვდებიან იბერები, ალბანელები და არმენიელები. მეორეც, თუნდაც ასე იყოს და სტრაბონის დროს კამბეჩოვანი ალბანეთის შემადგენლობაში ყოფილიყო (რაშიც ჩვენ ეჭვი გვეპარება, იხ. ქვემოთ), ეს გარემოება არავითარ საბუთს არ გვაძლევს საიმისოდ, რომ მთელი იორ-ალაზნის ორმდინარეთი (ამ მდინარეთა ზემო წელის ჩათვლით, როგორც ამას ავტორი აკეთებს) ალბანეთის ნაწილად გამოვაცხადოთ, რადგან, როგორც ითქვა, კამბისენე მხოლოდ უკიდურესი სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხეა აღნიშნული რეგიონისა.

და ბოლოს, რაც შეეხება დასახელებული ავტორის ნაშრომიდან ზემოთ მოტანილ ციტატას მტკვრისა და მის შენაკადების შესახებ: ამ ცნობას ქვემოთ საგანგებოდ განვიხილავთ, აქ კი მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ სტრაბონის გეოგრაფიის XI წიგნის მე-3-ე თავი მთლიანად იბერიის აღწერას ეძღვნება (ძველი გეოგრაფი ალბანეთის აღწერას უთმობს XI წიგნის მე-4-ე თავს). აქედან გამომდინარე მტკვრის დაბლობსა და მის შენაკადებს ავტორი იბერიის გულისხმობს. ის, რომ მტკვარი და მისი შენაკადები ალბანეთში ჩადინებიან, სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ მათი დინების მთელს სიგრძეზე ალბანეთის ტერიტორიაა, რადგან მათ ჯერ იბერიაზე უნდა გაევიდნენ. ზემოთ ციტირებული ცნობაც ხომ სტრაბონს იბერიის აღწერისას აქვს მოცემული, მტკვრის დინების აღწერილ მონაკვეთსა და მის შენაკადებს ავტორი სწორედ იბერიაში გულისხმობს და არა ალბანეთში. იგივე სტრაბონი ალბანეთის აღწერისას სრულიად გარკვევით წერს, რომ ამ უკანასკნელსა და იბერიას ერთმანეთისაგან ალაზანი ყოფს [სტრაბონი, XI,3.5].

ამრიგად, დასახელებულ მკვლევართა ნაშრომებში, ვფიქ-

¹ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გამორკვეულია, რომ დღევანდელი კახეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილის ბერძნული დასახელება „კამბისენე“, ძველბერძნული ტრანსკრიფციაა ადგილობრივი ტოპონიმისა კამბეჩოვანი, რომელიც XVIII საუკუნემდე ცოცხალი იყო. ეს ტოპონიმი ქართულენოვან გარემოშია წარმოქმნილი, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ საკმაოდ ადრეული ხანიდან (ყოველ შემთხვევაში სტრაბონზე ადრეული ხანიდან მაინც, რადგან ეს სახელწოდება პირველად მასთან დასტურდება) ამ რეგიონში ქართულენოვანი მოსახლეობაა [მელიქსეთ-ბეგი 1960: 254; გაგოშიძე 2007: 27-28]. ამ რეგიონში ძვ.წ. III ს-ში ქართული მოსახლეობის არსებობაზე ჯერ კიდევ აკად. გ. მელიქიშვილი მიუთითებდა [Меликшвили 1959: 297] და გამოთქვამდა მოსაზრებას, რომ აღნიშნული ხანიდან იგი იბერიის შემადგენლობაშია.

რობთ სახეზე გვაქვს ფაქტობრივი შეცდომები და ზოგიერთ შემთხვევაში წყაროთა ჩვენების თვითნებური ინტერპრეტაცია, რაც საეჭვოდ ხდის მათ მიერ გამოთქმული მოსაზრებების მართებულობას ქართლ-ალბანეთის საზღვართან დაკავშირებით. გარდა ამისა, ეს მკვლევარები ძირითადად კვლავ ბერძენ-რომაელ ავტორთა ცნობებზე დაყრდნობით განიხილავენ საკითხს და არ ითვალისწინებენ სხვა წყაროთა მონაცემებს. ეს კი, როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, ამ კონკრეტული საკითხის კვლევის XIX ს-ის დონისკენ შემობრუნებაა. ბოლოს უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ დასახელებული ავტორები იბერია-ალბანეთის საზღვარს განიხილავენ, როგორც ერთხელ და სამუდამოდ დადგენილ მიჯნას, არ ითვალისწინებენ იმ გარემოებას, რომ ისტორიული ვითარებიდან გამომდინარე ის შესაძლოა ცვლილებასაც განიცდიდა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ზემოთ განხილული მოსაზრებებისაგან განსხვავებული თვალსაზრისია შემუშავებული, რომლის მიხედვითაც იორ-ალაზნის ორმდინარეთი (ჰერეთი) ალბანეთის შემადგენლობაში შეიძლებოდა ყოფილიყო მხოლოდ არაუგვიანეს ძვ.წ. IV საუკუნისა. შესაბამისად, კახეთ-ჰერეთის საზღვარს, გარკვეულ დროს (ძვ.წ. IV-III სს) განიხილავენ იბერია-ალბანეთის საზღვრად. ამავე კონცეფციის მიხედვით, ძვ.წ. III საუკუნიდან ქართლი აღმოსავლეთის მიმართულებით ახორციელებს ეთნოპოლიტიკურ ექსპანსიას, რის შედეგადაც ეს რეგიონი ქართლის პოლიტიკურ ორგანიზმს შეერწყა, იბერიის აღმოსავლეთ საზღვარმა კი მდ. ალაზნის ქვემო წელზე გადაინაცვლა [ლომთური 1955: მუსხელიშვილი 1966:5; ლორთქიფანიძე 1973: 402; მელიქიშვილი 1970: 463-465. ლიტ. იხ. იქვე].

განსხვავებით ზემოთ განხილული, რუსი და აზერბაიჯანელი მკვლევარების თვალსაზრისისაგან, ეს დებულება ემყარება გაცილებით ფართო წყაროთმცოდნეობით ბაზას, კერძოდ ბერძნულ-რომაულ, სომხურ და ქართულ წერილობით წყაროებს. თუმცა, იქიდან გამომდინარე, რომ ჩვენ არამართებულად ვთვლით მოსაზრებას ჰერეთის ალბანურ გაერთიანებაში ყოფნის შესახებ (იხ. ზემოთ, ნინა ქვეთავი), ძვ.წ. IV-III სს-ში იბერია-ალბანეთის საზღვრად კახეთ-ჰერეთის მიჯნის განხილვა, ვფიქრობთ დღის წესრიგიდან უნდა მოიხსნას.

ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროები საყურადღებო ცნობებს გვანდობენ იბერია-ალბანეთის საზღვრის შესახებ და ისინი არაერთი ავტორის ნაშრომშია განხილული. თუმცა, ზოგიერთი მათგანის ინტერპრეტაცია და მისგან გამომდინარე დასკვნა, ჩვენ არამართებულად მიგვაჩნია. ამიტომ, საჭიროდ ვთვლით საგანგებოდ განვიხილოთ აღნიშნული ცნობები.

ბ) წერილობითი წყაროების ცნობები იბერია-ალბანეთის საზღვრის შესახებ. საკითხის მიმოხილვას დავიწყებთ ბერძენ-რომაელ ავტორთა ცნობებით. მათგან უძველესია სტრაბონის გეოგრაფია, სადაც ავტორი საყურადღებო მონაცემებს გვანდის ჩვენთვის საინტერესო პრობლემის შესახებ. სანამ უშუალოდ მისი ცნობების განხილვას შევუდგებოდეთ, ორიოდ სიტყვით გვინდა შევხოთ სტრაბონის იმ წყაროებს, რომლებსაც ეყრდნობა იბერიისა და ალბანეთის აღწერისას. ჩვენს წყაროთმცოდნეობით ისტორიოგრაფიაში გამორკვეულია, რომ სტრაბონის გეოგრაფიის XI წიგნში გამოყენებულია სხვადასხვა ავტორთა ცნობები. მათგან, ჩვენს ინტერესს იწვევს XI,3-4 (სადაც ჩვენთვის საინტერესო ცნობებია მოცემული), რომელიც აღიარებული თვალსაზრისის მიხედვით ეყრდნობა პომპეუსის ლაშქრობათა მონაწილის - თეოფანე მიტილენელის თხზულებას. თუმცა, აქვე გამოყენებულია აგრეთვე ძვ.წ. III ს-ის ავტორი ერასტოთენე და ზოგჯერ პოსიდონიოსიც. ამ უკანასკნელის ცნობები კი, თავის მხრივ ძვ.წ. II ს-ის 40-30 – იან წლებს განეკუთვნება [მელიქიშვილი 1970(ა): 483, ლიტ. იხ. იქვე]. ამრიგად, სტრაბონთან ასახული იბერია-ალბანეთის სასაზღვრო ვითარება, სინამდვილეში არა წელთაღრიცხვათა მიჯნას (როდესაც მოღვაწეობდა ავტორი), არამედ ძვ.წ. III-II სს-ებს და არაუგვიანეს ძვ.წ. I ს-ის 60 – იან წლებს შეიძლება მიეკუთვნებოდეს.

სტრაბონი ორჯერ ახსენებს იბერიასა და ალბანეთს შორის გასასვლელს. პირველად იბერიის აღწერის დროს, როდესაც წერს: „იბერიიდან ალბანეთში გასასვლელი უწყლო და უსწორმასწორო კამბეჩოვანზე მიემართება“. სხვათა შორის, სტრაბონის გეოგრაფიის ქართული თარგმანის კომენტარებში, ამ ცნობის შესახებ ისეთი ინტერპრეტაციაა მოცემული, თითქოს ამ დროს სტრაბონი საუბრობდეს ალბანეთიდან იბერიაში გასასვლელზე,¹ რაც ალბათ კომენტატორის უნებლიე შეცდომაა. თუმცა, იგი ძირეულად ცვლის საკითხის არსს, რადგან თუ კი გავიზიარებდით ცნობის ამგვარ ინტერპრეტაციას, მაშინ გამოდის, რომ კამბეჩოვანი ალბანეთის შემადგენლობაში ყოფილა. მაგრამ თვით პირველწყარო სრულიად გარკვევით მიუთითებს, რომ აქ საუბარია იბერიიდან ალბანეთში გასასვლელზე და არა პირიქით. აქედან გამომდინარე, იბერიიდან მიმავალ მგზავრს კამბეჩოვანი უნდა გაევიდეს და მხოლოდ ამის შემდეგ მოხვდებოდა იგი ალბანეთში. აქედან ვფიქრობთ, ცხადი უნდა იყოს, რომ აღნიშნული ცნობა კამბეჩოვანს იბერიაში გულისხმობს და სადღაც მის გადაღმა საგულეებელი იბერია-ალბანეთის სასაზღვრო ზონა.

¹ იხ. „სტრაბონის გეოგრაფია“, ცნობები საქართველოს შესახებ, თ. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1957, გვ.268.

სტრაბონის მეორე ცნობიდან შესაძლებელი ხდება კამბეჩოვანს გადაღმა მდებარე სასაზღვრო ხაზის გარკვევაც, როდესაც სტრაბონი ალბანეთიდან იბერიაში შესასვლელს ეხება წერს: „ალბანიიდან შემოსასვლელი ჯერ კლდეებში არის გამოჭრილი, ხოლო შემდეგ გადადის ის ქაობზე, რომელსაც ჰქმნის მდინარე ალაზანიოსი“ [სტრაბონი XI,3.5]. აქ პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ალბანეთ-იბერიის სასაზღვრო ხაზი ალაზანზე გადაის. აკად. კ. ფიცხელაური ახდენს კიდევ სტრაბონის მიერ დასახელებული პუნქტის ლოკალიზაციას. მეცნიერის აზრით იგი მდებარეობს ივრის პლატოს ჩრდილო-აღმოსავლეთით „შავ მთასთან“, სადაც ალაზანი გზას მიიკვლევს ვიწრო და ღრმა ხეობაში („შემოსასვლელი ჯერ კლდეებში არის გამოჭრილი“). ამ ვიწროების გავლის შემდეგ, დასავლეთით იწყება ალაზნის ქაობიანი ნაპირები („ხოლო შემდეგ გადადის ის ქაობზე, რომელსაც ჰქმნის მდინარე ალაზანიოსი“). მეცნიერის აზრით სწორედ დასახელებულ ადგილას უნდა ყოფილიყო სტრაბონის მიერ მოხსენიებული გასასვლელი, რომელიც ალბანეთსა და იბერიას აკავშირებდა [ფიცხელაური 1980: 14].

სტრაბონის ამ ცნობებიდან, ვფიქრობთ სრულიად აშკარაა, რომ იბერია-ალბანეთის საზღვარი ალაზნის ქვემო დინებაზე გადადის და ამ უკანასკნელის დასავლეთი (მარჯვენა) სანაპიროდან მოყოლებული მდებარე მიწები, კამბეჩოვანის ჩათვლით იბერიის შემადგენლობაშია.

აღნიშნულთან ერთი შეხედვით წინააღმდეგობაში მოდის სტრაბონისავე ცნობა, სადაც ნათქვამია, რომ კამბისენეში ერთმანეთს ხვდებიან იბერები, ალბანები და არმენიელები [სტრაბონი, XI,3,2]. ეს ცნობა ზოგიერთი ავტორის მიერ ინტერპრეტირებული იქნა იმგვარად, რომ ამ რეგიონში სტრაბონის დროს დასახელებული სამი ეთნოსი მოსახლეობდა.

ამ ცნობის განხილვისას პირველ რიგში, აუცილებლად უნდა განისაზღვროს ტერიტორია, რომელსაც კამბისენე-კამბეჩოვანი მოიცავდა. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამორკვეულია, რომ კამბეჩოვანი მოიცავდა ალაზნის ქვემო დინებისა და მტკვარს შორის მდებარე ტერიტორიას, რომელშიც შედიოდა ივრის ქვემო დინების მარჯვენა სანაპიროდან დასავლეთით, მტკვრამდე მდებარე მიწებიც [მუსხელიშვილი 1997: 13]. თუ გავითვალისწინებთ ძვ.წ. II-I სს-ში სამხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიაში შექმნილ პოლიტიკურ ვითარებას და შევაჯამებთ სტრაბონის ცნობებს, ჩნდება აზრი, რომ განსახილველი ცნობა ასახავს ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა სასაზღვრო ვითარებას მოცემულ ხანაში. კერძოდ: სტრაბონის სხვა ცნობების (იხ. ზემოთ) მიხედვით თუ კამბისენეს იორსა და ალაზანს შორის მდებარე ნაწილი იბერიის შემადგელობაშია, თავისთა-

ვად გამოირიცხება აქ ალბანეთისა და სომხეთის რაიმე მფლობელობა. ამასთანავე, ჩვენ ვიცით, რომ აღნიშნულ პერიოდში, დიდი არმენია მტკვრის მარჯვენა სანაპირომდე ავრცელებს თავის ძალაუფლებას. აქ, მტკვრის მარცხენა სანაპიროდან კი უკვე კამბეჩოვანის იორ-მტკვარსშორისი მონაკვეთი იწყება, ანუ არმენიას უშუალო საზღვარი აქვს კამბეჩოვანთან. აქვე უნდა გავიხსენოთ იმავე სტრაბონის ცნობა, რომ კამბეჩოვანის იორ-ალაზნშორის მონაკვეთს გადაღმა, ალაზნის მარცხენა სანაპიროდან უკვე ალბანეთი იწყება (იხ. ზემოთ). ასე, რომ კამბეჩოვანს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან - ალაზნის ხაზზე ალბანეთი ემეზობლება: სამხრეთ დასავლეთიდან - მტკვარზე კი არმენია. ვფიქრობთ, აქედან უკვე გასაგები უნდა იყოს თუ რას გულისხმობს სტრაბონი კამბეჩოვანში იბერების, ალბანელებისა და არმენიელების შეხვედრაში - ამ რეგიონში ეს სამი სახელმწიფო მართლაც ესაზღვრებოდა ერთმანეთს.

ძველი გეოგრაფი ერთგან გვამცნობს, რომ მდ. ალაზანი მტკვარს ალბანეთის ტერიტორიაზე ერთვის [სტრაბონი, XI,3,2]. ამ ცნობის ზოგიერთი ავტორისეული ინტერპრეტაცია ჩვენთვის სრულიად გაუგებარია. კერძოდ, თითქოსდა სტრაბონის მიხედვით ალაზანი მთლიანად ალბანეთს ეკუთვნოდა და აქედან გამომდინარე ალაზნის აუზი (ქართული წერილობითი წყაროების პერეთი) ალბანეთის შემადგენლობაში შედიოდა [ლომოური 1955]. ზემოთ არაერთგზის აღინიშნა, რომ პერეთის უკიდურესი სამხრეთ-აღმოსავლეთის პუნქტია იორ-ალაზნის შესაკრებელი. მის სამხრეთით კი უკვე მოვაკანი (ალბანეთი) იწყება. მდინარე ალაზანიც, მხოლოდ ივრის მიღების შემდეგ ერთვოდა მტკვარს¹. ანუ - კამბეჩოვანის დატოვების შემდეგ, მას შემდეგ, რაც იგი ალბანეთის საზღვრებში შედიოდა. სტრაბონის ამ ცნობაში გადმოცემულია რეალური სურათი, - ალაზანი პერეთის გავლის შემდეგ, მართლაც ალბანეთის ტერიტორიაზე ერთვის მტკვარს. თუმცა, ეს სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ ალაზნის დინების მთელს სიგრძეზე ალბანეთია.

და ბოლოს - სტრაბონის კიდევ ერთი ჩვენება, რომ მტკვარი არაგვის მიღების შემდეგ ვინრო ჭალების გავლით ჩადის ალბანეთში [სტრაბონი, XI,3]. ამ ცნობას ზემოთ უკვე ნაწილობრივ შევეხეთ და გადმოვეცით ის დასკვნა, რომელსაც კ. ალიევი გვთავაზობს. თუმცა, აღნიშნული დებულებისაგან არც თუ განსხვავებული მო-

¹ ბოლო დროს გამოქვეყნებულ ზოგიერთ ისტორიულ რუკაზე (იხ. საქართველოს ისტორიული ატლასი კ. ანთაძისა და დ. მუსხელიშვილის რედაქციით, თბ., 2004 წ.) ისეთი სიტუაციაა ნაჩვენები, თითქოს მტკვარი, ალაზანი და იორი ერთ წერტილში (დღევანდელი მინგრაურის წყალსაცავის ტერიტორიაზე) იყრიდა თავს, რაც შეცდომაა. ალაზანი ჯერ იორს იერთებდა და შემდეგ ერთვოდა მტკვარს.

საზრება გამოითქვა ძველი გეოგრაფის ამ ცნობის განხილვისას ქართულ ისტორიოგრაფიაშიც. პროფ. ნ. ლომურის აზრით, სტრაბონის მიერ ნახსენები „ვინრო ქალები“ უნდა იყოს დღევანდელი თბილისის ვინროები, რომლის გავლის შემდეგაც მტკვარი უკვე ალბანეთზე მიედინებოდა [ლომური 1955]. ამ მოსაზრების სასარგებლო ერთადერთ არგუმენტად მეცნიერს მოაქვს ის გარემოება, რომ მცხეთის გავლის შემდეგ მტკვრის დინების მთელს სიგრძეზე ერთადერთი ვინრო ადგილი სწორედ თბილისის მიდამოებშია. მაგრამ, თუ კარგად ჩაუუკვირდებით სტრაბონის ამ ცნობას, პროფ. ნ. ლომურის მოსაზრება არ მიგვაჩნია დამაჯერებლად. საქმე იმაშია, რომ სტრაბონის მიხედვით მდ. მტკვარი არაგვის მილების შემდეგ იერთებს სხვა წყლებსაც და, ვინრო ქალებით ჩადის ალბანეთში (იხ. ზემოთ). ანუ სტრაბონის მიერ დასახელებული „ვინრო ქალები“ უნდა მდებარეობდეს მტკვრის დინების იმ მონაკვეთის შემდეგ, როდესაც იგი არაგვის მილების შემდეგ იერთებს სხვა მდინარეებსაც. არაგვის შესართავიდან სამხრეთით, ვიდრე ალაზნის მილებამდე (სადაც უკვე ნამდვილად ალბანეთის ტერიტორიაა) მტკვარი მარცხნიდან არ იერთებს არც ერთ მდინარეს. რაც შეეხება მტკვრის მარჯვენა შენაკადებს: მცხეთიდან თბილისამდე მას არ ერთვის არც ერთი ისეთი მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი მდინარე, რომელიც შეიძლებოდა სტრაბონის გეოგრაფიაში მოხვედრილიყო. არა და ძველი გეოგრაფი გარკვევით ნერს, რომ მტკვრის ვინრო ქალები მხოლოდ სხვა წყლების შერთვის შემდეგ იწყება. აქედან გამომდინარე, ამ პუნქტად დღევანდელი თბილისის მიღება გაგვიჭირდება. თბილისის ვინროების გავლის შემდეგ მტკვრის მარჯვენა, მნიშვნელოვანი შენაკადებია: ალგეთი, ხრამი, დებედა. ვფიქრობთ, სტრაბონის მიერ ნახსენები მტკვრის ქალები, დასახელებული მდინარეების შერთვის შემდეგ, სადღაც ამ რაიონის სამხრეთით არის საძებნი. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია, რომ ქართული საისტორიო ტრადიცია, ქართლის (იბერიის) სამხრეთის საზღვარს მდ. ბერდუჯზე (დღევანდელი დებედა) სდებს.

სტრაბონის ცნობები და მისი კომენტატორების მოსაზრებების კრიტიკული განხილვა, ვფიქრობთ გვიჩვენებს, რომ დასახელებული წყარო იბერიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ (შესაბამისად ალბანეთის ჩრდილო-დასავლეთ) საზღვრად ალაზნის ქვემო დინებას (იორ-ალაზნის შესაკრებელს ზემოთ) გულისხმობს. ამიტომაც, ჩვენ ვერ დავეთანხმებით იმ ავტორებს, ვინც სტრაბონის ამავე ცნობებზე დაყრდნობით ალბანეთის პოლიტიკურ ძალაუფლებას „განავრცობს“ იორ-ალაზნის აუზის შუა წელამდე და თბილისის მიდამოებამდე.

ძვ.წ. I საუკუნისათვის, იბერია-ალბანეთის საზღვრის შესახებ საყურადღებო ცნობებს შეიცავენ რომაელთა კავკასიური ლაშქრობის აღმწერელთა ნაშრომები (პლუტარქე, დიონ კასიოსი). იმის

გამო, რომ დასახელებულ ავტორთა ჩვენებანი ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესახებ, ძირითადად ერთმანეთს ემთხვევა, მათ ერთად განვიხილავთ.

აღნიშნულ ავტორთა მიხედვით რომაელებსა და ალბანელებს შორის ბრძოლა ორჯერ მომხდარა. პირველად ძვ.წ 66/65 წწ. ზამთარში, როდესაც პომპეუსი მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე იყო დაბანაკებული, ალბანელებმა გადალახეს ეს უკანასკნელი და თავს დაესხნენ რომაელთა ბანაკს [პლუტარქე 1957, I:117]. ამ დროს პომპეუსის ლეგიონები არმენიის კუთვნილ ანატიცისის ოლქშია დაბანაკებული (დღევანდელი თაუზისა და ყაზახის რაიონები), რომლებსაც მტკვარი კამბისენეს (კამბეჩოვანის) ოლქიდან ჰყოფს [გაგოშიძე 2007: 26]. აქედან ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე უკვე ალბანეთი იწყებოდა. ანუ კამბეჩოვანის იორსა და მტკვარს შორისი მონაკვეთი ალბანეთის შემადგენლობაში ყოფილა მოქცეული. მაგრამ რა მდგომარეობა იყო იორ-ალაზანს შორის მონაკვეთში? იბერიისა და კოლხეთის დალაშქვრის შემდეგ, ძვ.წ. 64 წელს პომპეუსი სომხეთზე გავლით მიემართება ალბანეთში. იგი გადალახავს მდ. მტკვარს, იორს, გაივლის უწყლო და ცხელი კამბეჩოვანის იორ-ალაზანს შორის მონაკვეთს, გადავა მდ. ალაზანზე და მხოლოდ ამის შემდეგ აწყდება ალბანელთა წინააღმდეგობას [პლუტარქე 1957, I:117; გაგოშიძე 2007: 26]. აქედანაც ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ მხოლოდ ალაზნის მარცხენა სანაპიროზე იწყებოდა ალბანეთი.

საინტერესოა დიონ კასიოსის ცნობა იმის შესახებ, რომ კამბეჩოვანის იორ-ალაზანს შორის ტერიტორიის გავლის დროს, რომაელთა ლეგიონებს ადგილობრივი მოსახლეობა ნებაყოფლობით ამარაგებდა სურსათით [ლომოური 1966: 62-65] ცხადია, ამ რეგიონის მოსახლეობა რომ ალბანური ყოფილიყო (ანდა ეს რეგიონი ალბანეთის შემადგენელი ნაწილი ყოფილიყო), ისინი ალბანეთის დასალაშქრად მიმავალ ჯარს ნებაყოფლობით დახმარებას არ გაუწევდნენ. ამ უკანასკნელთა ეთნიკური ვინაობის შესახებ გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ისინი სომხები იყვნენ [მუსხელიშვილი 1997: 43]. თუმცა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ეს მოსაზრება დასაბუთებულადაა უარყოფილი [გაგოშიძე 2007: 27]. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ამ რეგიონის მოსახლეობა არა მარტო ქართველი იყო, არამედ იგი იბერიის შემადგენლობაშიც შედიოდა [პაპუაშვილი 1970: 39]. ამ დროისათვის (ძვ.წ. 64 წლის ზაფხული) იბერიასა და რომს შორის უკვე გაფორმებულია „მეგობრობისა და მოკავშირეობის“ ხელშეკრულება. აქედან გამომდინარე იბერიის მოსახლეობა ვალდებულიც კი იყო დახმარება გაენია ალბანეთის დასალაშქრად მიმავალი რომაელებისათვის. ეს გარემოებაც (იმასთან ერთად,

რომ პომპეუსს მხოლოდ მდ. ალაზნის გადალახვის შემდეგ უმართავენ ბრძოლას ალბანელები) იმაზე მიუთითებს, რომ ძვ.წ. I საუკუნეში იბერიის აღმოსავლეთის (შესაბამისად ალბანეთის დასავლეთის) საზღვარი მდ. ალაზანზე გადიოდა და იორ-ალაზანს შორის მდებარე ტერიტორია იბერიის შემადგენლობაში შედიოდა.

ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო საკითხის - იბერიის აღმოსავლეთის საზღვრის დასადგენად საყურადღებო ცნობა აქვს დაცული პლინიუსს, რომელიც წერს, რომ იბერებსა და ალბანელებს ერთმანეთისაგან მდინარე „ოკაზანი“ (ალაზანი) ყოფთ [გაგომიძე 2007: 26, წყარო იხ. იქვე].

განხილული ცნობებიდან, ვფიქრობთ აშკარაა, რომ ბერძენ-რომაელი ავტორები იბერიისა და ალბანეთის საზღვრად ცალსახად ალაზანს მოიაზრებენ. აღსანიშნავია ისიც, რომ ამავე ავტორებთან, სადაც კი დასახელებულია ალაზანი, როგორც ქართლ-ალბანეთის სასაზღვრო ზონა, იქვეა ნახსენები კამბეჩოვანიც. ეს გვაფიქრებინებს, რომ ალაზანი მხოლოდ მის უკიდურეს ქვემო დინებაზე ყოფდა ერთმანეთისაგან ამ ორ სახელმწიფოს. ხოლო, ქართულ და სომხურ წყაროთა ანალიზიდან ირკვევა, რომ ალაზნის შუა დინების აღმოსავლეთით - კავკასიონამდე მდებარე ტერიტორია იბერიის შემადგენლობაშია (იხ. ქვემოთ).

განხილულ ბერძენ-რომაელ ავტორთა ცნობებიდან ისიც ჩანს, რომ კამბეჩოვანის იორ-მტკვარსშორის მონაკვეთში ალბანეთის ძალაუფლება ვრცელდება. აქედან გამომდინარე ვფიქრობთ, სამართლიანია აკად. დ. მუსხელიშვილის შენიშვნა, რომელიც წერს, რომ ძვ.წ. I საუკუნეში კამბეჩოვანის ეს ნაწილი იბერიას არ ჰკუთვნებია და იმავე დროს იორ-ალაზანშორისი ნაწილი მთლიანად იბერიის შემადგენლობაში იყო მოქცეული [მუსხელიშვილი 1966: 34].

ცალკე გვინდა შევჩერდეთ ახ.წ. II საუკუნეში მოღვაწე ალექსანდრიელი სწავლულის, - კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“ დაცულ ცნობებზე. საერთოდ, იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ალბანეთის შემადგენელ ნაწილად განხილვა, დიდწილად სწორედ დასახელებულ წყაროში მოცემულმა, ზოგჯერ ბუნდოვანმა ცნობებმა და მათმა ჰიპოთეტურმა ინტერპრეტაციამ განაპირობა. კლავდიოს პტოლემეაიოსი იბერია-ალბანეთის საზღვრის ზუსტ ლოკალიზაციას არ იძლევა [ლომოური 1955: 46], ამიტომ, მასთან მოცემული სასაზღვრო ვითარების გამორკვევა, იმთავითვე მხოლოდ ამავე წყაროს არაპირდაპირი ცნობების მოშველიებით ხდებოდა [ლომოური 1955: 59]. სამეცნიერო ლიტერატურაში განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა პტოლემეაიოსის შემდეგ ცნობას: „ქალაქები და სოფლები ალბანიაში შემდეგია: იბერიასა და მდინარეს შორის, რომელიც გამომდინარეობს კავკასიიდან და უერ-

თდება კიროსს, რომელიც მიედინება მთელ იბერიასა და ალბანეთზე, გაჰყოფს რა მათგან არმენიას: ტაგოდა, ბაკრია, სანუა, დეგლანა, ნიგა“ [ლომოური 1955: 47]. მაშასადამე, ალბანეთის შემადგენლობაში ყოფილა იბერიის საზღვრიდან აღმოსავლეთით, რომელიღაც უსახელო მდინარემდე მდებარე ტერიტორია. ამ უსახელო მდინარეს, ტრადიციულად მდ. ალაზნთან აიგივებენ [ლომოური 1955: 60: მუსხელიშვილი 1966]. თუ კი ეს გაიგივება სწორია, გამოდის რომ ალბანეთის პოლიტიკური ძალაუფლება ალაზნის დასავლეთითაც ვრცელდებოდა. თუმცა, პროფ. ი. გაგოშიძის მართებული შენიშვნით, ახ.წ. II საუკუნისათვის კლავდიოს პტოლემეიოსთან აღწერილი სასაზღვრო ვითარება დაუჯერებელია, რადგან იბერია თავისი ძლიერების ზენიტს სწორედ ამ პერიოდში, ფარსმან II დროს აღწევს და იგი თავისი საზღვრების მიღმა არ დატოვებდა იმ ტერიტორიებს, რომელიც გაცილებით ადრე იბერიას ეკუთვნოდა. მისივე აზრით, კლავდიოს პტოლემეიოსთან ასახულია არა მისი მოღვაწეობის პერიოდის, არამედ უფრო ადრეული, - ძვ.წ. უკანასკნელი საუკუნეების ვითარება, როდესაც, შესაძლოა იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქვემო წელი ალბანეთის შემადგენლობაში ყოფილიყო მოქცეული [გაგოშიძე 2007: 26]. ზემოთ ნაჩვენები იყო, რომ სხვა ბერძენ-რომაელ ავტორთა მიხედვით, ძვ.წ. III-I საუკუნეებში იბერიის აღმოსავლეთის საზღვარი ალაზნის ქვემო დინებაზე გადის. აქედან გამომდინარე, აღნიშნულ პერიოდში არაფრით დასტურდება იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქართლის საზღვრებს მიღმა ყოფნა. თუ კი კლავდიოს პტოლემეიოსის „უსახელო მდინარე“ ალაზანია, მაშინ მისგან დასავლეთით (შესაბამისად იბერიის საზღვრიდან აღმოსავლეთით) დასახელებული ალბანური პუნქტები უნდა იყოს იორ-ალაზანს შესაკრებელს ქვემოთ, ალაზნიდან დასავლეთით - მტკვრამდე მდებარე ტერიტორიაზე. ეს რაიონი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ჯერ კიდევ ძვ.წ. I საუკუნის 60-იან წლებში ალბანეთის შემადგენლობაშია მოქცეული. აღნიშნული იყო ისიც, რომ მოცემულ ხანაში იბერიის სამხრეთის საზღვარი მდ. ბერდუჯთან არის სავარაუდო. აქედან უკვე გასაგები ხდება კლავდიოს პტოლემეიოსის ცნობა იბერიასა და უსახელო მდინარეს შორის მდებარე ალბანური დასახლებული პუნქტების შესახებ. - ისინი მდ. ბერდუჯიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით ალაზნის უკიდურეს ქვემო დინებამდე მდებარეობენ. ეს ოლქი ამგვარად შეიძლება იფარგლებოდეს: დასავლეთით მდ. ბერდუჯის მტკვართან შესართავი: აღმოსავლეთით ალაზნის მტკვართან შესართავი: სამხრეთით მდ. მტკვარი და ჩრდილოეთით მდ. ივრის ქვემო დინება. თუ კლავდიოს პტოლემეიოსის მიერ აღწერილი დასავლეთ ალბანური ოლქის ჩვენეული ლოკალიზაცია სწორია, მაშინ განხილული ცნობის იმგვარი ინტერპრეტაცია, რომ თითქოს ავტო-

რი ქართული საისტორიო წყაროების პერეტს ალბანეთში გულისხმობს - არ უნდა იყოს მართებული, რადგან აღწერილი ოლქი პერეტს მხოლოდ სამხრეთიდან ესაზღვრება.

ე.წ. „სომხური გეოგრაფია“, რომლის ერთ-ერთ ძირითად წყაროს კლავდიოს პტოლემეაიოსის ნაშრომი წარმოადგენს [პაპუაშვილი 1970: 30], მხარს უჭერს განხილული ცნობის ჩვენებულ ინტერპრეტაციას. დასახელებული წყაროს მოკლე რედაქციაში ალბანეთის სამეფო ამგვარადაა ლოკალიზებული: „ალბანია ანუ ალუანქი მდებარეობს იბერიის აღმოსავლეთით, კავკასიონთან იგი ესაზღვრება სარმატიას და ვრცელდება კასპიის ზღვამდე და სომხეთის ფარგლებამდე მდ. მტკვრისაკენ . . . ალბანია მოიცავს შემდეგ პროვინციებს: ეხნი, ბეხ, ქამბეჭანი, შაქე, ვოსტან-ი-მარნჰან, დაშტი ბალასკანი. გარდა ამისა, ალბანელებმა სომხებს ჩამოაგლიჯეს ოლქები: შიკაშენი, გარდმანი, კოლთი, ზავე და კიდეც 20 ოლქი, რომლებიც მდებარეობს მდ. არაქსის მტკვართან შესართავამდე“.¹

სომხური გეოგრაფიის ვრცელი რედაქცია მტკვრის მარცხენა ნაპირის ალბანეთს ამგვარად აგვიღწერს: „საკუთრივ ალბანეთი“ მდებარეობს მდ. მტკვარსა და კავკასიონს შორის. ეხნის ოლქი იბერიის მახლობლადაა, მდ. ალუანთან: ქამბეჭანი მდებარეობს მდ. მტკვართან: ქამბეჭანის სამხრეთით ვარაზმანავარის ციხესიმაგრეა დაბა კუდრათი: მტკვრიდან აღმოსავლეთით, მდ. ალუანის მახლობლად მოთავსებულია ქალაქი გევგავი: კავკასიონის მახლობლად არის ბიხი. აღმოსავლეთით მდებარეობს შაქი და მდ. დეგარუ ამავე სახელწოდების ოლქთან: აღმოსავლეთითვეა ალბანეთის ქალაქი კავალაკი [პაპუაშვილი 1970: 18].

ახლა განვიხილოთ საკითხი, ალბანეთის დასახელებული პროვინციებიდან, რომელი შეიძლება მოიცავდეს იორ-ალაზნის ორმდინარეთს.² აქ თავიდანვე გამოირიცხება შიკაშენი, გარდმანი, კოლთი, ზავე და კიდეც ის 20 ოლქი, რომლებიც ალბანელებმა სომხებს წაართვეს, რადგან თავად წყაროს ჩვენებით ისინი მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთში მდებარეობენ. პროვინცია ვოსტან-ი-მარნჰან ლოკალიზებულია ალბანეთის ძველ დედაქალაქ კაბალასთან. დაშტი ბალასკანი კი არის იგივე ფაიტაკარანის ოლქი [პაპუაშვილი 1970: 19-22]. „ეხნი“ და „ბეხ“ (ვრცელი რედაქციის „ბიხ“),

¹ ციტირებას ვახდენთ პროფ. თ. პაპუაშვილის ნაშრომიდან [პაპუაშვილი 1970: 18]. თავად ავტორი სარგებლობს „სომხური გეოგრაფიის“ კ. პატკანოვის 1877 წლის რუსული გამოცემით.

² სომხურ გეოგრაფიაში დასახელებული ალბანური პუნქტების ლოკალიზაცია, მთელ რიგ სამეცნიერო ნაშრომებსა და წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით მოცემული აქვს პროფ. თ. პაპუაშვილს. ამდენად ამ საკითხზე მსჯელობისას ჩვენც ფართოდ ვიყენებთ მითითებულ ნაშრომს.

აკად. დ. მუსხელიშვილის ლოკალიზაციით ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით, ზაქათლისა და ბელაქნის რაიონებში უნდა იყოს სავარაუდო [მუსხელიშვილი 1977: 187-188]. რაც შეეხება „მაქე“-ს, ვფიქრობთ არ გვაქვს დაეჭვების საფუძველი, რომ ის უდრის მაქს.

სომხური გეოგრაფიის ვრცელ რედაქციაში დასახლებულ ციხესიმაგრე ვარაზმანავარსა და დაბა კუდრას, ს. ერემიანი კახეთში მდებარე დასახლებულ პუნქტებთან: მანავთან და კაჭრეთთან აიგივებდა [პაპუაშვილი 1970: 26, ლიტ. იხ. იქვე]. თუმცა, ჩვენ ეს მოსაზრება მცდარად მიგვაჩნია. საქმე ის არის რომ წყარო გარკვევით მიგვანიშნებს აღნიშნული პუნქტების მდებარეობას: „ქამბეჭანის სამხრეთით ვარაზმანავარის ციხესიმაგრეა დაბა კუდრათი:“ მაშასადამე, ეს ორი პუნქტი კამბეჩოვანის სამხრეთით მდებარეობს, დღევანდელი მანავი და კაჭრეთი კი, კამბეჩოვანის ჩრდილოეთით ლოკალიზდება. ეს გარემოება საფუძველს აცლის ს. ერემიანის მოსაზრებას და ვფიქრობთ იგი საფუძვლიანადაა უარყოფილი პროფ. თ. პაპუაშვილის მიერ [პაპუაშვილი 1970: 26].

ქალაქი გევგავი, სომხური გეოგრაფიის მიხედვით მდ. ალუანთან (ალაზნთან) მდებარეობს. ს. ერემიანი მას ათავსებდა მდ. ალაზნის მტკვართან შეერთების ადგილიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ვფიქრობთ, წყაროს ჩვენება („მტკვრიდან აღმოსავლეთით, მდ. ალუანის მახლობლად) მართლაც იძლევა გევგავის ამგვარი ლოკალიზაციის გაზიარების საშუალებას, რადგან ეს პუნქტი თუ იორ-ალაზნის შუამდინარეთში, ანდა ალაზნის დასავლეთით მდებარეობდა, მაშინ სომხური გეოგრაფიის ავტორი ვერ დანერდა, რომ იგი მტკვრიდან აღმოსავლეთით მდებარეობს. ამ შემთხვევაში ყველაზე მართებული იქნებოდა მისი მდებარეობა განსაზღვრული ყოფილიყო, როგორც მტკვრიდან ჩრდილოეთით.

მდ. დეგარუ და ამავე სახელწოდების ოლქი, სამეცნიერო ლიტერატურაში შემდეგნაირად არის ლოკალიზებული: თავად მდინარე დეგარუს აიგივებენ დღევანდელ აგრი-ჩაისთან, ხოლო ოლქი შემდეგნაირად იფარგლება: სამხრეთით მტკვარი, დასავლეთით ალაზანი, ჩრდილოეთით კი თავად მდ. აგრი-ჩაი [პაპუაშვილი 1970: 27]. და ბოლოს - სომხური გეოგრაფიის ვრცელი რედაქციის ქალაქი კავალაკი, ყოველგვარი ეჭვის გარეშე ალბანეთის დედაქალაქი კაბალაა, რომელიც მდებარეობს აზერბაიჯანის რესპუბლიკაში, კუმტაშენის რაიონის სოფ. ჩუხურ-კაბალასთან [Трехер 1959: 142].

ვფიქრობთ ცხადი უნდა იყოს, რომ სომხურ გეოგრაფიაში აღწერილ ალბანეთის სამეფოში, შეუძლებელია ნაგულისხმევი ყოფილიყო იორ-ალაზნის ორმდინარეთი (ქართული საისტორიო ტრადიციის ჰერეთი), რადგან აქ დასახლებული ალბანური ოლქები (გარდა „ქამბეჭანისა“, რომელზეც ქვემოთ შევჩერდებით) თუ

გეოგრაფიული პუნქტები, ჰერეთის სამხრეთითა და აღმოსავლეთით ლოკალიზდება. ამასთან, ქართლ-ალბანეთის საზღვრის წარმოსადგენად საყურადღებოდ მიგვაჩნია სომხური გეოგრაფიის ერცელი რედაქციის ის პუნქტი, სადაც ნათქვამია: „ეხნის ოლქი იბერიის მახლობლადაა მდინარე ალუანთან“. როგორც გამორკვეულია, მდინარე ალუანი ალაზანია [პაპუაშვილი 1970: 22]. რადგან ვთანხმდებით იმაზე, რომ ეხნის ოლქი ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით მდებარეობს (იხ. ზემოთ), ამავე დროს წყაროს მიხედვით იგი იბერიის მოსაზღვრე რაიონია, ამასთანავე თუ გავითვალისწინებთ ალაზნისა და ეხნის იბერია-ალბანეთის საზღვრის კონტექსტში მოხსენიებასაც, ვფიქრობთ სომხური გეოგრაფიის ამ პუნქტიდან გამომდინარეობს დასკვნა, რომ ეს წყაროც აღნიშნულ საზღვარს მდ. ალაზანზე ავლებს.

აქვე უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ „სომხურ გეოგრაფიაში“ გაცილებით ადრეული (ყოველ შემთხვევაში V ს-ის მეორე ნახევარზე ადრეული) სასაზღვრო ვითარების ანარეკლია ასახული. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ეს წყარო ქართლს და ალბანეთს იცნობს „იბერიისა“ და „ალბანიის“ სახელწოდებით, რაც უეჭველად ანტიკური, ბერძნულ-რომაული მწერლობიდან მომდინარეობს. მეორეც, ალაზნის აღმოსავლეთით მდებარე ალბანეთის პროვინციები „ეხნი“ და „ბეხ“ მოიცავდნენ ალაზნის „გალმამხარს“ - დღევანდელი საინგილოს აღმოსავლეთ ნაწილს. ეს ტერიტორიები კი ვახტანგ გორგასლის დროიდან ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში შემოდის [მუსხელიშვილი 1977: 214]. აქედან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ „სომხური გეოგრაფიის“ ამ პუნქტში ანტიკური პერიოდის ანარეკლია ასახული, როდესაც იბერიასა და ალბანეთს ერთმანეთისაგან მდინარე ალაზნის ქვემო დინება ყოფდა.

ცალკე უნდა შევჩერდეთ „ქამბეჭანზე“, რომელიც ბერძნულ-რომაული წყაროების „კამბისენეს“ (ქართულ კამბეჩოვანს) უდრის და „სომხური გეოგრაფიის“ მიხედვით ალბანეთის შემადგენლობაშია. აქედან იქმნება შთაბეჭდილება, რომ იორ-ალაზნის დინების ქვემო წელი მაინც, ალბანეთის შემადგენლობაში უნდა ყოფილიყო მოქცეული. ამ ცნობის გაანალიზებისას, პროფ. თ. პაპუაშვილი მიუთითებდა იმ გარემოებაზე, რომ „სომხური გეოგრაფიის“ ამ პუნქტში, შესაძლოა აისახა VII ს-ზე ადრეული ვითარება, როდესაც კამბეჩოვანი, როგორც ჰერეთის შემადგენელი ნაწილი ჯერ კიდევ არ შედიოდა ქართლის სამეფოში [პაპუაშვილი 1970: 31]. შესაძლოა „სომხურ გეოგრაფიაში“ აისახა უფრო ძველ წყაროთა ანარეკლი, მაგრამ ჩვენი აზრით, აქ „ქამბეჭანის“ ალბანეთის პროვინციად დასახელებას სხვა მიზეზები უნდა ჰქონდეს. ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ „სომხური გეოგრაფია“ სადაც კი ასახელებს „ქამბეჭანს“, როგორც ალბანეთის ნაწილს, იქვე მიუთითებს,

რომ იგი მტკვართან მდებარე ქვეყანაა (იხ. ზემოთ). ზემოთ არაერთგზის აღინიშნა, რომ რომაელთა კავკასიური ლაშქრობის შესახებ წყაროები მიუთითებენ მტკვრის მარცხენა სანაპიროდან ივრის ქვემო დინების მარჯვენა სანაპირომდე მდებარე ტერიტორიის ალბანეთის შემადგენლობაში ყოფნაზე. აქ, რასაკვირველია კამბეჩოვანის იორ-მტკვარსშორისი მონაკვეთიც იგულისხმება. აქედან გამომდინარე პროფ. თ. პაპუაშვილის დებულება შეიძლება მივიღოთ მხოლოდ კამბეჩოვანის აღნიშნული ნაწილის მიმართ. ანუ სომხური გეოგრაფია ალბანეთის პროვინცია „ქამბეჩანის“ ქვეშ, ძველ წყაროებზე დაყრდნობით გულისხმობს კამბეჩოვანის იორ-მტკვარსშორის მონაკვეთს. ხოლო ამავე წყაროს მიხედვით იორ-ალაზნის შორის მდებარე ტერიტორია ქართლის შემადგენლობაშია და ამ უკანასკნელს ალბანეთისაგან გამოჰყოფს პროვინცია „ეხნი“, რომელიც სწორედ კამბეჩოვანის იორ-ალაზნისშორისი ნაწილის მოპირდაპირედ - ალაზნის მარცხენა (აღმოსავლეთ) სანაპიროზე მდებარეობს.

სომხური გეოგრაფიის ჩვენება ალბანეთის შემადგენლობაში პროვინცია „ქამბეჩანის“ (რომელიც რეალურად მხოლოდ კამბეჩოვანის იორ-მტკვარსშორისი მონაკვეთია) ყოფნის შესახებ, პირდაპირ ემთხვევა კლავდიოს პტოლემეაიოსის მიერ აღწერილ დასავლეთ ალბანურ პროვინციას, რომელიც ე.წ. „უსახელო მდინარესა“ და იბერიის საზღვარს შორის მდებარეობს (იხ. ზემოთ). - ეს პროვინცია იორ-ალაზნის შესაკრებლიდან სამხრეთით - მტკვრამდე, ხოლო ალაზნის მტკვართან შესართავიდან დასავლეთით ბერდუჯამდე, ანდა ხუნანამდე მდებარეობს.

სხვა სომხურ წყაროებშიც ამგვარი ვითარება დასტურდება. მაგალითად VIII საუკუნის ისტორიკოსის ლევონდის ცნობით, მეორე აბასიდი ხალიფას დროს (754-775 წწ.) ხაზარებმა დალაშქრეს ალვანეთი და ქართლი. ალვანეთში ისტორიკოსი ასახელებს 10 პროვინციას, მათ შორის „ქამბეჩანს“. მაგრამ იმავე ლევონდისთან ნათქვამია, რომ ქართლის სამთავროში მათ აიღეს შვიდი პროვინცია მათ შორის: ველისციხე,¹ შუქჩი და წუქეთი [ჯანაშია 1952: 377: პაპუაშვილი 1970: 178].

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ველისციხე ალაზნის შუა წელზე, მის მარჯვენა მხარეზე მდებარეობს. შუქჩი, აკად. დ. მუსხელიშვილის განმარტებით იგივე სუჯეთია - ივრის შუა წელზე, მისგან მარცხნივ მდებარე ტერიტორია [მუსხელიშვილი 1977: 175]. ხოლო წუქეთი ლოკალიზებულია ალაზნის აღმოსავლეთით, მდ. სამურის სათავეებთან, კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე მდებარე პროვინციად [მუსხელიშვილი 1977: 175]. ლევონდის ამ ცნობიდან ცხადია, რომ VIII საუ-

¹ ველისციხეს ქართლის პროვინციად ასახელებს „სომხური გეოგრაფიის“ სენ-მარტინისეული რედაქცია [იხ. მუსხელიშვილი 1977: 173].

კუნისათვის ქართლის სახელმწიფო მოიცავს არა თუ იორ-ალაზნის ორმდინარეთს, არამედ ამ უკანასკნელის სამხრეთ-აღმოსავლეთითაც (ნუქეთი) ვრცელდება. ამ ფონზე „ქამბეჩანის“ ალბანეთის პროვინციად დასახელება ერთგვარ გაუგებრობას იწვევს, თუ არ გავითვალისწინებთ ზემოთ გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ ალბანეთის შემადგენლობაში შეიძლებოდა მოქცეული ყოფილიყო მხოლოდ კამბეჩოვანის იორ-მტკვარს შორის მონაკვეთი.

ეს რომ ასეა, მოსე კალანკატუელის „ალვანთა ქვეყნის ისტორიიდანაც“ დასტურდება. ავტორი „ქამბეჩანს“ იცნობს, როგორც მტკვრის პირას მდებარე ქვეყანას [პაპუაშვილი 1970: 31-32] და V ს-ის მეორე ნახევრის ამბების თხრობასთან დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ ალბანეთის მეფე ვაჩაგან III „დაადგინა ადგილ-ადგილ ეპისკოპოსნი და ხუცესნი და მეთვალყურენი კამბეჩანში“.¹ ამ ცნობის განხილვისას პროფ. თ. პაპუაშვილი ერთგვარი გაკვირვებით შენიშნავს, რომ ამ დროს კამბეჩოვანი ქართული წყაროების მიხედვით ქართლის შემადგენლობაშია, ვახტანგ გორგასალი აქ სამშენებლო სამუშაოებს ეწევა, ხოლო ეს ქვეყანა დაჩის (ვახტანგის ძის) საუფლისწულო მამულია. მაშ რაღა ხელი უნდა ჰქონოდაო კამბეჩოვანზე ალბანთა მეფეს? მეცნიერი ცდილობს ახსნა მოუძებნოს მოსე კალანკატუელისა და ქართულ წყაროთა (ჯუანშერი) წინააღმდეგობრივ ჩვენებას. მისი აზრით კამბეჩოვანი პოლიტიკურად ქართლის შემადგენლობაშია, თუმცა ამ პროვინციის ზოგიერთ რაიონში ჯერ კიდევ იყო შემორჩენილი ალბანური მოსახლეობის მცირე ჯგუფები და ვაჩაგან III სწორედ მათთვის გზავნის სამღვდელ პირებს [პაპუაშვილი 1970: 43].

რიგი გარემოებების გამო ჩვენ ვერ გავიზიარებთ პატივცემული მეცნიერის მოსაზრებას. ჯერ ერთი, მოსე კალანკატუელთან არა მხოლოდ სამღვდელოებაზეა საუბარი, ეპისკოპოსებისა და ხუცესების გვერდით დასახელებულნი არიან „მეთვალყურენი“, რომლის ქვეშაც საერო პირები, გარკვეული მოხელეები უნდა იგულისხმებოდნენ. გარდა ამისა, საყოველთაოდ ცნობილია ვახტანგ გორგასლის აქტიური საეკლესიო პოლიტიკა ქართლის სამეფოში და განსაკუთრებით, მის აღმოსავლეთ პროვინცია ჰერეთში. აქედან გამომდინარე აქ ალბანეთის ეკლესიის სამოღვაწეო ასპარეზისათვის ადგილი აღარ უნდა დარჩენილიყო. ყოველივე აქედან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ კამბეჩოვანის გარკვეული ნაწილი მართლაც ალბანეთის შემადგენლობაში უნდა ყოფილიყო მოქცეული. ამაზე მიუთითებს ერთი მხრივ ის, რომ ვაჩაგან III აქ აქტიურ საეკლესიო პოლიტიკას ატარებს, მეორე მხრივ კი ის, რომ გარდა სამ-

¹ ციტირებას ვახდენთ პროფ. თ. პაპუაშვილის ნაშრომიდან [პაპუაშვილი 1970: 42], წყარო იხ. იქვე.

ლდელოებისა, იგი კამბეჩოვანში საერო მოხელეებსაც აგზავნის.

იმავე მოსე კალანკატუელისა და სხვა სომხურ და ქართულ წყაროთა შეჯერების საშუალებით შესაძლებელია დადგინდეს კამბეჩოვანის რომელი ნაწილი უნდა ყოფილიყო მოქცეული ალბანეთის შემადგენლობაში. ზემოთ აღინიშნა, რომ სომეხი ავტორები (მათ შორის მოსე კალანკატუელი) ალბანეთის კუთვნილ კამბეჩოვანს მტკვრის პირა ქვეყნად იცნობენ. ხოლო სომხური გეოგრაფია, ლევონდი და ქართული წყაროები იორ-ალაზნის შორის ტერიტორიას ქართლის შემადგენლობაში სახავენ. კამბეჩოვანის იორ-ალაზნისშორის მონაკვეთში, როგორც აღინიშნა, ვახტანგ გორასალი აქტიურ სააღმშენებლო სამუშაოებს ეწევა და ეს ქვეყანა მისი ძის საუფლისწულო მამულსაც წარმოადგენს. ყოველივე აქედან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ ალბანეთის შემადგენლობაში მოქცეული უნდა ყოფილიყო კამბეჩოვანის იორ-მტკვარს შორის მონაკვეთი.

ამრიგად, სომხური წყაროები ალბანეთის პროვინცია „ქამბეჩანის“ (კამბეჩოვანი) ქვეშ გულისხმობენ ივრის ქვემო დინებიდან სამხრეთ-დასავლეთით, მტკვრის მარცხენა სანაპირომდე მდებარე კამბეჩოვანის ნაწილს. ამავე წყაროების მიხედვით კი იორ-ალაზნის შუამდინარეთი მთლიანად ქართლის შემადგენლობაშია.

ელისისტური და გვიანანტიკური ხანისათვის იორ-ალაზნის ორმდინარეთის პოლიტიკური კუთვნილების საკითხზე საყურადღებო ცნობებს გვანდობს ქართული წერილობითი წყაროებიც. ამ რეგიონში ქართლის მეფეთა საქმიანობა ჩანს ჯერ კიდევ ძვ.წ. II ს-ის პირველი ნახევრიდან. „ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს, რომ მეფე ფარნაჯომ და შემდეგ არშაკმა (ძვ.წ. I ს.) ააშენეს ქალაქი ნეკრესი („ნელქარისი“) [„ქართლის ცხოვრება“ 1955: 29]. ნეკრესი მდებარეობს ალაზნის შუა დინების აღმოსავლეთით. აქედან უდავოა, რომ ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთის საზღვარი მდ. ალაზნის მარცხნივ (აღმოსავლეთით), კავკასიონის ქედამდე აღწევს. „ქართლის ცხოვრების“ ამ ცნობაზე ჩვენზე ადრე გაამახვილეს ყურადღება მთელმა რიგმა ქართველმა ისტორიკოსებმა და შესაბამის დასკვნებზეც მივიდნენ [Меликишвили 1959: 297; მუსხელიშვილი 1977: პაპუაშვილი 1970: გაგოშიძე 2007: 28 და სხვ.]. თუმცა, აქ უნდა აღინიშნოს ერთი გარემოება: ზემოთ ნაჩვენები იყო, რომ ბერძენ-რომაელი ავტორები იბერია-ალბანეთის საზღვარს ალაზნაზე სდებენ. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით კი იბერიის ძალაუფლება ალაზნის შუა დინების აღმოსავლეთით, კავკასიონის ქედამდე ვრცელდება. აქედან გამომდინარე ანტიკურ ავტორთა (სტრაბონი, პლინიუსი, პლუტარქე, დიონ კასიოსი) მიერ ნაჩვენები იბერია-ალბანეთის საზღვარი - ალაზანი ამ ორ ქვეყანას შორის მიჯნად შეიძლება მოიაზრებოდეს მხოლოდ მის უკიდურეს ქვემო

დინებაზე¹ - ივრის შესართავამდე. ხოლო, ალაზნის შუა დინების მარცხნივ (აღმოსავლეთით), კავკასიონამდე მდებარე ტერიტორია იბერიის შემადგენლობაშია.

ამის შემდეგ, „ქართლის ცხოვრებაში“ ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესახებ ერთგვარი ლაკუნა² ვიდრე „აზორკ და არმაზელის“ მეფობამდე“ (ახ.წ. I ს-ის 70-80 იანი წლები). წყარო მოგვითხრობს რა ქართლის მეფეების სომხეთში ლაშქრობაზე და იქიდან ალაფით დაბრუნებაზე, აღნიშნავს, რომ ქართველებმა დაიბანაკეს კამბეჩოვანში, ივრის პირას და აქ შეუდგნენ ნადავლის გაყოფას. იორზე დაბანაკებულ ქართველებს სომეხმა მხედართმთავარმა სუმბატ ბივრიტიანმა მოციქული მიუგზავნა და ტყვეების განთავისუფლება მოსთხოვა. ამაზე ქართველმა მეფეებმა ასეთი პასუხი შეუთვალეს „ან მოვედჯუნდა, (ხაზგასმა ჩვენია გ. ლ.) მიიღე ნაწილი შენი, სადაცა იყო და ვერ განერე ხელთაგან ჩუენთა ცოცხალი“ [„ქართლის ცხოვრება“ 1955: 45-46]. აქედან, ვფიქრობთ სრულიად ლოგიკური დასკვნა გამოაქვს თ. პაპუაშვილს, რომელიც აღნიშნავს, რომ ამ დროისათვის კამბეჩოვანი ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში უნდა ყოფილიყო [პაპუაშვილი 1970: 40]. აქედან ცხადია, რომ თუკი ახ.წ. I ს-ში ქართლის ძალაუფლება ვრცელდება შერეთის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში (კამბეჩოვანი), ასევე ქართლის შემადგენლობაში უნდა ყოფილიყო შერეთის ჩრდილო-დასავლეთი რაიონებიც. ასეთივე ვითარებაა საფიქრებელი ახ.წ. II-III საუკუნეებისთვისაც, როდესაც იბერია თავისი ძლიე-

¹ აკად. კ. ფიცხელაურის აზრით (გაზიარებული პირად საუბარში) იბერიასა და ალბანეთს ალაზანი ჰყოფდა მის უკიდურეს ქვემო დინებაზე - ე.წ. „მოსაბრუნს“ ქვემოთ, სადაც ის მკვეთრად იცვლის დინების მიმართულებას: სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან უხვევს სამხრეთით და მინგეჩაურის წყალსაცავის აგებამდე იერთებდა იორს (ამჟამად ეს ორი მდინარე ცალ-ცალკე ჩაედინება აღნიშნულ წყალსაცავში). ეს მოსაზრება, ვფიქრობთ საფუძვლიანი უნდა იყოს, რადგან სტრაბონის მიხედვით (იხ. ზემოთ) იბერია-ალბანეთის საზღვარი ალაზანზე გადის და „შემოსასვლელი კლდეებში არის გამოჭრილი“ ალაზანი, მთელს სიგრძეზე კი (თუ არ ჩავთვლით მის სათავეს) არსად არ მიედინება კლდოვან ხეობაში გარდა ამ მონაკვეთისა. აქ უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ, როგორც ნაჩვენებია იყო ალაზნის შუა დინების აღმოსავლეთით, კავკასიონამდე მდებარე ტერიტორია ქართლის შემადგენლობაშია. მაშასადამე, საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ მოსაბრუნს ზემოთ, ალაზნის მარცხენა სანაპირო, კავკასიონის მთებამდე მდებარე მინებიც (დღევანდელი „გალამხარი“ და საინგილო) მოცემულ ხანაში აგრეთვე ქართლის შემადგენლობაშია.

² თუმცა მას ავსებენ ბერძნულ-რომაული წყაროები, საიდანაც, როგორც დავინახეთ ჩანს, რომ ძვ.წ. I საუკუნეში იორ-ალაზნის ორმდინარეთი იბერიას ეკუთვნოდა.

რების ზენიტს აღწევს [გაგოშიძე 2007: 26].

აქ აღარ შევეუდგებით შუასაუკუნეთა ვითარების გამონელოვით განხილვას, რადგან ეს საკითხი არაერთ ნაშრომშია გაშუქებული [მუსხელიშვილი 1966: მუსხელიშვილი 1977: პაპუაშვილი 1970: ლორთქიფანიძე 1973, ლიტ. იხ. იქვე]. გამორკვეულია, რომ მეფე მირიანის დროს (IV ს) ეს რეგიონი ქართლის სამეფოს შემადგენლობაშია. ვახტანგ გორგასლის (V ს-ის მეორე ნახევარი) „აღმოსავლური პოლიტიკა“ საგანგებოდაა შესწავლილი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში [მუსხელიშვილი 1966: მუსხელიშვილი 1977: 214-220]. კერძოდ, გამორკვეულია, რომ ამ დროს ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში არა მხოლოდ იორ-ალაზნის ორმდინარეთი, არამედ მისი ძალაუფლება ვრცელდება ალაზნის აღმოსავლეთითაც, მდ. სამურის სათავეებამდე.

ამრიგად, ბერძნულ-რომაული, სომხური და ქართული წერილობითი წყაროების ანალიზით ირკვევა, რომ ძვ.წ. III - ახ.წ. III საუკუნეებში ქართლ-ალბანეთის საზღვარი მდ. ალაზანზე გადის. ამავდროულად შეჯერების საშუალებით შეიძლება დადგინდეს ალაზნის დინების რომელი მონაკვეთი შეიძლება მოიაზრებოდეს აღნიშნულ საზღვრად: ბერძენ-რომაელი ავტორები ამ კონტექსტში იხსენიებენ კამბეჩოვანსა და ალაზანს ერთად, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ალაზანი მხოლოდ ქვემო დინებაზე მიჯნავდა ამ ორ სახელმწიფოს. ხოლო, ქართული და სომხური წყაროების მიხედვით ალაზნის შუა დინების აღმოსავლეთით, კავკასიონის ქედამდე (მისი სამხრეთ ფერდობების ჩათვლით) მდებარე ტერიტორია ქართლის შემადგენლობაშია. ყოველივე აქედან გამომდინარე ცხადია, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთი (ქართული საისტორიო ტრადიციის პერეთი) ელინისტური ხანიდან მოყოლებული ქართლის სახელმწიფოს შემადგენლობაშია და პერეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი, ფაქტობრივად ქართლ-ალბანეთის საზღვრად გვევლინება. ეს გარემოება გამორიცხავს მოცემულ ხანაში პერეთის ყოფნას ალბანეთის შემადგენლობაში. ამასთან, ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ პერეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი - ალაზნის ქვემო დინება, რომელიც გამოჰყოფს იბერიას ალბანეთისაგან, ანტიკურ ხანაში უცვლელია და მხოლოდ ადრე შუასაუკუნეებში ავრცელებს ქართლი თავის ძალაუფლებას ამ ზღვარს მიღმა. ეს გვაფიქრებინებს, რომ უძველესი ხანიდან, დასახელებული მიჯნა არა მხოლოდ პოლიტიკური, არამედ ეთნიკური საზღვარიც უნდა ყოფილიყო ამ ორ სახელმწიფოს შორის. იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ავტოქტონური მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის შესახებ, სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯერ კიდევ არ არსებობს შეჯერებული აზრი. ამდენად, საჭიროთ ვთვლით საგანგებოდ შევჩერდეთ ამ საკითხზე.

§.3. პერთა ეთნიკური ვინაობის საკითხი

ა) პერთა ეთნიკური ვინაობის პრობლემა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. პერთა ეთნიკური ვინაობის საკითხმა ქართველ მეცნიერთა ყურადღება XIX ს-ის მიწურულიდან მიიპყრო და არაერთი მკვლევარი შეეხო მას. თუმცა, ქართულ ისტორიოგრაფიაში იგი დღემდე რჩება ერთ-ერთ აქტუალურ და ჩვენი აზრით, ჯერ კიდევ გადაუჭრელ პრობლემად.

ერთ-ერთი პირველთაგანი, ვინც ეს პრობლემა წამოჭრა, იყო ა. ხახანაშვილი, რომლის აზრითაც პერეთი დასახლებული იყო ქართული ტომებით [Хаханов 1898: 31].

სტეფანე მენთეშაშვილი, ძველი ანაგისა და ყოლოთოს მიდამოებში გამოვლენილი მატერიალური კულტურის ძეგლების შესწავლის საფუძველზე მიუთითებდა, რომ ძველი კამბეჩოვანი დასახლებული იყო ქართული მოდგმის ტომებით [მენთეშაშვილი 1941: 18-19].

აკად. ივ ჯავახიშვილი იორ-ალაზნის ორმდინარეთის მოსახლეობას ქართული მოდგმის ტომად მიიჩნევდა [ჯავახიშვილი 1960: 50-51]. აკად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, „უძველესი დროიდან საინგილო, ისევე როგორც ანინდელი კახეთის დიდი ნაწილი და ჩრდილო-დასავლეთი აზერბაიჯანი (ყოფილი შაქის ოლქი ანუ ნუხის მაზრა), დასახლებული იყო ქართველთა მონათესავე ტომებით, რომელთა საერთო ქართული სახელი პერეთი უკვე V საუკუნეში არის დამოწმებული“ [ბერძენიშვილი 1966: 67].

დასახელებულ მეცნიერებს საგანგებოდ, სიღრმისეულად არ უკვლევიათ პერთა ეთნიკური ვინაობის საკითხი. შესაბამისად მათი შეხედულება აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით, ჰიპოთეტურ მოსაზრებებად თუ შეიძლება მივიღოთ.

1960 წელს, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილ დისერტაციაში [Рамнишвили 1960], არქეოლოგმა რამინ რამიშვილმა ვრცლად განიხილა პერთა ეთნიკური ვინაობის პრობლემა და წამოაყენა დებულება პერებისა და ქართველთა (იბერების) ახლო ეთნიკური ნათესაობის შესახებ. მისი აზრით პერებსა და იბერებს შორის შესაძლოა ისეთივე ეთნიკური სხვაობა ყოფილიყო, როგორიც მეგრულ-ჭანებსა და ქართველთა შორის. აქვე მეცნიერი გვთავაზობდა სამუშაო ჰიპოთეზას, რომ ხომ არ შეიძლება პერების რამდენადმე სახეშეცვლილ ნაშთად მივიჩნიოთ თანამედროვე ინგილოები, რომლებიც დღესაც ცხოვრობენ ისტორიული პერეთის აღმოსავლეთ პროვინციაში [Рамнишвили 1960: 27-28].

პროფ. რ. რამიშვილის მოსაზრება პერებისა და ქართველთა ახლო ეთნიკური ნათესაობის შესახებ გაიზიარა პროფ. თ. პაპუაშ-

ვილმა, რომელმაც საგანგებო მონოგრაფია მიუძღვნა ძველი ჰერეთის ისტორიას [პაპუაშვილი 1970: 90-93]. ზემოთ დასახელებულ მოსაზრებებისაგან დიამეტრალურად განსხვავებულ თვალსაზრისს გვთავაზობდა აკად. გ. მელიქიშვილი, რომლის მიხედვითაც ჰერები ალბანური მოდგმის ტომია [Меликишвили 1959: 112]. ეს დებულება კიდევ უფრო განავითარა აკად. დ. მუსხელიშვილმა [მუსხელიშვილი 1966: მუსხელიშვილი 1977: 77-79] და საბოლოო ჯამში, ქართულ ისტორიოგრაფიაში შემუშავდა თვალსაზრისი, რომელიც მოკლედ ამგვარად შეიძლება ჩამოყალიბდეს: ჰერები ალბანურ გაერთიანებაში შემავალი ერთ-ერთი ალბანური ტომია, რომელთა საცხოვრებელი ტერიტორიის დასავლეთ ნაწილი ქართული სახელმწიფოებრიობის გარეჟრაჟზე (ძვ.წ. III ს-ში) იბერიის შემადგენლობაში მოექცა. ამ დროიდან მოყოლებული იბერია ნაბიჯ-ნაბიჯ ახორციელებს ჰერეთის ეთნოპოლიტიკურ ანექსიას (დასახელებულ მეცნიერთა სიტყვით - „ქართიზაციას“), რის შედეგადაც ადრე შუასაუკუნეებში ქართველების მიერ ჰერების ასიმილაცია დასრულდა, ხოლო მათი საცხოვრისი ქართლის სამეფოს შემადგენელი ნაწილი გახდა [ლორთქიფანიძე 1973: 402: მელიქიშვილი 1970: 463-465. ლიტ. იხ. იქვე].

იქიდან გამომდინარე, რომ ჰერებს ალბანურ ტომად განიხილავენ, ზოგჯერ ჰეროსი ალბანელთა ეთნარქად მიაჩნიათ, ხოლო რიგ შემთხვევებში ქართველ მეცნიერებთან ჰერები და ალბანელები სინონიმებს წარმოადგენენ [მუსხელიშვილი 1966: 5: მუსხელიშვილი 1977: 77-79].

ამრიგად, ქართულ ისტორიოგრაფიაში ჰერთა ეთნიკური ვინაობის შესახებ ორი ძირითადი თეორიაა შემუშავებული:

1. ჰერები ქართველური ტომია, რომელიც თავდაპირველად ალბანთა გაერთიანებაშია, მოგვიანებით კი ქართლის შემადგენლობაში შევიდა (აკად. ივ. ჯავახიშვილი, აკად. ნ. ბერძენიშვილი, პროფ. რ. რამიშვილი, პროფ. თ. პაპუაშვილი).

2. ჰერები ალბანური მოდგმის ტომია, რომელიც ძვ.წ. III ს-დან ქართველთა აღმოსავლეთით ექსპანსიის შედეგად, ამ უკანასკნელებთან ასიმილაციას განიცდის (აკად. გ. მელიქიშვილი, აკად. დ. მუსხელიშვილი).

სანამ იმ ფაქტობრივი მონაცემების განხილვაზე გადავიდოდეთ, რომლებიც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნიან ჰერების ეთნიკური ვინაობის საკითხზე, ვფიქრობთ ინტერესმოკლებული არ იქნება მოკლედ მიმოვიხილოთ ამ თეორიების ღირსება-ნაკლოვანებანი და შევხვოთ საკითხს, თუ რა კვალი დააჩნია თვითოეულმა

მათგანმა შემდგომი პერიოდის ისტორიოგრაფიას.¹ დავინყებთ პერთა ქართველობის თეორიით.

პროფ. რ. რამიშვილი თავის დებულებაში ყურადღებას ამახვილებს რამდენიმე საგულისხმო მომენტზე, რაც ვფიქრობთ უდავოდ გათვალისწინებული უნდა იყოს პერების ეთნიკური ვინაობის საკითხზე მსჯელობისას. კერძოდ: ის გარემოება, რომ ლეონტი მროველის კონცეფციით პეროსი თარგამოსიანთა შორის ქართველთაგან განცალკევებითაა მოხსენიებული, შეიძლება ჯერ კიდევ არ ნიშნავდეს დიდ ეთნიკურ სხვაობას ქართველსა და პერებს შორის. ზუსტად ისევე, როგორც მეგრელების (ეგრისელების) იმავე კონტექსტში მოხსენიებას არ შეუძლია ეჭვი დაბადოს მეგრელებისა და ქართველის ახლო ეთნიკურ ნათესაობაში. ავტორი აგრეთვე მიუთითებს ადგილობრივ და უცხოურ გადმოცემებში დაცული ცნობების შესახებ, რომლის მიხედვითაც იასონი (აზო – იაზონი)² იბერებისა და პერების საერთო ეთნარქია. აქედან გამომდინარე პერებსა და იბერებს შორის შესაძლოა ისეთივე ეთნიკური სხვაობა ყოფილიყო, როგორც აღმოსავლეთ (ქართვები) და დასავლეთ (ჭანები-ლაზები) ქართულ ტომებს შორის. პერებისა და ქართველის ახლო ეთნიკური ნათესაობის შესახებ მოსაზრებას, რ. რამიშვილი ამაგრებს არქეოლოგიური მონაცემებითაც. კერძოდ, მას განხილული აქვს პერეთის ტერიტორიაზე შემთხვევითი მონაპოვრების სახით ცნობილი მასალები, რომლებიც დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებს შიდა ქართლის ადრეანტიკურ-ადრეელინისტური ხანის მატერიალურ კულტურასთან. ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე მეცნიერს პერეთის „ქართიზაცია“ ესმის, როგორც პოლიტიკური და კულტურული, და არა ეთნიკური შინაარსის შემცველი ტერმინი [Рамішвили 1960: 27-28].

პროფ. რ. რამიშვილის დებულებაში უდავოდ ყურადღაღები პერებისა და ქართველის საერთო ეთნარქზე ყურადღების გამახვილება. ჩვენ მართებულად მიგვაჩნია მეცნიერის ის მოსაზრებაც, რომ ლეონტი მროველის ეთნოლოგიურ კონცეფციაში პეროსის ქართლოსიანთაგან განცალკევებით მოხსენიება ჯერ კიდევ არ

¹ ამ ტიპის სამუშაოს ჩატარების აუცილებლობას, გარდა ნაშრომის ფორმატისა გვიკარნახებს ის გარემოებაც, რომ განსახილველი, XX ს-ის 50-60 - იან წლებში შემუშავებული თეორიები, სამეცნიერო ლიტერატურაში კრიტიკული განხილვის საგანი ჯერ კიდევ (!) არ გამხდარა.

² ამ უკანასკნელის წარმომადგენლობას, როგორც ცნობილია პირველად აკად. ს. ჯანაშიამ მიაქცია ყურადღება. მისი აზრით, აზოს შესახებ გადმოცემები, რომლებიც სხვადასხვა ვარიანტებით დაცულია პეროდოტესთან, ტაციტუსთან, პლინიუსთან და სტრაბონთან, ადგილობრივი კავკასიური წარმომადგენლისა უნდა იყოს. მხოლოდ მისი ზოგიერთი ელემენტი შეიძლება მიენეროს ბერძნებს [ჯანაშია 1952: 75-76].

ნიშნავს ქართველსა და ჰერებს შორის მნიშვნელოვან ეთნიკურ სხვაობას. აგრეთვე ფრიად საყურადღებოა ქართლისა და ჰერეთის ტერიტორიიდან ცნობილი არქეოლოგიური მასალის კულტურის საერთო წრეში განხილვაც, თუმცა, მასში იალოილუთეფეს კულტურის ჩართვა და აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეანტიკურ-ადრეელინისტური მატერიალური კულტურის „იალოილუთეფეს ძველ პლასტიკად“ წარმოჩენა, ჩვენი აზრით რ. რამიშვილის დებულების მთავარი ნაკლია, რადგან ეს კულტურა, როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, ცალსახად ალბანური ტომების კუთვნილი და იმავე დროს ჰერეთის ტერიტორიაზე შემოტანილია. აქედან გამომდინარე, რ. რამიშვილის მოსაზრება ჰერებისა და ქართვების ახლო ეთნიკური ნათესაობის შესახებ თავის თავშივე შეიცავს წინააღმდეგობას და იგი იმთავითვე მხოლოდ სამუშაო ჰიპოთეზად დარჩა.

ეს ჰიპოთეზა, როგორც ზემოთ აღინიშნა გაიზიარა პროფ. თ. პაპუაშვილმა და გააღრმავა სხვა რიგის მონაცემებითაც (ჰერეთის სოციალური წყობა, აღმსარებლობის საკითხები, ხუროთმოძღვრების ძეგლები და სხვ.) [პაპუაშვილი 1970: 90-93]. მისი აზრით, „ჰერებში ჩვენ საქმე გვაქვს არამარტო იბერიის პოლიტიკურ-კულტურული გავლენის გავრცელებასთან, არამედ თვით ქართულ სუბსტრატთან. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ჰერების ეთნოკულტურული სახის ფორმირებაში ქართული ელემენტი მონაწილეობდა არა როგორც გარეგანი, უცხო ფაქტორი, არამედ როგორც შინაგანი, ორგანული ფაქტორი“ [პაპუაშვილი 1970: 93].

უნდა ითქვას, რომ მეცნიერის მიერ მოხმობილი გარემოებები, უმთავრესად შუასაუკუნეთა ხანის მდგომარეობის ამსახველია და ვერ შეაქვს სიცხადე ჰერთა ეთნოგენეზისის საკითხში, რადგან თვით ჰერთა ალბანელობის თეორიის მიხედვითაც ამ დროს დამთავრებულია ჰერების ქართველთან შერწყმა.

ასე რომ, პროფ. რ. რამიშვილისა და თ. პაპუაშვილის თვალსაზრისი აშკარად განიცდის დასაბუთებათა უქმარისობას, თუმცა მისი ხელალებით უარყოფაც არ იქნებოდა გამართლებული, რადგან, როგორც ზემოთ აღინიშნა მკვლევარები ყურადღებას ამახვილებენ ზოგიერთ ისეთ გარემოებაზე, რასაც შეუძლებელია ანგარიში არ გაენიოს ჰერთა ეთნიკური ვინაობის საკითხის კვლევისას. თუმცაღა, პროფ. რ. რამიშვილისა და თ. პაპუაშვილის მოსაზრებებმა ვერ ჰპოვა ასახვა ოფიციალურ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში, სადაც უმთავრესად მუსირებს აზრი ჰერთა ალბანელობის შესახებ.¹

¹ ვგულისხმობთ „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ მრავალტომეულს, რომლის გამოცემაც 1970 წლიდან დაიწყო და I-II ტომები, სადაც ჰერების ეთნიკურ ვინაობაზე ყურადღება გამახვილებული, შესაბამისად 1970-1973წწ. გამოიცა.

XXI საუკუნეში, ეს თეორია კვლავ გამოჩნდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. კერძოდ, ზოგიერთ პუბლიკაციაში დღევანდელი ინგილოები პირდაპირ ჰერეზბათ არიან მოხსენიებულნი [ყულოშვილი 2006]. ზემოთ დავინახეთ, რომ პროფ. რ. რამიშვილი ამ მოსაზრებას მხოლოდ სამუშაო ჰიპოთეზის სახით გვთავაზობდა და კატეგორიულ დასკვნამდეც არ მისულა. აქედან გამომდინარე, სპეციალური კვლევის გარეშე ინგილოების ცალსახად ჰერეზად გამოცხადებაც არ უნდა იყოს გამართლებული.

აკად. გ. მელიქიშვილი და დ. მუსხელიშვილი ჰერეთა ეთნიკური ვინაობის საკითხზე მსჯელობისას ძირითადად ეყრდნობიან ლეონტი მროველის კონცეფციის იმ პუნქტს, სადაც ჰერეთა ეთნარქი - ჰეროსი ქართლოსის შთამომავალი კი არაა, არამედ ძმაა (აქედან გამომდინარე ჰერები გამოირიცხნენ ქართვების გენეტიკური შტოდან). ამასთანავე ქართული წერილობითი წყაროების ზოგიერთ ჩვენებას, სადაც გეოგრაფიული ცნება ჰერეთი და ალბანეთი სინონიმებს წარმოადგენენ. ამ წერილობით წყაროებზე ჩვენ ქვემოთ საგანგებოდ შევჩერდებით, აქ კი მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ რომ მათზე დაყრდნობით ჰერეთა ცალსახა ალბანური ატრიბუცია არ უნდა იყოს გამართლებული და ისინი საკითხის სხვაგვარი გააზრების საფუძველსაც იძლევიან.

ქართვების მიერ ჰერების ასიმილაციის (შესაბამისად ამ უკანასკნელეთა ალბანელობის) სასარგებლო კიდეც ერთ არგუმენტად აკად. დ. მუსხელიშვილს მოაქვს ის გარემოება, რომ ჰერეთში დასტურდება ისეთი ტოპონიმები, რომლებიც შიდა ქართლის ბარისათუ აღმოსავლეთ საქართველოს მთისწინეთისათვის არის დამახასიათებელი და ამას ხსნის „ქართვების აღმოსავლეთით ინფილტრაციით“ [მუსხელიშვილი 1997: 48-50].

იორ-ალაზნის აუზში საქართველოს სხვა კუთხეებიდან მიგრაციული პროცესები ყოველთვის მიმდინარეობდა (და მიმდინარეობს დღესაც). დასაშვებია, რომ უძველესი დროიდან აქ პერიოდულად ხდებოდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთიდან თუ სხვა რეგიონებიდან მოსახლეობის გარკვეული რაოდენობის ინფილტრაცია. მაგრამ, ამ ტიპის (შიდა) მიგრაცია¹ ყოველთვის არ გულისხმობს ეთნიკურ ცვლილებას. გარდა ამისა, ჰერეთის ავტოქტონური მოსახლეობის ალბანელობის სასარგებლოდ სულ არ მეტყველებს ის ფაქტი, რომ ამ კუთხის უკიდურესი სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილის სახელწოდება - კამბეჩოვანი ქართულენოვან გარემოშია წარმოქმნილი ჯერ

¹ შიდა მიგრაციას ვამბობთ იმიტომ, რომ როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები არც ერთი წერილობითი წყარო არ ადასტურებს იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ალბანეთის შემადგენლობაში ყოფნას. ამასთან არაუგვიანეს ძვ.წ. III საუკუნისა ეს რეგიონი უკვე იბერიის შემადგენელი ნაწილია.

კიდევ წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე ადრე (იხ. ზემოთ, ნინა ქვეთავი სქოლიო). ამრიგად, ის გარემოება, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ტოპონიმიკაში მეორდება ქართლოსიანთა განსახლების არეალში შემავალი ადგილების დასახელებები, ვფიქრობთ არ გამოდგება ამ რეგიონის თავდაპირველი მოსახლეობის არაქართველობის სამტკიცებლად. ერთადერთი, რაზეც ამ რიგის ფაქტები შეიძლება მიუთითებდნენ არის ის, რომ სხვადასხვა დროს ჰერეთის ტერიტორიაზე აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეებიდან მოსახლეობის გარკვეული ჯგუფების გადმოსახლებას ჰქონდა ადგილი.

მეორე საკითხია ალაზნის ველზე ალბანური წარმომავლობის ტოპონიმიკის არსებობა. ასეთებად განიხილავენ: „უტოს უბანს“ (ქ. ახმეტაში), რომელსაც უდინების სატომო სახელს უკავშირებენ. „ალვანი“¹ იმავე ახმეტის მუნიციპალიტეტში და სხვ. [მუსხელიშვილი 1977: 184]. ზემოთ ნაჩვენები იყო, რომ ალაზნის ველზე ალბანური ეთნიკური ელემენტის გარკვეული ჯგუფების შემოსვლას ჰქონდა ადგილი, აქედან გამომდინარე მოულოდნელი არ უნდა იყოს აქ ამ რიგის ტოპონიმების დადასტურება.

ამისდამიუხედავად, როგორც ზემოთ აღინიშნა ჰერეთა ალბანელობის თეორიამ ფართოდ მოიკიდა ფეხი სამეცნიერო ლიტერატურაში. საკითხისადმი ასეთმა მიდგომამ განაპირობა ის, რომ ქართველ მეცნიერთა ნაშრომებიდან უკონტექსტოდ ამოგლეჯილი მონაკვეთების საშუალებით, ქართული საისტორიო ტრადიციის ჰერეთი (შესაბამისად ჰერები), რიგ სამეცნიერო თუ საცნობარო პუბლიკაციებში ალბანეთთან (ალბანელებთან) იქნა გაიგივებული. რომ აღარაფერი ვთქვათ ზ. იამპოლსკისა და კ. ალიევის ზემოთ განხილულ ნაშრომებზე, საქმე იქამდეც მივიდა, რომ ისეთ ავტორიტეტულ გამოცემაში, როგორიცაა „Православная Энциклопедия“, ისტორიული ჰერეთის ტერიტორია ალბანთა საკათალიკოსოს ფარგლებშია შეტანილი, შესაბამისად, ამ ტერიტორიაზე მდებარე ადრექრისტიანული ხანის ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლები (მათ შორის გურჯაანის ყველანმინდა და ბოდბე!) ალბანურად ცხადდება.² გარდა ამისა, ზოგიერთ საცნობარო პუბლიკაციაში,

¹ ამ უკანასკნელის ეტიმოლოგია ისევე შეიძლება უკავშირებოდეს „ალბანს“ (ალბანეთს), როგორც ქართულ „ალვას“ (მცენარის სახელს). ამგვარი წარმომავლობის ტოპონიმები ქართულში ხომ უამრავია: ვერხოვანი, თელოვანი, ვაშლოვანი და სხვ.

² იხ. „Православная Энциклопедия“, სტატია: „ალბანეთის საკათალიკოსო“. აღნიშნულს მეცნიერულად დასაბუთებული პასუხი გასცა მიტროპოლიტმა ანანაია ჯაფარიძემ [ჯაფარიძე 2006], თუმცა ავტორს ჩვენ არ ვეთანხმებით ჰერეთის საზღვრების მისეულ ლოკალიზაციაში (იხ. ზემოთ, ამავე თავის პირველი ქვეთავი).

ქართული წერილობითი წყაროების ჰერეზი ალბანურ ტომთა გაერთიანებაში შემავალ ერთ-ერთ მსხვილ ტომთან - უდებთან არიან გაიგივებულნი [Талингов... 2005: 178-179].

ამ აშკარად არაკომპეტენტურ განცხადებებს რომ თავი დავანებოთ, ჩვენი აზრით, საკვლევი საკითხის მიმართ ერთგვარი ბუნდოვანი აზრია გატარებული უახლეს ქართულ გამოცემებშიც. მაგალითად: 2012 წელს გამოცემულ კოლექტიურ ნაშრომში - „საქართველოს ისტორიის“ ოთხტომეულის II ტომის მე-2-ე თავში (გვ.60-61), რომლის ავტორია აკად. დ. მუსხელიშვილი, გატარებულია თვალსაზრისი ჰერეზის ალბანელობისა და ჰერეთის ალბანეთის შემადგენლობაში ყოფნის შესახებ. ამავე ტომის მე-7-ე თავში (ავტ. აკად. მ. ლორთქიფანიძე) ჰერეზი კვლავ ალბანურ ტომთა გაერთიანებაში შემავალ ეთნოსად არიან დასახელებული (გვ.179), თუმცა ცოტა ქვემოთ ვკითხულობთ: „მართალია რთულია ერთნიშნა პასუხის გაცემა მათი (ჰერეზის გ.ლ.) ეთნიკური კუთვნილების საკითხზე, მაგრამ როდესაც ისინი პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოდნან თვითონ და მათი ხელისუფალნი ისტორიულ-კულტურულად ქართველები არიან“ (გვ.180). ასეთი ორჭოფული დამოკიდებულების შემდეგ, რიგითი მკითხველისათვის (გნებავთ არასპეციალისტისათვის, ფართო საზოგადოებისათვის - უმთავრესად ვისზეცაა გათვლილი აღნიშნული გამოცემა) გაურკვეველი რჩება ბოლოსდაბოლოს ვინ არიან ჰერეზი.

დასახელებული გამოცემის ავტორებს ჩვენ ვეთანხმებით იმაში, რომ რთულია (საგანგებო, კომპლექსური კვლევის გარეშე მაინც) ჰერეზის ეთნიკურ ვინაობაზე ერთნიშნა პასუხის გაცემა. ასევე უეჭველია ისიც, რომ ისტორიის ასპარეზზე გამოსული ჰერეზი ისტორიულ-კულტურულად ქართველები არიან. მაგრამ, გადაჭრით ჰერეთის ალბანეთის შემადგენელ (თუნდაც უძველეს დროში) ნაწილად გამოცხადება არამართებულად მიგვაჩნია (იხ. ზემოთ). ამავე დროს გამოცემის ერთ თავში ჰერეზის ცალსახად ალბანელებად გამოცხადება, ხოლო იმავე გამოცემის სხვა თავში ორჭოფული მსჯელობა იმის შესახებ, რომ ჰერეზი ან ალბანელები უნდა იყვნენ ან ქართველები, ვფიქრობთ ნათლად ასახავს ქართული ისტორიოგრაფიის ხარვეზს საკვლევ საკითხთან მიმართებაში.

ამრიგად, ქართულ ისტორიოგრაფიაში ჰერეთა ეთნიკური ვინაობის საკითხი ჯერ კიდევ რჩება ერთ-ერთ გადაუჭრელ პრობლემად. მასში მეტი სიცხადის შესატანად, საჭიროთ ვთვლით განვიხილოთ იგი კომპლექსურად: წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალების შუქზე. ჩვენ არ გვაქვს იმის პრეტენზია, რომ საბოლოოდ გადავჭრათ ეს მეტად რთული პრობლემა. თუმცა, იმედს ვიტოვებთ, რომ ამ ტიპის კვლევა ნაადგება დასმული საკითხის უკეთესად გააზრებას.

ბ) წერილობითი წყაროების ცნობები ჰერთა ეთნოგენეზის შესახებ. ზემოთ აღინიშნა, რომ ჰერთა ალბანელობის თეორია, ძირითადად ეყრდნობა წერილობით წყაროებში დამოწმებულ ორ ფაქტორს:

1. ლეონტი მროველის ეთნოლოგიური კონცეფციის იმ პუნქტს, სადაც ჰერთა ეთნარქი - პეროსი ქართლოსის შთამომავალი კი არაა, არამედ ძმაა, რის გამოც ჰერები გამოირიცხნენ ქართველის გენეტიკური შტოდან.

2. ქართული წერილობით წყაროების ზოგიერთ ჩვენებას, სადაც გეოგრაფიული ცნება ჰერეთი და ალბანეთი სინონიმებს წარმოადგენენ.

ახლა განვიხილოთ ეს ფაქტორები, დავინყებთ ლეონტი მროველის კონცეფციით. იგი, როგორც ცნობილია კავკასიის ხალხთა ეთნარქებად ასახელებს: ჰაოსს, ქართლოსს, ბარდოსს, მოვაკანს, ლეკს, პეროსს, კავკასს, ეგროსს. ამათგან ქართველების (ქართვების) მამამთავარია ქართლოსი, რომლისგანაც მომდინარეობენ მცხეთოსი, გარდაბოსი, კახოსი, კუხოსი და გაჩიოსი.

თავიდან აღვნიშნავთ, რომ ლეონტი თავისი ნაშრომის ამ პუნქტში არ ყოფილა ორიგინალური და მის კონცეფციას მნიშვნელოვანი ფესვები აქვს. კერძოდ, ჰერებს იხსენიებს იპოლიტე რომაელი III ს-ის 30-იან წლებში შექმნილ თხზულებაში „წარმომავლობის წიგნი“. აქ, იაფეტის შთამომავალ ხალხებს (მიდიელები, ალბანელები, გარგარები, არმენიელები, ტიბარენები, ხალიბები, მოსინიეები, კოლხები) შორის, ალბანელებისა და გარგარების შემდეგ დასახელებულნი არიან ჰერები („ჰერანები“) [პაპუაშვილი 1970: 82-83, ლიტ. იხ. იქვე]. სხვა ადგილას, იპოლიტე რომაელი აღწერს რა კავკასიის ხალხებს, გვამცნობს, რომ ალბანელები კასპიის კართან ცხოვრობენ, ამას მოსდევს შემდეგი სახის სტრიქონი: „კაპადუკიელთა გადაღმა, მარჯვენა მხარეებში ცხოვრობენ არმენიელები, იბერიელები და ჰერანები“ [„გეორგიკა“ 1961, I:19]. მაშასადამე, იპოლიტე რომაელი ერთმანეთისაგან ანსხვავებს ალბანელებსა და ჰერებს. ზუსტად ასეთივე კონტექსტში (სავარაუდოდ იპოლიტე რომაელზე დაყრდნობით) იხსენიებს ჰერებს ევსევი კესარიელიც [Латышев 1948: 222].

VIII-IX სს-ის ბიზანტიელი მწერალი გიორგი სინგელოზი თავის „ქრონიკაში“ (რომელიც შეიცავს მსოფლიო ისტორიას ადამის დროიდან იმპერატორ დიოკლიტიანემდე) იაფეტის შთამომავალ ტომთა შორის ასახელებს ჰერებს. ამ ტომებს ავტორი შემდეგი თანმიმდევრობით ჩამოთვლის: „მიდიელები, ალბანელები, გარგარები, ჰერელები, არმენიელები, ამაზონები, კოლები, კორზენები“ [„გეორგიკა“, 1941: 62]. აქაც, „ჰერელები“ ისეთ კონტექსტში არიან

მოხსენიებულნი, რომ ამ ეთნონიმის ქვეშ უეჭველად ჰერები იგულისხმება [პაპუაშვილი 1970: 84].

ექვთიმე მთაწმინდელის (X ს) მიერ, იპოლიტე რომაელის ქრონიკის გადამუშავებულ ვარიანტში იხსენიებიან ჰერები, როგორც სემის შთამომავალი ტომი. აქვე ცალკე ტომებად არიან დასახელებულნი ქართველები, მეგრელები და აფხაზები [კეკელიძე 1956: 173]. ვფიქრობთ, ცხადი უნდა იყოს, რომ იმ ავტორთა ცნობები, სადაც ხალხთა გენეალოგიაზეა საუბარი (ევესევი კესარიელი, გიორგი სინგელოზი, ექვთიმე ათონელი, ლეონტი მროველი) ერთი ნყაროდან - იპოლიტე რომაელის ქრონიკიდან მომდინარეობენ. ამ უკანასკნელთან (მასზე დაყრდნობით ევესევი კესარიელთან და გიორგი სინგელოზთან) კი ჰერები დამოუკიდებელ ეთნიკურ ერთეულად არიან დასახელებულნი ალბანელების, ქართვების, მეგრელების და სხვა კავკასიელი ხალხების გვერდით. ვფიქრობთ უკვე ეს გარემოება აყენებს ეჭვქვეშ ჰერების ალბანურ ტომად ატრიბუციას, რადგან ისინი ცალ-ცალკე, დამოუკიდებელ და რაც მთავარია ერთმანეთის სწორ ეთნოსებად არიან დასახელებულნი¹. მაგრამ, სხვა ვითარებაა ლეონტი მროველთან, - იგი არ ასახელებს ეპონიმ ალბანს. აქედან გამომდინარე აკად. დ. მუსხელიშვილი ფიქრობს, რომ ლეონტისთან ალბანთა ეთნარქის შესატყვისია ჰეროსი [მუსხელიშვილი 1977: 77]. ვფიქრობთ, პატივცემული მეცნიერის ეს მოსაზრება არ უნდა იყოს მართებული. ზემოთ ნაჩვენები იყო, რომ ის ტერიტორია, სადაც ალბანურ ტომთა ძირითადი ეთნიკური ბირთვი სახლობდა და სადაც შეიქმნა პირველი ალბანურ ტომთა გაერთიანება, ჰეროსის კი არა - მოვაკნის ნილხვდომილი ქვეყანაა (იხ. ზემოთ, თავი IV, §§.1-2), ამდენად ლეონტის კონცეფციაში ალბანთა ეთნარქად არა ჰეროსი, არამედ მოვაკანი გვევლინება.

ამრიგად, განხილულ წყაროებში ეთნონიმი ჰერი და ეპონიმი ჰეროსი არსად არ გვხვდება ალბანელის აღსანიშნავად (და პირიქით), რაც უსაფუძვლოს ხდის მათ გაიგივებას ალბანელებთან. სხვა მხრივ კი, თუ რა კონკრეტული შინაარსის შემცველია ეთნონიმი ჰერი, აღნიშნული წყაროების კონტექსტიდან არ ჩანს.

აქედან გამომდინარე, რომ ლეონტი მროველის კონცეფციაში ჰეროსი ქართლოსის არა შვილი, არამედ ძმაა, იგი იმთავითვე გამოირიცხა ქართვების გენეტიკური შტოდან. მაგრამ, ამავე კონცეფციაში ეგროსიც ქართლოსის ძმაა, რაც სულ არ გვაძლევს იმის საფუძ-

¹ აღსანიშნავია ისიც, რომ ბიზანტიური მწერლობა ცალ-ცალკე იცნობს სატომო სახელ ალბანს და იმავე დროს ჰერს (სხვადასხვა ვარიანტით „ჰერანები“, „ჰერელები“). მაშასადამე, ბიზანტიური წყაროები ჰერებს ალბანელებისაგან განცალკევებულ ეთნიკურ ერთეულად ასახელებენ.

ველს, რომ დასავლურ და აღმოსავლურ ქართულ ტომთა ახლო ეთნიკური ნათესაობა ეჭვქვეშ დაეყენოთ. ამასთან დაკავშირებით აკად. დ. მუსხელიშვილი მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ „ქართლის ცხოვრება“ შერეთს გვისახავს პოლიტიკური თვალსაზრისით ქართლის სწორ ქვეყნად, ხოლო იგივე ეგრისი, რომელსაც განასახიერებს ეგროსი - ქართლის ერთ-ერთი საერისთაოა [მუსხელიშვილი 1977: 77-78]. ვფიქრობთ, ის გარემოება, რომ „ქართლის ცხოვრება“ შერეთს ქართლის სწორ ქვეყნად გვისახავს, ჯერ კიდევ არ ნიშნავს იმას, რომ შერები ალბანელები არიან. აკად. დ. მუსხელიშვილის დებულების ის პუნქტი, რომ რადგანაც ლეონტი მროველის მიხედვით, შერეთი თავდაპირველად ქართლის პოლიტიკური საზღვრების მიღმაა¹ შერები ალბანელები უნდა იყვნენ, ხოლო ეგრისი, რადგან ქართლის გავლენის ქვეშაა დასავლურ-ქართული ტომებითაა დასახლებული (მიუხედავად იმისა, რომ ეგროსიცა და შეროსიც ქართლოსის შთამომავლები კი არა ძმები არიან) - ნინალმდეგობრივი გვეჩვენება. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ცალკე პოლიტიკური გაერთიანება ყოველთვის არ გულისხმობს ეთნიკურ სხვაობას: შეროეც: იმისგან და მოუკიდებლად, მიეკუთვნებიან თუ არა შერები ქართლოსიანთა გენეტიკურ შტოს, ლეონტი მროველის ეთნოლოგიური კონცეფცია არანაირად არ გვისახავს მათ ალბანელებად, რადგან მასთან ალბანთა ეთნარქია არა შეროსი, არამედ მოვაკანი. ხოლო შეროსი სრულიად დამოუკიდებელი ეპონიმია, ისეთივე, როგორებიც არიან თარგამოსის დანარჩენი შვიდი შთამომავალი. ეს რომ ასეა, ლეონტი მროველის მნიგნობრული წყაროდანაც დასტურდება, სადაც ალბანელები და შერები ცალ-ცალკე ეთნიკურ ჯგუფებად არიან დასახელებულნი (იხ. ზემოთ).

რაც შეეხება ლეონტი მროველის მიერ შეროსის ქართლოსიანთაგან განცალკევებით მოხსენიებას, პროფ. თ. პაპუაშვილი ამას ხსნიდა იმით, რომ მემატიანის წყაროში (იპოლიტე რომაელის ნაშრომში) შერები ცალკე ეთნიკურ ერთეულად არიან მოხსენიებულნი და ლეონტიმ გაიმეორა მისი ჩვენება [პაპუაშვილი 1970: 86]. ეს შეხედულება არ არის უსაფუძვლო, თუმცა, ისიც უნდა ითქვას, რომ ლეონტის ეს ე.წ. „ეთნოლოგიური კონცეფცია“ მიზნად არც ისახავს ამა თუ იმ ტომის წარმომავლობის შესახებ რეალური ვითარების გარკვევას. არამედ, მისი მიზანია კავკასიელი ხალხი ერთი, საერთო ბიბლიური წინაპრიდან გამოიყვანოს. ამასთანავე, ჩვენი აზ-

¹ თუმცა, როგორც ზემოთ ვნახეთ, არც ეს თვალსაზრისია მყარად დასაბუთებული. ლეონტი მროველის გარდა ყველა წერილობითი წყარო ელინისტურსა და გვიანანტიკურ ხანაში შერეთს იბერიის შემადგენლობაში მოიაზრებს.

რით, ლეონტის თავისი „ეთნოლოგიური კონცეფცია“ მორგებული აქვს კავკასიის უძველეს პოლიტიკურ სიტუაციაზე, როდესაც სხვადასხვა ტომი ცალ-ცელკე, გაერთიანებებს ქმნის. მასთან დასახელებული სხვადასხვა ტომთა ეთნარქების სახელები მიღებულია იმავე სატომო სახელებისაგან (ბერძნული „ოს“ დაბოლოვების დამატებით). ამიტომაც, მასთან დასახელებული ამა თუ იმ ეთნარქის (მაგალითად ჰეროსი, ეგროსი, ქართლოსი, ანდა ალბანთა ეთნარქები: ბარდოსი, მოვაკანი) განცალკევებით მოხსენიება, სინამდვილეში გულისხმობს არა ეთნიკურ შინაარსს, არამედ მათ მიერ შექმნილ ცალკე პოლიტიკურ გაერთიანებას. ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ ეს, შედარებით პატარა, მაგრამ ერთი ეთნოკულტურული წრის ტომთა გაერთიანებანი, საბოლოო ჯამში ერთიან სახელმწიფოს ქმნიან. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია, რომ ლეონტისთან სხვადასხვა ეთნარქთა ქვეშ ნაგულისხმევი გაერთიანებანი, უფრო გვიან, როდესაც იქმნება პირველი კავკასიური სახელმწიფოები, მათ შემადგენლობაშია (მაგალითად იბერიაში: ჰერეთი, კახეთი, კუხეთი, ჯავახეთი და სხვ. ალბანეთში: რანი, მოვაკანი) და ზოგიერთი მათგანი დღემდე განაგრძობს არსებობას სხვადასხვა, ეთნოგრაფიული თუ ადმინისტრაციული სტატუსით. ამ თვალსაზრისით ლეონტი ვფიქრობთ, ძვირფას ცნობებს გვანდის კავკასიის ტომთა უძველესი პოლიტიკური ვითარების შესახებ, თუმცა იგივე ცნობები ნაკლებ გამოსაყენებელი გვეგონია იმავე ტომთა ეთნიკური ურთიერთმიმართების საკვლევად. რეალურად, მასთან ასახულია კავკასიის ტომთა განსახლების არეალი და უძველესი პოლიტიკური გაერთიანებების შექმნის რეალიები (იხ. ზემოთ, ამავე თავის პირველი ქვეთავი). სხვა მხრივ კი, თუ რა ეთნიკური შინაარსის შემცველია მასთან დასახელებული ეთნარქების ქვეშ ნაგულისხმევი მთელი რიგი ტომები, - არ ჩანს. აქედან გამომდინარე, ჩვენ იგი არა ეთნოლოგიურ, არამედ ისტორიულ-გეოგრაფიულ კონცეფციად მიგვაჩნია.

კიდევ ერთი ფაქტორი, რომელზეც „ალბანური თეორიის“ დამცველები ამახვილებენ ყურადღებას არის ის, რომ თითქოსდა სატომო სახელი „ჰერი“ მხოლოდ ქართულ მწერლობას ჰქონდეს დაცული [ჯანაშია 1952: 101] და ისიც ალბანეთის სინონიმად იხმარება. ზემოთ დავრწმუნდით, რომ ამ ეთნონიმს იცნობდნენ ბიზანტიური წყაროები. თუმცა, გაცილებით ადრეული პერიოდისათვის ეს სატომო სახელი დაცულია კლავდიოს პტოლემეაიოსის (ახ.წ. II ს) „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“. კერძოდ, მასთან ჩამოთვლილია კავკასიელი ხალხები შემდეგი თანმიმდევრობით: ტუსკები, დიდურები, უდები, ოლონდები, ისონდები, გერები („გერროს“), სანარები [ლომოური 1955: 44]. კლავდიოს პტოლემეაიოსისეული გე-

რებისა და ჰერების იგივეობის შესახებ მოსაზრება ჯერ კიდევ აკად. ივ. ჯავახიშვილმა გამოთქვა [ჯავახიშვილი 1950: 50,52] და იგი გაზიარებული იქნა ქართულ ისტორიოგრაფიაში [პაპუაშვილი 1970: 82, ლიტ. იხ. იქვე]. მართლაც, აღნიშნული წყაროს მიერ „გერების“ დასახელება სხვა კავკასიელ ხალხებთან ერთად, მათი ტერიტორიული ლოკალიზაცია: ამასთანავე, ქართული ფორმით „პერისა“ და ბერძნულ-რომაული ტრანსკრიპციით „გერის“ იგივეობა, სრულიად ბუნებრივი „ჰ“ - „გ“ - ს მონაცვლეობის საშუალებით, - დამაჯერებელს ხდის აკად. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებას.

IV ს-ში შედგენილ რომაულ საგზაო რუკაზე (ე.წ. „Tabula Peutingeriana“) აღნიშნულია ტომი „ჰიროე“ (Hiroae). აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, აქაც ქართული წყაროების ჰერები იგულისხმებიან [ჯავახიშვილი 1950: 52].

VII ს-ის რავენელი ანონიმი ავტორის მიერ შედგენილ „კოსმოგრაფიაში“ „ჰიროეს“ შესატყვისად გვხვდება ეროონ („Eroon“), რომლის ქვეშაც აღიარებული თვალსაზრისის მიხედვით იგულისხმებიან ჰერები [Еремѣн 1939: 86,90].

ამრიგად, ანტიკური და ბიზანტიური მწერლობა იცნობს სატომო სახელ ჰერს, შესაბამისად არასწორია მოსაზრება, თითქმის ეს სახელი მხოლოდ ქართულ წყაროებშია დაცული. რაც შეეხება ამ უკანასკნელში ჰერეთ-ალბანეთის იგივეობას: ზემოთ, საგანგებოდ შევხებით ამ საკითხს (იხ. ამავე თავის 1 ქვეთავი) და აღვნიშნეთ, რომ ალბანეთის ზოგიერთ პროვინციაზე ცნება ჰერეთის გავრცელება მომხდარია შუასაუკუნეებში, - პოლიტიკურ ნიადაგზე და ის ფაქტი, რომ ქართულ წერილობით წყაროებში ალბანეთის აღსანიშნავად ზოგჯერ ჰერეთი გვხვდება, მიუთითებს არა ჰერების ალბანელობაზე, არამედ ადრე შუასაუკუნეების ჰერეთის სამთავროს პოლიტიკური ძალაუფლების გავრცელებაზე ალბანეთის ზოგიერთ პროვინციაში. გარდა ამისა, თვით „ალბანური თეორიის“ მიხედვით, შუასაუკუნეებში დამთავრებულია ჰერების ქართველთა შერწყმა. აქედან გამომდინარე, იმ წყაროებში, რომლებიც აღნიშნული ხანის ვითარებას ასახავენ, ჰერები ალბანურ ტომად ვერ იქნებიან ნაგულისხმები.

რაც შეეხება იმას, რომ უძველესი ქართული წყაროები არ იცნობენ სატომო სახელ ალბანს, არ ნიშნავს იმას, რომ ამ უკანასკნელის შესატყვისია ჰერი, რადგან ალბანეთის მიწა-წყალზე მცხოვრებ ტომებს ქართული წყაროები იცნობენ „რანნი“ - ს და „მოვაკნელნი“ - ს სახელით.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ ჰერების ალბანურ ტომად განხილვა, თუნდაც იმავე წერილობითი წყაროების საფუძველზე, რომელთა მიხედვითაც რიგი მეც-

ნიერები მიდიან ასეთ დასკვნამდე, - კითხვის ნიშნის ქვეშ დგება. გარდა ამისა, დღეისათვის დაგროვილი არქეოლოგიური მონაცემები (რომელსაც ქვემოთ საგანგებოდ შევხებით), ჰერთა ალბანელობის თეორიაში კიდევ უფრო მეტ კითხვის ნიშანს აჩენს. განხილული თეორია თავის დროზე წარმოადგენდა საკითხის შესწავლის გარკვეულ საფეხურს, მაგრამ ამ ეტაპზე, ვფიქრობთ სხვაგვარადაც შეიძლება დაისვას ჰერთა ეთნიკური ვინაობის პრობლემა.

ლეონტი მროველს, როგორც აღინიშნა შუასაუკუნეების ტრადიციისამებრ კავკასიელ ხალხთა წარმომავლობა ბიბლიური წინაპრიდან (თარგამოსიდან) გამოჰყავდა. ამ მხრივ ქართული საისტორიო მწერლობა არ იყო ორიგინალური და მსგავსი გენეალოგიური სქემები მთელს ქრისტიანულ სამყაროში ფართოდ იყო გავრცელებული. თუმცა, ანტიკური ხანის საისტორიო ტრადიციას ჰქონდა საკუთარი გენეალოგიური სქემები, რომლებიც სულ სხვა საწყისებზე იყო შექმნილი. ბერძნულ-რომაულ მწერლობაში ფართოდ იყო გავრცელებული გადმოცემა, რომელიც აღმოსავლელ ხალხთა წარმოშობას ეხება. ამ გადმოცემის მიხედვით, კოლხეთის პირველი ლაშქრობიდან დაბრუნებული იასონი, თავისი მტრების ძალმომრეობის მიზეზით იძულებული ხდება დასტოვოს თესალია. იგი კვლავ კოლხეთში მიემგზავრება, თან მიჰყავს მედეა და თავგადასავლის მაძიებელთა რაზმი. კოლხეთში იასონმა ტახტი დაუბრუნა თავის სიმამრს, აიეტს, რომელიც მტრებს სამეფოდან გაეძევებინათ. იასონმა ასევე დიდი ბრძოლები გადაიხადა მეზობლებთან და მრავალი ქვეყანა დაიპყრო. დაპყრობილი ქვეყნების ნაწილი აიეტის სამეფოს შეუერთა, ნაწილი კი თავის თანამგზავრებს გაუყო. ამრიგად, მთელმა აღმოსავლეთმა დაიწყო იასონის, როგორც თავისი „დამაარსებლის“ გაღმერთება. - ასეთია მოკლედ თქმულება იასონის მეორე აღმოსავლურ მოგზაურობაზე. ამ თქმულების მიხედვით, იასონის თანამგზავრები გამეფდნენ მთელ რიგ ქვეყნებში, რომელთაც თავიანთი სახელი მისცეს. მაგ. ფრიგია დაარსა ფრიგმა, მიდია - მედეამ, არმენია - არმინმა და ა.შ. ხოლო თავად იასონი იბერებისა და ალბანელების საერთო ეთნარქია [ჯანაშია 1952: 242-243]. აკად. ს. ჯანაშიას აზრით, თქმულების თავდაპირველ ვარიანტში იასონი მხოლოდ იბერთა ეთნარქად გვევლინება და მოგვიანებით მოხდა მისი გავრცელება ალბანელებზე, ხოლო თავად ეს გადმოცემა ჰერების მიერ არის გატანილი. აქვე მეცნიერი მიუთითებს, რომ ეს თქმულება ადგილობრივი წარმოშობისაა და მხოლოდ მისი ელემენტები შეიძლება მიენეროს ბერძნებს. მისი აზრით (რაშიც ჩვენც სავსებით ვეთანხმებით), თქმულება იასონის ქართველთა ეთნარქობის შესახებ შემოგვინახა აგრეთვე ქართულმა საისტორიო მწერლობამ („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“), სადაც იასონის

შესატყვისია აზო, რომელიც „არიან ქართლიდან“ მოდის და ქართლის სამეფოს დამაარსებლად გვევლინება [ჯანაშია 1952: 245].

ამ გადმოცემებში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ის, რომ იასონი-აზო ჰერებისა და იბერების საერთო ეთნარქია. საერთო იმიტომ, რომ წინააღმდეგ შემთხვევაში, შეუძლებელია ჰერებს ეს გადმოცემა სხვა ხალხთა შორის გაეცრელებინათ.

ასურულ აპოკრიფულ თხზულებში, რომელიც ეფრემ ასურს მიენერება და ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია „ქუაბი საგანძურის“, ანდა „განძთა ქვაბის“ სახელწოდებით, ვხვდებით შემდეგ ცნობას: „ხოლო დღეთა თარაისთა 7 (90) წელთა ცხორებისა მისისათა, გამოჩნდა ბრძანება ყოველსა ადგილსა, სოფელსა, რომელსა ჰრქვან არიანი, რომელი ალაშენა ირაის, ძემან ებერისამან, და იყო კაცი იგი მდიდარი ფრიად, და მოკუდა, და ესუა მას ძე და შექმნა კერპი ოქროსა და აღმართა საფლავსა ზედა მამისა თვისისასა“. ჯერ კიდევ აკად. ექვთიმე თაყაიშვილმა აღნიშნა, რომ ამ აპოკრიფის ცნობა და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკაში აზოს შესახებ დაცული გადმოცემა ერთმანეთს ემთხვევა [თაყაიშვილი 1948: 625].

ამ აპოკრიფში დაცული ცნობებიდან ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ის, რომ იარაისი, ებერის შვილია. საკუთარ სახელ ებერში, იმთავითვე ყველა მეცნიერი (ჩვენი აზრით სავსებით მართებულად) სატომო სახელ იბერს ხედავს. ამასთან, იარაისის შვილი („მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ აზო), მას შემდეგ, რაც იკავებს მცხეთას, თავის მამის საფლავზე აღმართავს კერპს. ასეთი ოქროს კერპები კი ჩვენ ვიცით „მოქცევაჲდან“, რომლებსაც აზო არმაზის მთაზე აღმართავს. არმაზის მთაზე კი, ქართული საისტორიო ტრადიციის მიხედვით ქართლოსის საფლავია!

ამრიგად, ვფიქრობთ რომ აზოს შესახებ გადმოცემაში ჩვენ საქმე გვაქვს რაღაც ძველ საისტორიო ტრადიციასთან, რომელიც ქართველთა გენეალოგიას ეხება და რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია მთლიანი სახით (როგორც, ვთქვათ ლეონტი მროველის კონცეფციაა შემონახული), თუმცა, იგი სხვადასხვა ვარიანტით დაცულია ბერძნულ-რომაულ, ასურულ და ქართულ საისტორიო მწერლობაში. მასში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს შემდეგი პუნქტები: 1. აზო წარმომავლობით ქართლოსიანია და მისი წინაპრის (ქართლოსის) საფლავი არმაზის მთაზეა (ასურული ვარიანტი); 2. აზო გვევლინება ქართლის სამეფოს დამაარსებლად და იმავე დროს ქართველთა მამამთავრად („მოქცევაჲ ქართლისაჲს“); 3. ამ საისტორიო ტრადიციას იბერებისა და ჰერების გენეალოგია საერთო ეთნარქიდან (იასონი-აზო) გამოჰყავს (ბერძნულ-რომაულ მწერლობაში შემონახული ვარიანტი).

ამრიგად ირკვევა, რომ ლეონტი მროველის ე.წ. „ეთნოლოგიურ

კონცეფციამდე“ გაცილებით ადრე, არსებობდა (და ფართოდაც იყო გავრცელებული) საისტორიო ტრადიცია, რომელსაც დასახელებული მემკვიდრისაგან განსხვავებით, ჰერების გენეალოგია სულ სხვაგვარად (ქართებთან, იბერებთან ახლო კავშირში) წარმოედგინა.

საკითხავია, კონცეფცია ჰერებისა და იბერების (ქართების) საერთო წარმომავლობის შესახებ, რატომ არ აისახა „ქართლის ცხოვრებაში“? ხომ ცნობილია, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკა, ფაქტობრივად ქართლის ცხოვრების ერთ-ერთ უძველეს ვარიანტს წარმოადგენს და შემდგომ, ქართულმა საისტორიო მწერლობამ რატომ უარყო ეს ტრადიცია? აქ, ვფიქრობთ კვლავ ლეონტი მროველის ზემოთ განხილულ კონცეფციასთან გვაქვს საქმე. როგორც აღინიშნა, იგი თავის გენეალოგიურ სქემას ბიბლიურ სანყისებზე ქმნიდა და მისთვის მიუღებელი იყო ის ტრადიცია, რაც ანტიკური მწერლობიდან იყო ცნობილი. უფრო ნათელი რომ გავხადოთ ჩვენი მსჯელობა, ყურადღებას გავამახვილებთ ლეონტი მროველისა და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ იმ ჩვენებების ურთიერთმიმართებაზე, რომელიც ქართველთა წარმომავლობასა და ქართული სახელმწიფოს შექმნას ეხება.

ლეონტი მროველს, როგორც საყოველთაოდ ცნობილია, ქართველთა გენეალოგია გამოჰყავს ქართლოსისაგან, რომელიც თავის მხრივ ბიბლიური თარგამოსის შთამომავალია. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვით კი ქართველები წარმოშობილნი არიან „არიან ქართლიდან“ მოსული მოსახლეობისაგან. ამასთან ლეონტის მიხედვით თუ ქართლის სახელმწიფოს შექმნა ფარნავაზს მიეწერება, „მოქცევაჲს“ მიხედვით ამ სახელმწიფოს შემქმნელია ასევე არიან ქართლიდან მოსული აზო. ამასთან, „მოქცევაჲს“ მიხედვით თუ აზო ქართველთა მამამთავარია, ლეონტისთან იგი ბერძენ სარდლად არის გამოყვანილი. უეჭველია, რომ ლეონტი მროველი იცნობდა ამ მათიანეს და იყენებდა კიდევ თავის ნაშრომზე მუშაობისას, თუმცა, იგი ძირეულად განსხვავებულ თვალსაზრისს ანვითარებს ზემოთ დასახელებულ საკითხებთან მიმართებაში. ანუ, ლეონტისთან საერთოდ უგულებელყოფილია აზოსა და არიან ქართლის როლი ქართული სახელმწიფოსა და ქართველი ხალხის წარმოშობის საკითხში. ასე მაგალითად, არიან ქართლს არც კი ახსენებს, ხოლო აზო მასთან უცხოელ დამპყრობლადაა წარმოდგენილი.

საისტორიო ტრადიცია, რომელიც აზოს ქართების (იბერების) და ჰერების საერთო ეთნარქად წარმოაჩენს, - საფუძვლიდანვე წინააღმდეგობაში მოდის ლეონტი მროველის კონცეფციასთან, რომელსაც კავკასიელთა მამამთავრად თარგამოსი, ხოლო ქართველთა ეთნარქად ქართლოსი მიაჩნია. აქ კი მივაღწეით ჩვენთვის

უმთავრეს, საინტერესო საკითხს: იმისათვის, რომ ლეონტის თავისი კონცეფცია (ქართველთა წარმომავლობის შესახებ) გაემართლებინა, მას უნდა უგულებელყო აზო, - როგორც ქართველთა და ჰერტა საერთო ეთნარქი, - შესაბამისად ქართვებისა და ჰერების საერთო წარმომავლობაც. გარდა ამისა, მას ხელთ ჰქონდა იპოლიტე რომაელის ნაშრომი (ანდა მისგან მომდინარე სხვა წყარო), სადაც ჰერები და ქართველები (იბერები) ცალ-ცალკე ეთნიკურ ჯგუფებად არიან დასახელებულნი (იხ. ზემოთ). ამდენად, იგი ჰერთა წარმომავლობის საკითხში ეყრდნობოდა არა ადგილობრივ ტრადიციას, არამედ ბიზანტიურ მწერლობას, რომელსაც თავის მხრივ შუასაუკუნეების ტრადიციისამებრ ბიბლიური საწყისებიდან გამოჰყავდა ამა თუ იმ ხალხთა გენეალოგია და რომელსაც ქართველები და ჰერები ცალ-ცალკე ხალხად წარმოედგინა. ამიტომაც, პროფ. თ. პაპუაშვილის ხატოვანი გამოთქმა რომ მოვიშველიოთ, ლეონტი მროველმა „ჰერთა ეთნიკური ვინაობის გარკვევისას საქმის ნამდვილი ვითარება მსხვერპლად მიუტანა თავის მნიშვნელოვულ სქემას“ [პაპუაშვილი 1970: 86].

ამრიგად, წერილობით წყაროებში შემონახულია ორი საისტორიო ტრადიცია, რომელიც სხვადასხვაგვარად წარმოგვიდგენს ჰერთა ეთნოგენეზის საკითხს:

1. ლეონტი მროველის კონცეფცია, რომელიც ჰერებს დამოუკიდებელ ეთნიკურ ერთეულად მოიაზრებს. კელავ ხაზგასმით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ეს კონცეფცია არ გვაძლევს არანაირ საფუძველს იმისას, რომ ჰერები ქართულ ან ალბანურ ტომად იქნას მიჩნეული.

2. გადმოცემათა ციკლი იასონ-აზოს შესახებ, რომელიც სხვადასხვა ვარიანტით დაცულია ბერძნულ-რომაულ, ასურულ და ქართულ საისტორიო მწერლობაში. ამ ტრადიციას, იბერებისა (ქართვების) და ჰერების გენეალოგია გამოჰყავს აზოსაგან, რომელიც იმავე დროს ქართლოსის შთამომავლად გვევლინება. ამ გადმოცემის მიხედვით ჰერების ქართულ ტომად მიჩნევა, მხოლოდ დაუსაბუთებელი ჰიპოთეზა შეიძლება იყოს. თუმცა, თუ გავითვალისწინებთ ჰერეთისა და ქართლის ძვ.წ. I ათასწლეულის მატერიალურ კულტურათა ურთიერთმიმართებას, იქნებ იბერების (ქართვების) და ჰერების საერთო წარმომავლობას მართლაც რეალური საფუძველი უჩანდეს.

ამა თუ იმ რეგიონის ავტოქტონური მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის პრობლემის გააზრება არქეოლოგიური მასალის გათვალისწინების გარეშე, არასრულყოფილი იქნებოდა. მით უფრო, რომ ჰერეთის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად წლების განმავლობაში დაგროვილ ფაქტობრივი მასალა, საგულისხმო მონაცემებს გვანდის ჩვენთვის საინტერესო საკით-

ხზე, ამიტომაც, საგანგებოდ ვჩერდებით მასზე.

გ) პერეთის ავტოქტონური მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის საკითხი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით. პერეთის ტერიტორიაზე, თვითმყოფადი ავტოქტონური არქეოლოგიური კულტურის განვითარებას შესაძლებელია თვალი გავადევნოთ არაუგვიანეს გვიანბრინჯაოს ხანიდან. აკად. კ. ფიცხელაური, რომელმაც ფუნდამენტური ნაშრომები მიუძღვნა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურას, მიდის დასკვნამდე, რომ ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულისა და I ათასწლეულის დასაწყისის მატერიალური კულტურის ლოკალური ვარიანტების გავრცელების არეალი ემთხვევა გვიანდელი ეთნოგრაფიული კუთხეების (კახეთი, კუხეთი, პერეთი) საზღვრებს [ფიცხელაური 1973: 192, 197]. მის ამ და შემდგომი პერიოდის ნაშრომებში [ფიცხელაური 2013], სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულისა და I ათასწლეულის პირველი ნახევრის არქეოლოგიური კულტურები და მათი ლოკალური ვარიანტების გავრცელების საზღვრები დაკავშირებულია ქართული წერილობითი წყაროების, კერძოდ კი ლეონტი მროველის ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის მონაცემებთან, სადაც მოცემულია ცნობები კავკასიელ ტომთა განსახლების არეალის შესახებ. იმავე დროს, მეცნიერი ახდენს ლეონტი მროველის ეთნოლოგიური კონცეფციის ქრონოლოგიურ ჭრილში განხილვას. მისი აზრით, მემატეიანის ის ცნობები, რომლებიც შეეხება კავკასიის ხალხთა ეთნარქების სამფლობელოთა ტერიტორიულ დაყოფას, უნდა ასახავდეს არაუგვიანეს ძვ.წ. I ათასწლეულის დასაწყისის ეთნოპოლიტიკურ მდგომარეობას [ფიცხელაური 1973: 196]. ლეონტისთან დასახელებული თითოეული ეთნარქის კუთვნილ ტერიტორიას (შესაბამისად ამ ეთნარქების ქვეშ ნაგულისხმევი ეთნიკური ჯგუფების: პერები, კახები და სხვ. განსახლების არეალს) შეესაბამება ცენტრალური ამიერკავკასიის გვიანბრინჯაოს კულტურის ლოკალური ვარიანტები. აქედან გამომდინარე აკად. კ. ფიცხელაურის დებულების მიხედვით, მოცემულ ხანაში უკვე არსებობს სამხრეთ კავკასიელ ტომთა ცალკეული ეთნიკური ერთობები, რამაც, როგორც აღინიშნა, ასახვა ჰპოვა ლეონტი მროველის კონცეფციაში¹.

ამრიგად, ძვ.წ. II ათასწლეულის მიწურულსა და I ათასწლეუ-

¹ იმისგან დამოუკიდებლად, რამდენად სწორია ლეონტი მროველის თვალსაზრისი კავკასიელ ტომთა ეთნოგენეზის შესახებ, ერთი კი ცხადია, რომ მის მიერ დასახელებული ეთნარქების სამფლობელოთა საზღვრები მართლაც ემთხვევა სხვადასხვა ეთნოგრაფიული ჯგუფის განსახლების არეალს.

ლის დასაწყისში ჰერეთის ტერიტორიაზე უკვე არსებობს თავისთავადი მატერიალური კულტურა, რაც ამ რეგიონის მოსახლეობის ეთნიკური ერთობისა და იმავე დროს მისი იდენტობის მატერიალური დადასტურება უნდა იყოს. ამ კულტურის შემოქმედი ხალხის ეთნიკური ვინაობის წარმოსადგენად, ვფიქრობთ ყურადღება უნდა მიექცეს აღნიშნული კულტურის მიმართებას ამიერკავკასიის სხვა რეგიონების სინქრონულ კულტურებთან. აკად. კ. ფიცხელაურის დაკვირვებით, იორ-ალაზნის ორმდინარეთის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მატერიალური კულტურა კახეთ-კუხეთ შიდა ქართლში მოპოვებულ მასალასთან ერთ საფუძველზეა წარმოქმნილი და მათთან შეუდარებლად მეტ მსგავსებას იჩენს ვიდრე ჰერეთის სამხრეთით და აღმოსავლეთით (მერმინდელი ალბანეთის ტერიტორიაზე გ.ლ.) გავრცელებულ მასალასთან, რომელიც სულ სხვა საწყისებზეა შექმნილი [ფიცხელაური 1973: 197]. ეს დაკვირვება შესაძლოა ჯერ კიდევ არ გვაძლევდეს შორს მიმავალი დასკვნის გაკეთების უფლებას, ჰერეთის იმდროინდელი მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის შესახებ. მაგრამ, ყოველ შემთხვევაში ის კი მაინც ცხადი უნდა იყოს, რომ აღნიშნულ ხანაში, ჰერეთის მოსახლეობის გარკვეული ეთნიკური სახე უკვე ჩამოყალიბებულია და მას მეტი საერთო აქვს კახეთ-კუხეთისა თუ შიდა ქართლის მოსახლეობასთან, ვიდრე სამხრეთ კავკასიის სხვა, რომელიმე რეგიონის ეთნიკურ ჯგუფებთან.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხის საკვლევად უფრო ხელშესახებ მასალას გვანვდის ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევრის ცენტრალური ამიერკავკასიის ცალკეულ რეგიონთა მატერიალური კულტურის ეთნიზაცია. ამ დროისათვის ამიერკავკასიის ხალხთა განსახლების არეალის საზღვრების შესახებ მეტ-ნაკლებად დაზუსტებულ ცნობებს გვანვდიან ბერძნულ-რომაული წყაროები. შესაბამისად, ზოგიერთ რეგიონში გავრცელებული მატერიალური კულტურის ეთნიკური ატრიბუცია ნაკლებ პრობლემატურია. მაგალითად: ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში შიდა ქართლში მოსახლე ძირითადი ეთნიკური მასის ვინაობა ცალსახად გარკვეულია, შესაბამისად აქ გავრცელებული მატერიალური კულტურა ყოველგვარი ეჭვის გარეშე ქართულ (უფრო კონკრეტულად ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო - აღმოსავლურ-ქართულ) ეთნოსს უკავშირდება. იგივე ითქმის დღევანდელი აზერბაიჯანის ცენტრალური და ჩრდილოეთი ნაწილის სინქრონული მატერიალური კულტურის შესახებაც, რომლის ალბანური წარმომავლობა შეუძლებელია ეჭვქვეშ დადეს. როგორც ერთი, ასევე მეორე კულტურის ნიაღში არ გამოორიცხავენ ზოგიერთი თავისებურებისა თუ სიახლის უცხო ეთნიკურ ელემენტთან დაკავშირებას [გაგოშიძე 1964: 62,68:

Гошгарлы 2012: 100,111],¹ მაგრამ ეს შტრიხები ვერ სცვლის ამ კულტურათა ძირითად ხასიათს. შესაბამისად მათი ეთნიკური ატრიბუტაციაც ეჭვქვეშ არ დგება.

იორ-ალაზნის ორმდინარეთის მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის საკითხში მეტი სიცხადის შესატანად საჭიროდ ვთვლით თვალი გაავადევნოთ ამ რეგიონის ანტიკური ხანის მატერიალურ კულტურას, მის კავშირ-ურთიერთობას სამხრეთ კავკასიის სხვა რეგიონების სინქრონულ კულტურებთან. დასაწყისში აღვნიშნავთ, რომ განსხვავებით ქართლისა თუ ალბანეთის ტერიტორიებისაგან, აღნიშნული პერიოდის პერეთის მატერიალურ კულტურა შედარებით ნაკლებადაა შესწავლილი. წინამდებარე ნაშრომში, რასაკვირველია შეუძლებელია მისი სრული, სიღრმისეული გამოკვლევა და ეს ამჟამად არც წარმოადგენს ჩვენს მიზანს. ქვემოთ მხოლოდ მიმოვიხილავთ ამ რეგიონიდან ცნობილ ანტიკური ხანის არქეოლოგიურ კომპლექსებსა თუ არტიფაქტებს და წარმოვადგენთ ზოგიერთ ჩვენს დაკვირვებას. ამასთანავე, ვაქვეყნებთ სამეცნიერო საზოგადოებისათვის დღემდე უცნობ ზოგიერთ არქეოლოგიურ კომპლექსს.

ადრეანტიკური ხანა: XX ს-ის 70-იან წლებში, სიღნაღის მუნიციპალიტეტის სოფ. ქვემო მალაროში შემთხვევით აღმოჩნდა ორი ინდივიდუალური ორმოსამარხი, რომელთა გათხრა-დოკუმენტირება მოახდინა კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის წევრმა, პროფ. ვ. ვარაზაშვილმა.²

N1 სამარხის ინვენტარი (ტაბ. XIII, სურ. 1):

1. სამაჯურები (2 ცალი), ბრინჯაო. ერთი და იგივე ტიპისა: მრგვალგანივკვეთიანი, წრიულად მორკალული, თავგახსნილი ღერო ბოლოვდება გველის თავების სტილიზებული გამოსახულებით.
2. სამაჯური, ბრინჯაო. შიგნიდან ბრტყელი, ოვალურზურგისანი, თავგახსნილი ღეროთი. ღეროს ზურგზე ნაჭდევებია დატანილი.

¹ მაგალითად: პროფ. ი. გაგოშიძე ადრეანტიკური ხანის ქართლის ძეგლებზე წითელკეციანი კერამიკის გამოჩენას ურარტულ და აქემენიდურ გავლენას უკავშირებს, რასაც სამხრეთიდან გარკვეული ეთნიკური ჯგუფების გადმონაცვლებით ხსნის [გაგოშიძე 1964: 62,68]. რაც შეეხება ალბანეთს, იქ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის არქეოლოგიურ მასალებში უფრო გამოკვეთილად ჩანს ქვეყნის შიგნით უცხო ეთნიკური ჯგუფების შეღწევა [Гошгарлы 2012: 60,82].

² ამის შესახებ სიტყვიერი ცნობა მოგვანოდა ძეგლის გამთხრელმა, ბატონმა ვაჟა ვარაზაშვილმა, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ. ასევე გვინდა მადლობა გადავუხადოთ კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელს, აკად. კ. ფიცხელაურს, რომელმაც თავაზიანათ გადმოგვცა განსახილველი მასალის გრაფიკული ჩანახატები.

3. სამაჯური, ბრინჯაო. შიგნიდან ბრტყელი, ოვალურზურგიანი სადა, თავგახსნილი ღეროთი. თავები შემსხვილებულია.
4. საყურე რგოლები (2 ცალი), ერთი და იგივე ტიპისა: მრგვალგანივკვეთანი, წრიულად მორკალული ღეროს ბოლოები დაბრტყელებულია.
5. საკინძი (?), შიგნიდან ბრტყელი, ოვალურზურგიანი, ოვალურად მორკალული, თავგახსნილი ღეროთი. თავის ერთი ბოლო შემსხვილებულია, ოთხკუთხაგანივკვეთიანი ფორმა აქვს მიცემული, შემკულია ირიბი ხაზებით. მეორე ბოლო სადაა, ნაწვეტებულ-ნამახული.
6. მრგვალპირა ხელადა, აქვს დაბალი ყელი, სფერული მუცელი და ბრტყელი, უქუსლო ძირი. მრგვალგანივკვეთიანი ყური ოდნავ პირს ზემოთ არის აწეული, მიძერწილია პირსა და მუცელზე.
7. სამფეხა ჯამი. ქვს სწორი ბაკო, თანაბრად დაქანებული კალთები და ღრმა შიგთავსი. დგას სამ მოკლე, ოვალურგანივკვეთიან ფეხზე. მრგვალგანივკვეთიანი ყური მიძერწილია პირსა და კალთაზე. პირზე შემოუყვება ორ ჰორიზონტალურ, ურთიერთპარალელურ ხაზს შორის ჩანერილი, ვერტიკალური ზოლებით შექმნილი ორნამენტი.

N2 სამარხის ინვენტარი (ტაბ. XIII, სურ. 2):

1. ქოთანი. აქვს გადაშლილი პირი გამობერილი მუცელი და ბრტყელი, უქუსლო ძირი.
2. კოჭობი. აკლია პირის ნაწილი. აქვს სწორი პირი, მაღალი ყელი გამობერილი მუცელი და განიერი, ბრტყელი ძირი. მუცელზე შერჩენილია ყურის ფრაგმენტი. ყელზე ერთრიგად შემოუყვება ირიბი ნაჭდევები.
3. სამფეხა ჯამი. აქვს გადაშლილი პირი, პროფილირებული, ნაწიბურიანი კიდე და თანაბრად დაქანებული კალთები. დგას დაბალ, ამოკაუჭებულ ფეხებზე.
4. დერგი. აქვს ფართე, გადაშლილი პირი, დაბალი ყელი, სფერული მუცელი და განიერი, ბრტყელი ძირი. მუცელზე, ერთმანეთის მოპირდაპირედ დაძერწილია თითო, მრგვალგანივკვეთიანი ყური.

N1 სამარხის ინვენტარში წარმოდგენილი ბრინჯაოს სამკაულის ანალოგები მრავლად გვხვდება შიდა და ქვემო ქართლის ძვ. წ. V ს-ით დათარიღებულ სამარხეულ კომპლექსებში [დავლიანიძე 1983: 60-63, ტაბ. X, სურ. 1, 3, 7]. განხილული ინვენტარის ქრონოლოგიასთან კავშირში აღსანიშნავია ისიც, რომ წარმოდგენილ სამაჯურთაგან არც ერთს არ აღენიშნება შედრეკილი ზურგი, რაც ერთგვარ კანონზომიერებას წარმოადგენს ელინისტური ხანის აღმოსავლეთ საქართველოში მოპოვებული სამაჯურებისათვის. ეს

გარემოებაც, მოტანილ პარალელებთან ერთად, ვფიქრობთ ამ ბრინჯაოს სამკაულის თარიღს ადრეანტიკური ხანით განსაზღვრავს. ამავე კომპლექსში მოპოვებული მრგვალპირა ხელადა, ტანის მოყვანილობით ემსგავსება პაპიგორასა და შავსაყდარა I სამაროვნებზე (ძვ.წ. IV ს-ის შუა ხანები) მოპოვებულ ხელადებს [მარგიშვილი... 2004: 129, ტაბ. XXXVIII, 2]. რაც შეეხება სამფეხა ჯამს, მისი უშუალო ანალოგები სამეცნიერო ლიტერატურაში ვერ ვნახეთ, თუმცა, მის ორნამენტთან დაკავშირებით საინტერესოა კავთისხეში, ადრეანტიკური ხანით დათარიღებულ „ქასრაანთ მიწების“ სამაროვანზე მოპოვებული ჭურჭელი, რომელსაც მსგავსი ორნამენტი ამკობს [ბერაძე 1980: 21, ტაბ. XX, სურ. 21].

N2 სამარხში მოპოვებული ქოთანის და კოჭობი, როგორც ფორმებით, ასევე ორნამენტით (ყელზე შემოვლებული ნაჭდევეები) ძალზე ახლოსაა ქართლის ძეგლებზე მოპოვებულ ანალოგიური დანიშნულების ჭურჭელთან [Нариманишвили 1991: 141, სურ. 548, 550: მარგიშვილი... 2004: ტაბ. CXCII, 14], რომლებსაც აგრეთვე ძვ.წ. V-IV სს-ით ათარიღებენ.

ფრიად საყურადღებოა 2 სამარხში მოპოვებული სამფეხა ჯამი. თავისი ფორმით ის უეჭველად გენეტიკურ კავშირშია ადრეანტიკურ-ადრეელისტიკური ხანის ქართლის კერამიკასთან. კერძოდ, სწორედ ამ პერიოდის ქართლის არქეოლოგიური ძეგლებისათვის არის დამახასიათებელი მსგავსი, პირგადამლილი, ნაწიბურიანი ჯამები თუ ფიალები [Нариманишвили 1991: 325, სურ. 903, 907, 908, 981]. გარდა ამისა, განსახილველი ჯამის ფეხების ფორმაც სწორედ ქართლში დადასტურებული ანტიკური ხანის სამფეხა ჯამების ფორმას იმეორებს. ამ თვალსაზრისით იგი სრულიად ერთგვაროვანია (მოხრილი, ამოკაუჭებული ფეხები) ვარსი-მანთკარის სამაროვანზე ძვ.წ. V, IV ს-ის დამდეგით დათარიღებულ სამარხში მოპოვებული სამფეხა ჯამისა [Нариманишвили 1991: 343]. №2 სამარხში მოპოვებული დერგი, თავისი მოყვანილობით მსგავსია ელინისტიკური ხანის პერეთისათვის დამახასიათებელი, თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული დერგებისა, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ მას მოხატვის კვალი არ აღენიშნება. ამგვარი ფორმის ჭურჭელი გვხვდება აგრეთვე ალგეთის ხეობის ძვ.წ. IV ს-ით დათარიღებულ სამაროვნებზეც [მარგიშვილი... 2004: ტაბ. XIV, 5: XVII, 1]. მოტანილი მსჯელობის საფუძველზე, ვფიქრობთ არ შეეცდებით თუ მაღაროში გამოვლენილ სამარხეულ კომპლექსებს ძვ.წ. V, არაუგვიანეს IV ს-ის პირველი ნახევრით დავათარიღებთ. აქვე აღვნიშნავთ იმასაც, რომ განხილული სამარხეული ინვენტარის კულტუროგენეზი ყოველგვარი ეჭვის გარეშე ქართლის თანადროულ მატერიალურ კულტურას უკავშირდება და

იმავე დროს არანაირ კავშირს არ ამჟღავნებს ანტიკური ალბანეთის ტერიტორიიდან ცნობილ მასალებთან. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა პროფ. რ. რამიშვილის მიერ ჩატარებული სამუშაო, რომელიც განიხილავდა შემთხვევით მოპოვებულ, საკმაოდ მრავალრიცხოვან არქეოლოგიურ მასალას ალაზნის აუზის მთელი რიგი პუნქტებიდან: ბუშეტი, ქვემო ხოდაშენი, წინანდალი, ვეჯინი, ანაგა და სხვ. ეს მასალები ძირითადად სამარხეული წარმომავლობისაა და წარმოდგენილია კერამიკული ნაწარმით (სამტუჩა და მრგვალპირა ხელალები, ქოთნები, ჯამები), ბრინჯაოსა და რკინის სამკაულით, საბრძოლო და სამეურნეო იარაღით. მეცნიერის დასკვნით, მთელი ეს მასალა კამარახევის სამაროვნის (ძვ.წ. V-III სს) კულტურას მიეკუთვნება [რამიშვილი 1959: 44-45].

ზემოთ ნაჩვენები იყო, რომ ავტორი ამ კულტურას იალოილუთეფეს „ძველ პლასტებად“ განიხილავდა და განსაზღვრავდა მას, როგორც „ჰერულ კულტურას“. ჩვენ ზემოთ გამოვრიცხეთ იალოილუთეფეს კულტურის გენეტიკური კავშირი ადრეანტიურ-ადრეელინისტური ხანის ქართლის მატერიალურ კულტურასთან. ის (იალოილუთეფეს კულტურა), როგორც აღნიშნული იყო, სულ სხვა სანყისებზეა წარმოქმნილი, ამასთან მხოლოდ ელინისტური ხანის მიწურულს იჭრება ალაზნის ქვემო წელზე.

იმისდამიუხედავად, რომ მეცნიერს ჩვენ არ ვეთანხმებით „ჰერული კულტურის“ განსაზღვრაში, მის მიერ ჩატარებული სამუშაო დიდმნიშვნელოვან მიღწევად მიგვაჩნია აღმოსავლეთ საქართველოს მატერიალური კულტურის კვლევაში იმ თვალსაზრისით, რომ პირველად სწორედ მან უჩვენა იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ადრეანტიურ-ადრეელინისტური ხანის მატერიალური კულტურის გენეტიკური კავშირი ქართლის თანადროულ კულტურასთან. ეს დებულება ვფიქრობთ, ყურადსაღები უნდა იყოს ანტიკური ხანის ჰერეთის მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობის საკითხზე მსჯელობისას. თუმცა, არ შეიძლება არ აღინიშნოს ისიც, რომ დასახელებული პერიოდის ჰერეთის მატერიალური კულტურა ჯერ კიდევ საჭიროებს საგანგებო კვლევას, რამეთუ პროფ. რ. რამიშვილის მითითებული ნაშრომი, ქართულ არქეოლოგიურ ისტორიოგრაფიაში პირველი და უკანასკნელია, რომელიც ამ საკითხს ეძღვნება.

ელდინისტური ხანა: XX ს-ის 70-იან წლებში აკად. კ. ფიცხელაურმა იორ-ალაზნის ორმდინარეთის მატერიალურ კულტურაში ცალკე გამოყო მასალების ჯგუფი, რომელიც ამ რეგიონის ელინისტური ხანის ავტოქტონურ („ჰერულ“) კულტურად მოიაზრა. ესენია: მრგვალპირა და სამტუჩა ხელალები, ქოთნები, ღერგები და სხვ. [Пицхелაური 1977: ფიცხელაური 2013: 92-99]. ამ ჭურჭლის ორნამენტულ შემკობაში ძალზე გავრცელებულია თეთრი ანგობის

ჰორიზონტალური და ტალღოვანი ზოლებით მოხატვა. კ. ფიცხელაური ფიქრობს, რომ მასში თავს იჩენს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ადგილობრივი მატერიალური კულტურის საწარმოო ტრადიციები. ეს ის კულტურაა, რომლის შესახებაც მეცნიერი მიუთითებს, რომ იგი, კახეთ-კუხეთისა და შიდა ქართლის მასალებთან ერთად, ერთ საფუძველზეა წარმოქმნილი და საგრძნობლად განსხვავდება პერეთის სამხრეთით და აღმოსავლეთით გავრცელებული თანადროული კულტურისაგან (იხ. ზემოთ). ამრიგად, კ. ფიცხელაურის მიერ გამოყოფილი ელინისტური ხანის მასალების ჯგუფი, ადგილობრივ საწარმოო ტრადიციებზეა აღმოცენებული, რომელიც გენეტიკურად სწორედ ქართლოსიანთა განსახლების არეალში (ქართლი, კახეთ-კუხეთი) გავრცელებულ კულტურას უკავშირდება. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია ისიც, რომ ანალოგიური, თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული კერამიკა ძვ.წ. III-II საუკუნეებში შიდა ქართლშიც ფართოდაა გავრცელებული [Гагошидзе 1979: 78-80; Нариманишвили 1991: 80-81]. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ელინისტური ხანის ადრეულ ეტაპზე იგი პერეთიდან ვრცელდება ქართლში, მოგვიანებით კი მსგავსი ჭურჭელი ადგილობრივაც იწარმოება [Нариманишвили 1991: 80-81].

პერეთის ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ არ არის შესწავლილი სამადლოს, ციხიაგორას, ნასტავისისა და სხვათა დარი ძეგლი. აქედან გამომდინარე, ამ რეგიონის ელინისტური ხანის მატერიალური კულტურის მიმოხილვისას იძულებულნი ვართ დავეყრდნოთ თითო ოროლა, არქეოლოგიურად გათხრილ-დოკუმენტირებულ სამარხეულ ძეგლსა და შემთხვევით მონაპოვრებს. ამდენად, თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული კერამიკის ირგვლივ, ჩვენი აზრით, ჯერ კიდევ არსებობს დასაზუსტებელი საკითხები, იქნება ეს მისი გენეზისი, ქრონოლოგია თუ სხვა. თუმცა, დღეისათვის არსებული მონაცემების მიხედვით ის მაინც ცხადია, რომ აღნიშნული კერამიკული ნაწარმი, თავისი ფორმებითა თუ ორნამენტით მკვეთრად განსხვავდება ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით - ალბანეთის ტერიტორიაზე ელინისტურ ხანაში წარმოდგენილი მატერიალური (ე.ი. იალოილუთეფეს) კულტურისაგან. ამავე დროს ის მასობრივადაა გავრცელებული, როგორც პერეთში, ასევე ქართლოსიანთა განსახლების არეალში (ქართლი, კახეთ-კუხეთი).

საყურადღებოა დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტის სოფ. ქვემო ქედში 2013 წელს ჩვენს მიერ ჩატარებული, მცირე მასშტაბის გადარჩენითი არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგები, რომლის დროსაც შესწავლილი იქნა იალოილუთეფეს ტიპის ორი სამარხი (იხ. ზემოთ). ეს სამარხები ჩაშვებული იყო დანალექი, შავმიწა ნიადაგის ფენაში, რომელიც შეიცავდა სხვადასხვა სასუფრე და

სამეურნეო ჭურჭლის მცირე ფრაგმენტებს (ტაბ.V, სურ.2-6). ამ მასალაში არ დადასტურებულია მცირე ნატეხიც კი, რომლის იდენტიფიცირებაც შესაძლებელი იქნებოდა იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკასთან. სამაგიეროდ, იქ მრავლად იყო წარმოდგენილი თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული და ქდეული ორნამენტით ყელშემკული ხელადების ფრაგმენტები (ტაბ.V, სურ.3), რომლებიც, როგორც აღინიშნა ელინისტური ხანის პერეთის ადგილობრივ (ავტოქტონურ) კერამიკულ ნაწარმად მოიაზრება და ასევე ფართოდ ვრცელდება ქართლშიც. აგრეთვე საინტერესოა აქ მოპოვებული ნითელკეციანი ჯამების ფრაგმენტები, რომელთაგან ერთი ეზემპლარის ნაწილობრივ აღდგენა მოხერხდა (ტაბ.V, სურ. 4). მსგავს ჯამებს, ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ზოგჯერ „გვერდნობიან“, ზოგჯერ კი „პროფილირებლ კალთიან“ ჯამებს უწოდებენ. ისინი დადასტურებულია ქართლის ადენტიკურ-ადრეელინისტური ხანის მთელ რიგ არქეოლოგიურ ძეგლებზე: ციხიაგორას ქვევრსამარხებში, კამარახეში, პაპიგორასა და შავსაყდარა I სამაროვანზე და სხვ. [ნაკაიძე 1980: ტაბ.XXXII,1; ბერაძე 1980: ტაბ.XIV,4; თოლორდავა 1980: ტაბ.XXXVI,2; ჯღარკავა 1982: სურ.950; Honewshvili 1992: ტაბ.L: მარგიშვილი... 2004: ტაბ.XVII,1; XXIII,1; XII,1; LXVI,10; CXIV,2; CXCII,8,11]. ჩვენს მიერ ნაწილობრივ აღდგენილი ჯამის ზუსტი ანალოგი, ცნობილია ციხიაგორას „დაჭრილების გორის“ სამაროვნიდან [Honewshvili 1992: ტაბ. L,012].

ქვემო ქედში ჩვენს მიერ წარმოებული არქეოლოგიური სამუშაოების მასშტაბები ერთობ მოკრძალებულია და მასზე დაყრდნობით შორს მიმავალი სამეცნიერო დასკვნების გაკეთება არ იქნებოდა მართებული. თუმცა, ერთი კი უდავოა: იალოილუთეფეს ტიპის სამარხები ჩაშვებული იყო ელინისტური ხანის ფენაში, საიდანაც მომდინარე მასალა შეუდარებლად მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებს ქართლის სინქრონული ძეგლებიდან (ცნობილ კერამიკის ტიპებთან, ვიდრე ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით - ალბანეთის ტერიტორიაზე დადასტურებულ ელინისტური ხანის მასალებთან, სადაც აღნიშნული ხანის მთელს მანძილზე წამყვანია სწორედ იალოილუთეფეს კულტურა, კერამიკის შესაბამისი ტიპებით.

ელინისტური ხანის ქვევრსამარხები ცნობილია თელავის მუზეუმებიდან. ისინი ინვენტარის მიხედვით ძალზე ახლოს დგას სამთავროს სამაროვნის თანადროულ ქვევრსამარხებთან. აქედან, ქ-ნ. ც. ჩიკოიძეს გამოჰქონდა ჩვენი აზრით სრულიად ლოგიკური დასკვნა, რომ აღნიშნულ ხანაში, ამ მიკრორაიონში (დღევანდელი ქ. თელავი და მისი მიდამოები) მოსახლე ეთნიკური მასა ქართულია [ჩიკოიძე 1979: 6-9]. ანალოგიური სურათი ჩანს საგარეჯოსთან

შესწავლილ სამაროვანზეც [Нонешвили 1992: 72].

ამ ფონზე მცდარად მიგვაჩნია ვ. თოლორდავას პოზიცია, რომელმაც საგანგებო მონოგრაფია უძღვნა ელინისტური ხანის საქართველოს ქვევრსამარხებს და დღევანდელი კახეთიდან (ძველი ჰერეთი) ცნობილი ქვევრსამარხები ამ ნაშრომში შეგნებულად არ განიხილა, იმ მოტივით, რომ ისინი „სხვა ეთნოკულტურულ სამყაროს უკავშირდებიან“ [თოლორდავა 1980: 5, სქოლიო]. ავტორის ეს პოზიცია ჩვენთვის მიუღებელია, რადგან, როგორც ითქვა - ამ რეგიონიდან დღემდე ცნობილი ქვევრსამარხები, ინვენტარის მიხედვით შეუდარებლად მეტ საერთოს პოულობენ სწორედ ქართლში და კერძოდ სამთავროს სამაროვანზე შესწავლილ ქვევრსამარხებთან, ვიდრე ამიერკავკასიის სხვა, რომელიმე რეგიონიდან ცნობილ ანალოგიური ტიპის სამარხებთან. გარდა ამისა, ნაშრომის სათაურია: „**დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში**“ მასში განხილულია კოლხეთისა და იბერიის (ქართლის) ძეგლები. მათი რიგიდან იორ-ალაზნის ორმდინარეთის გამორიცხვა, ავტორის ნებისთნე უნებლიედ ნიშნავს იმას, რომ კოლხეთი და იბერია საქართველოა, ხოლო დღევანდელი კახეთი (ძველი ჰერეთი) - არა (?!). ნაშრომის არქიტექტონიკისადმი მსგავსი მიდგომა არის საქართველოს ისტორიული რუკიდან იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ხელოვნური ჩამოცილება. ხელოვნურს ვამბობთ იმიტომ, რომ როგორც ზემოთ დავრწმუნდით, ყველა წერილობითი წყარო, რომელიც კი ელინისტურ ხანას სწვდება, ამ რეგიონს ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში მოიაზრებს. ყოველივე აქედან გამომდინარე, ვ. თოლორდავას აღნიშნული პოზიცია არამართებულად მიგვაჩნია.

ამრიგად, ჰერეთის ტერიტორიაზე დღემდე ცნობილი ელინისტური ხანის ძეგლები თუ არტეფაქტები ძალზე ახლოსაა ქართლის მატერიალურ კულტურასთან. აღნიშნული ელინდება ერთი მხრივ კერამიკის ძირითადი ფორმების დიდ მსგავსებაში (ხელადები, ჯამები, ქოთნები და სხვ.), მეორე მხრივ კი ჰერული და ქართლური ნაწარმის უშუალო და მასობრივ გავრცელებაში ორივე რეგიონში. ეს გარემოებები, ვფიქრობთ, ამ ორი რეგიონის ეთნოკულტურული სიახლოვისა და პოლიტიკური ერთობის დამადასტურებელ ფაქტებად შეიძლება ჩაითვალოს.

ამ თვალსაზრისით თუ შევადარებთ ჰერეთისა და ალბანეთის მატერიალურ კულტურებს, თვალსაჩინო განსხვავება სახეზეა. ელინისტური ხანის მთელს მანძილზე, როგორც აღნიშნული იყო ზემოთ, კავკასიის ალბანეთის ტერიტორიაზე დომინირებული მდგომარეუბა უკავია იალოილუთეფეს კულტურას, რომლის ალბანური ატრიბუცია, ჩვენი აზრით შეუძლებელია ეჭვქვეშ დადგეს. ის ფაქტი რომ, ამ კულტურის მატარებელი ეთნიკური ელემენტი მხო-

ლოდ ელინისტური ხანის მიწურულს იჭრება ჰერეთის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში (ალაზნის ქვემო წელზე), ვფიქრობთ სულ არ მეტყველებს ამ რეგიონის ავტოქტონური მოსახლეობის ალბანელობის სასარგებლოდ.

გვიანანტიკური ხანა: 2010 წელს, თელავის მუნიციპალიტეტის სოფ. ვარდისუბანთან, მდ. თურდოს ხევის მარჯვენა ნაპირთან შემთხვევით აღმოჩნდა ორმოსამარხი¹ ინვენტარი წარმოდგენილია შემდეგი ნივთებით:

1. ხელადები ორი ცალი, ერთი და იგივე ტიპისა (ინვ. N11928: 11929, ტაბ. XIV, 1, 2): ღია-მონითალო კეცით. აქვთ მრგვალი პირი, დაბალი, ნაწიბურიანი ყელი, მსხლისებური ტანი და ბრტყელი, უქუსლო ძირი. ოვალურგანიკვეთიანი ყური მიძერწილია ყელის ნაწიბურსა და მხარზე. ყურზე, ყელის ნაწიბურთან შეერთების ადგილას აქვთ თითო მრგვალი კოპი. ხელადების კეცი წერილმარცვლოვანია, ფოროვანი. განლექილია წმინდად. არ შეიცავს მინარევებს, გამომწვარია თანაბრად. ერთი მათგანი (ინვ. 11929, ტაბ. XIV, 2) შეღებილია წერნაქით.
2. ჯამი (ინვ. N11930, ტაბ. XIV, 3) წითელკეცია. აქვს მომრგვალებული ბაკო, შიგნით გადახრილი, ჩაკეცილი პირი. ძირი ბრტყელია, უქუსლო. თიხა მსხვილმარცვლივანია, ფოროვანი, შეიცავს თეთრი ფერის მინარევებს, გამომწვარია სრულად.
3. სამაჯურები: ბრინჯაოსი, ხუთი ცალი. მათგან სამს (ინვ. N11931, 11932, 11933, ტაბ. XV, სურ. 1, 2, 3) აქვს მრგვალგანიკვეთიანი, ოვალურად მორკალული, მცირედ ზურმეზნეჭილი ღერო. თავები შემსხვილებულია, ბოლოვდება გველის თავის სტილიზებული გამოსახულებით: მრგვალგანიკვეთიანი, დეფორმირებულ ღეროიანი, თავგახსნილი, ბოლოებშესქელებული სამაჯური (ინვ. N11934, ტაბ. XV, სურ. 4): მრგვალგანიკვეთიანი, წერილღეროვანი, ბოლოებგადახვეული სამაჯური (ინვ. N11935, ტაბ. XV, სურ. 5). გატეხილია ორ ნაწილად.
4. ბეჭდები: ბრინჯაოსი, ოთხი ცალი (ინვ. N11937, 11938, 11939, 11940, ტაბ. XV, სურ. 6, 7, 9, 11). ყველა მათგანი ერთი ტიპისაა:

¹ აღმოჩენა მოხდა თელავი-გომბორი-თბილისის ავტომაგისტრალის სამხრეთ კიდეზე, რესტორან „თეთრი ნიკალას“ საძირკვლის თხრისას. სამწუხაროდ, არქეოლოგიური სამუშაოების ჩატარება არ მოხერხდა. დაზიანებული სამარხიდან ანაკრეფი არქეოლოგიური მასალა თელავის ისტორიულ მუზეუმში გადაიტანეს ამავე მუზეუმის არქეოლოგიის ფონდის კურატორმა მ. ოხანაშვილმა და ფონდის მცველმა მ. აღდამიძემ. მათივე თავაზიანი ნებართვით დავამუშავეთ განსახილველი ინვენტარი.

შიგნიდან ბრტყელი, ოვალურზურგიანი ღერო მხრებთან განივ-რდება და ბრტყელ, ოვალური მოყვანილობის ფარაკში გადადის. ერთი მათგანის (ინვ.N11937, ტაბ.XV, სურ.6) ფარაკში ჩასმულია ყვითელი მინის თვალი.

5. ზარაკი, ვერცხლის, (ინვ.N11936, ტაბ.XV, სურ.10) კონუსური მოყვანილობის, სამკუთხად დაფანჯრული ტანით, ზედა მხარეს აქვს მრგვალი საკიდი ყუნწი. გაყრილი ჰქონია ბრინჯაოს ენა (ამჟამად მოტეხილია).

6. ნამგალი, რკინის (ინვ.N11944, ტაბ.XIV, სურ.4).

7. სასხლავი დანა, რკინის (ინვ.N11943, ტაბ.XIV, სურ.5).

8. მახვილის (სატევრის ?) ტარი რკინის (ინვ.N11945, ტაბ.XIV, სურ.6), ტარგოლიანი. ბრტყელ, ვიწრო ტარს შერჩენილი აქვს სამი მანჭვალი.

9. მძივები და მძივსაკიდები, პასტის. მძივები (2 ცალი, ინვ.N11942. ტაბ.XV, სურ.8) სფერულია, გვარდებდალარული. მძივსაკიდები (2 ცალი ინვ.N11941. ტაბ.XV, სურ.12), კონუსური მოყვანილობის, გვერდები დალარულია.

აღწერილი ინვენტარის პარალელები მრავლად არის ცნობილი საქართველოს გვიანანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლებიდან. მაგალითად, მსგავსი, ყელნიბოვანი ხელადები ფართოდაა გავრცელებული მთელს აღმოსავლეთ საქართველოში. კერძოდ, ისინი ცნობილია ერწოს ველიდან [რამიშვილი 1979: ტაბ.5, სურ.280: ტაბ.10 სურ.16: ტაბ.34, სურ.86], მცხეთიდან, წინამურნიდან, ნასტაგისიდან [ნარიმანიშვილი 1982: 56, ტაბ.XV, სურ.12-13], ძალისიდან, საყარაულო სერის სამაროვნიდან [ჯინჯიხაშვილი 1982: 60-61, ტაბ.XVI, სურ.5], ახალი ჟინვალის, არაგვისპირის [რობაქიძე 1982: 87], ჟინვალის სამაროვნიდან და სხვ. [რამიშვილი 1979: 63-64, ლიტ. იხ. იქვე] ამ ტიპის ხელადები არსებობენ ახ. წ. I საუკუნიდან მოყოლებული [ჯინჯიხაშვილი 1982: 68] IV ს-ის დამდეგამდე [რამიშვილი 1979: 63-64]. ყურადღებას იპყრობს წინამურის სამაროვნის №12 სამარხში მოპოვებული ანალოგიური ხელადები, რომლებიც თანმხლები მონეტებისა და სტრატიგრაფიული ანალიზის მიხედვით დამაჯერებლად თარიღდება ახ.წ. I-II სს-ით [Апакидзе... 1991: 82, 197, სურ.1, 2]. ჩვენი ჯამის მსგავსი ცალები, ცნობილია ერწოს ველის გვიანანტიკური ხანის არქეოლოგიური კომპლექსებიდან [რამიშვილი 1979: 52, სურ.291]. ამავე კომპლექსებში აღმოჩენილია ზემოთ აღწერილი ზარაკის ზუსტად ანალოგიური ეგზემპლარი [რამიშვილი 1979: 55, სურ. 377].

ამავე პერიოდში, როგორც აღმოსავლეთ, ასევე დასავლეთ საქართველოში ფართოდაა გავრცელებული ბოლოებგადახვეული

ბრინჯაოს სამაჯურები [მამაიაშვილი... 1984, ტაბ. XXXIV, სურ. 33, 34; ჩიხლაძე 2003: 131-132; ხარაბაძე 2003: 166, ლიტ. იხ. იქვე]. ისინი ძირითადად ახ.წ. I-IV სს-ის კომპლექსებში დასტურდება (ამ ტიპის სამაჯურის ყველაზე გვიანდელი ეგზემპლარი ცნობილია ჟინვალის სამაროვნის IV ს-ით დათარიღებული № 525 სამარხიდან. - იხ. ჩიხლაძე 2003: ტაბ. I, სურ. 253). რაც შეეხება ზურგშეზნექილ სამაჯურებს, ისინი, როგორც ცნობილია საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე ელინისტური ხანიდან არსებობენ. ამ პერიოდის სამაჯურებისათვის შეზნექილი ზურგი ერთგვარ კანონზომიერებას წარმოადგენს. ახ.წ. პირველი საუკუნეებიდან ამ ტიპის სამაჯურები ნელ-ნელა გამოდის ხმარებიდან ისე, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ახ.წ. III-IV საუკუნეების არქეოლოგიურ კომპლექსებში [მამაიაშვილი... 1984: ჩიხლაძე 2003] ისინი აღარ გვხვდებიან. ამ გარემოებათა გათვალისწინებით ვფიქრობთ, რომ ჩვენი ზურგშეზნექილი სამაჯურები, გარკვეულწილად სამარხის თარიღს აძველებს და მას უფრო გვიანანტიკური ხანის ადრეული ეტაპისაკენ ეწევა.

ამ თვალსაზრისით კიდევ უფრო საინტერესოა ტარრგოლიანის მახვილი (ტაბ. XIV, სურ. 6). ისინი, საქართველოს ტერიტორიაზე უმთავრესად ცნობილია დასავლეთ საქართველოდან: ვანის მუნიციპალიტეტიდან, ბორიდან, ძევირიდან, ლიადან, ჩხორონწყუდან და სხვ. [ხარაბაძე 2003: 165, ტაბ. I, სურ. 1-5]. მათ შემცველ არქეოლოგიურ კომპლექსებს უმთავრესად ახ.წ. I-II სს-ით ათარიღებენ. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე ახ.წ. II საუკუნის ბოლოდან ამ ტიპის მახვილები ქრება [ხარაბაძე 2003: 165, ლიტ. იხ. იქვე].

ამრიგად, ვფიქრობთ არ შეეცდებით თუ მოტანილი პარალელების მიხედვით, განხილული სამარხეული ინვენტარის თარიღად ახ.წ. I-II საუკუნეებს მივიღებთ.

ზემოთ წარმოდგენილი მასალის განხილვისას, მკითხველი უთუოდ შენიშნავდა, რომ მათ პარალელები უმთავრესად ქართლის არქეოლოგიური კომპლექსებიდან მომდინარე მასალაში ეძებნებათ. ასეთივე სურათი გვაქვს ამ რეგიონში შესწავლილ გვიანანტიკური ხანის სხვა სამაროვნებზეც. ამ პერიოდის სამაროვნები ცნობილია თელავიდან [ჩიკოიძე 1979: 4-9], ჭერმიდან [მამაიაშვილი... 1984], სადულას გორიდან [მეუნარგია 1990], ყოლოთოდან [სინაურიძე 1969]. აბსოლუტურად ყველა მკვლევარი, ვისაც კი დასახელებული ძეგლებიდან მომდინარე მასალაზე უმუშავია, ერთხმად აღნიშნავს, რომ ისინი არაფრით განსხვავდებიან შიდა ქართლის სინქრონული ძეგლების მასალისაგან.

თვალს თუ გავადევნებთ დასახელებული ძეგლების გავრცე-

ლების გეოგრაფიულ არეალს, იგი ფაქტობრივად პერეთის მთელს ტერიტორიას, მისი ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრიდან (თურდოსხევი) უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ რეგიონამდე (ყოლოთო) მოიცავს. აქედან შეიძლება ითქვას, რომ გვიანანტიკური ხანის პერეთის მატერიალური კულტურა ორგანული ნაწილია ამავე პერიოდის ქართლის მატერიალური კულტურისა. აღნიშნულ ხანაში, შიდა და ქვემო ქართლში, კახეთ-კუხეთსა და პერეთში სრულიად ერთგვაროვანი მატერიალური კულტურაა წარმოდგენილი, რომელსაც ჩვენი აზრით, შესაძლებელია აღმოსავლურ-ქართული მატერიალური კულტურა ეწოდოს, გამომდინარე იქიდან, რომ იგი, მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიას ფარავს. ამ კულტურის გავრცელების სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრად კი, შესაძლებელია მოიაზრებოდეს ალაზნის ქვემო დინების მარჯვენა (დასავლეთი) სანაპირო.

ალაზნის უკიდურესი ქვემო დინების მარცხნივ (აღმოსავლეთით), გვიანანტიკურ ხანაში, ჩვენს მიერ მიმოხილული ძეგლებისაგან გასხვავებული მატერიალური კულტურაა წარმოდგენილი. იქ გამოვლენილი აღნიშნული ხანის არტეფაქტები და მათი შემცველი არქეოლოგიური კომპლექსები აგრძელებენ იალოილუთეფეს კულტურის ტრადიციებს, იქნება ეს სამარხთა აღნაგობა, კერამიკის ფორმები, დამზადების ტექნიკა თუ სხვ. [Керимов... 2009: 209]. ამრიგად, ალაზნის დინების აღნიშნული მონაკვეთი გვევლინება ერთგვარ ბუნებრივ საზღვრად, რომელიც მიჯნავს ამ ორ განსხვავებულ მატერიალურ კულტურას. ეს არქეოლოგიური ფაქტი, უდავოდ გათვალისწინებული უნდა იქნას გვიანანტიკური ხანის აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ისტორიული და ეთნიკური გეოგრაფიის საკითხებზე მსჯელობისას. კერძოდ, იგი ერთი მხრივ მიუთითებს იმაზე, რომ აღნიშნულ ხანაში, არ არსებობს საფუძველი იორალაზნის ორმდინარეთში ალბანური ეთნიკური ჯგუფების მეტნაკლებად მნიშვნელოვანი მასის არსებობის ვარაუდის დაშვებისათვის. მეორე მხრივ კი მატერიალურ დადასტურებად მიგვაჩნია წერილობითი წყაროების იმ ჩვენებისა, რომლის მიხედვითაც ანტიკურ ხანაში იბერია-ალბანეთის საზღვარი ალაზნის ქვემო დინებაზე გადიოდა (იხ. ზემოთ).

იორალაზნის ორმდინარეთის ანტიკური ხანის მატერიალური კულტურის ეს მოკლე მიმოხილვა, ვფიქრობთ გვიჩვენებს, რომ ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში აქ წარმოდგენილი კულტურა, ხასიათდება გარკვეული თვითმყოფადობით, თუმცა გენეტიკურად მას მეტი საერთო აქვს ქართლოსიანთა განსახლების არეალში გავრცელებულ მატერიალურ კულტურასთან, ვიდრე ამიერკავკასიის სხვა, რომელიმე რეგიონის სინქრონულ კულტურასთან. გვიანანტიკურ ხანაში კი, ამ რეგიონის მატერიალური კულტურა არაფ-

რით განსხვავდება აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ეთნოგრაფიული კუთხეების (შიდა და ქვემო ქართლი, კახეთი, კუხეთი) კულტურისაგან.

ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ის, რომ ანტიკური ხანის მთელს მანძილზე, მთლიანად ჰერეთის ტერიტორიაზე არსად ჩანს მატერიალური კულტურის იმგვარი ნრე, რომლის დაკავშირებაც ალბანურ ეთნიკურ ელემენტთან გამართლებული იქნებოდა. ასეთი (იალოილუთეფეს) კულტურა, როგორც არაერთხელ აღინიშნა ზემოთ, მხოლოდ ელინისტური ხანის მინურულს იჭრება ჰერეთში, თანაც, მისი გავრცელების გეოგრაფიული არეალი მთლიანად კი არ ფარავს ჰერეთს, არამედ კომპაქტურად იგი წარმოდგენილია მხოლოდ მის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ, ალბანეთის მოსაზღვრე პერიფერიებში და მალევე უკვალოდ ქრება ამ მიკრორაიონიდან. ხოლო ჰერეთის ცენტრალურ (საგარეჯო) და ჩრდილო-დასავლეთ (თელავი) რაიონებში შესწავლილი თანადროული ძეგლები, არ ატარებენ იალოილუთეფეს კულტურის არანაირ ნიშანს. პირიქით - ისინი ინვენტარის მიხედვით ძალზე ახლოს დგანან ქართლის ძეგლებიდან (სამთავროს სამაროვანი) მომდინარე მასალასთან. ეს არქეოლოგიური ფაქტები, ვფიქრობთ დღის წესრიგიდან ხსნის იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ავტოქტონური მოსახლეობის ერთნიშნად, ალბანურ ტომად განხილვის საკითხს. ამასთან, მათი ეთნოგენეზის გაშუქებისას, ქართული ეთნოსისაკენ მიგვაპყრობინებს ყურადღებას. ამ რიგის მსჯელობისას შეუძლებელია არ გავიხსენოთ პროფ. რ. რამიშვილის მიერ არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე გამოთქმული მოსაზრება ჰერებისა და „ქართვების“ ახლო ეთნიკური ნათესაობის შესახებ (იხ. ზემოთ). თუმცა, ეს უკანასკნელი საკითხი საბოლოოდ გადაჭრილად ვერ ჩაითვლება, თუ არ მოხდა ჰერეთის ადრეანტიკურ-ადრეელინისტური ხანის მატერიალური კულტურის სიღრმისეული კვლევა, რაც წინამდებარე ნაშრომის მიზანს არ წარმოადგენს. ჩვენი ძირითადი ამოცანის - საქართველოს ტერიტორიაზე იალოილუთეფეს კულტურის გენეზის პრობლემის გაშუქება კი ცალსახად გვიჩვენებს, რომ იორალაზნის ორმდინარეთის ავტოქტონური მოსახლეობის ალბანურ ტომად განხილვა, დღის წესრიგიდან უნდა მოიხსნას.

იალოილუთეფეს კულტურა წარმოგვიდგება ძვ.წ. III-I სს-ის კავკასიის ალბანეთის მატერიალური კულტურის ერთ-ერთ ლოკალურ ვარიანტად, რომლის გამოყოფის საფუძველია თავისებური სახის კერამიკა და დაკრძალვის წესი. ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკის ნიმუშები დასტურდება სხვადასხვა სახის სამარხებში, რამაც თავის დროზე ა. იესენსა და ო. ისმიზადეს საფუძველი მისცა ამ კულტურისათვის დაეკავშირებინათ სამარხის ისეთი ტიპები, როგორებიც არის ქვევრსამარხები, ჯარგვალური სამარხები, ალიზსამარხები და სხვ. თუ კი გავიზიარებდით ა. იესენისა და ო. ისმიზადესეულ იალოილუთეფეს კულტურის ამგვარ განსაზღვრას, მაშინ გვერდს ვერ ავუვლიდით იმ ფაქტს, რომ იორ-ალაზნის ორმდინარეთში დღემდე ფიქსირებული იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკის შემცველი სამარხეული კომპლექსები, მხოლოდ იალოილუთეფეს სამაროვნის ტიპის ორმოსამარხებით არის წარმოდგენილი. ეს გარემოება, ვფიქრობთ უფლებას გვაძლევს იალოილუთეფეს კულტურის ერთ-ერთ განმსაზღვრელად, სწორედ აღნიშნული ტიპის სამარხები მივიჩნიოთ.

აზერბაიჯანელ მკვლევართა აზრით, ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე მატერიალური კულტურის ლოკალური ვარიანტების დაშვება შესაძლებელია მხოლოდ ადრეანტიკურ ხანასა და ელინისტური ხანის დამდეგს. მოგვიანებით კი მათი ნიველირება ხდება და ყალიბდება „ერთიანი ალბანური მატერიალური კულტურა“. ეს დებულება ჩვენ გარკვეული კორექტივების შეტანით, ალბანეთისათვის მისაღებად მიგვაჩნია. მატერიალური კულტურის სხვადასხვა ლოკალური ვარიანტების მატარებელი ეთნიკური (გნებავთ ეთნოგრაფიული) ჯგუფების ერთ პოლიტიკურ გაერთიანებაში თანაცხოვრებამ, შესაძლოა ასახვა ჰპოვა ალბანეთის მატერიალურ კულტურაში, თუმცა ეს არ გამოირიცხავს ამ კულტურის წიაღში, სხვადასხვა ლოკალური ვარიანტების არსებობას. ერთ-ერთ ასეთ ვარიანტად, სწორედ საკვლევი კულტურა მიგვაჩნია.

ანტიკური ალბანეთის ტერიტორიაზე სამარხეული კომპლექსების დიდი მრავალფეროვნება შეინიშნება. თუმცა, იორ-ალაზნის ორმდინარეთში ამ თვალსაზრისით სრულიად განსხვავებული სიტუაციაა. დასახელებულ რეგიონში არსად სჩანს ეს ე.წ. „საერთოალბანური კულტურა“, აქ, როგორც არაერთხელ აღინიშნა ზემოთ, მხოლოდ მისი ერთი ლოკალური (იალოილუთეფე) ვარიანტია წარმოდგენილი, ისიც დროსა და სივრცეში შეზღუდულად. ამ ნიშნით ჩვენთვის საინტერესო რეგიონი ძირითადად გასხვავდება ძველი ალბანეთის ზოგადი არქეოლოგიური სიტუაციისაგან.

საქართველოს ტერიტორიაზე იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების გეოგრაფიული არეალის, ქრონოლოგიური დიაპაზონის, მისი ეთნიკური და სოციალ-ეკონომიური ატრიბუციის საკითხების ანალიზისას მიღებული ჩვენი ძირითადი დასკვნები ამგვარად შეიძლება ჩამოყალიბდეს: 1. იალოილუთეფეს კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე კომპაქტურად გავრცელებულია მხოლოდ ალაზნის ქვემო დინებაზე (დღევანდელი ქიზიყი ანუ კამბეჩოვანი და „გალმამხარი“), ხოლო ალაზნის შუა დინებამდე ამ კულტურის მხოლოდ ცალკეული ელემენტები აღწევს: 2. საქართველოს ტერიტორიაზე, იალოილუთეფეს კულტურის არსებობის ქრონოლოგიური დიაპაზონი, დღევანდელი მონაცემების მიხედვით ძვ.წ. I საუკუნის მეორე ნახევარს მოიცავს, განსხვავებით ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით მდებარე (კავკასიის ალბანეთის, დღევანდელი აზერბაიჯანის) ტერიტორიისაგან, სადაც მთელი ელინისტური ხანის განმავლობაში დომინირებული მდგომარეობა სწორედ იალოილუთეფეს კულტურას უჭირავს: 3. საკვლევი კულტურა, ყოველგვარი ეჭვის გარეშე ალბანური ტომების კუთვნილია: 4. ამ კულტურის მატარებელი საზოგადოების სამეურნეო ყოფაში წარმოდგენილია, როგორც მიწათმოქმედება, ასევე მესაქონლეობა და ამ უკანასკნელს წამყვანი მდგომარეობა უჭირავს. 5. ახალი ნელთალნიცხვის დადგომისთანავე იალოილუთეფეს კულტურა ქრება იორ-ალაზნის ორმდინარეთიდან ისე, რომ აქ მისი განვითარების არანაირი კვალი არ შეინიშნება.

თვითოეული ეს დასკვნა, ჩვენი აზრით, მჭიდროდ არის დაკავშირებული საქართველოს ტერიტორიაზე საკვლევი კულტურის გენეზისის პრობლემის გააზრებასთან. ამ საკითხთან დაკავშირებით, ზემოთ თავ-თავის ადგილზე გადმოვეცით ჩვენი ცალკეული მოსაზრებანი, აქ კი შევაჯამებთ მათ.

უკვე აღინიშნა, რომ იალოილუთეფეს კულტურა საქართველოს ფარგლებში, ისტორიული პერეთის ტერიტორიაზე დასტურდება, რამაც დასაბამი მისცა ამ კულტურის მიკუთვნებას რეგიონის ავტოქტონური მოსახლეობისადმი და მის აღსანიშნავად შესაბამისი ტერმინიც („პერული კულტურა“) იქნა შემოტანილი. თუმცა, მისი ჰორიზონტალური სტრატეგრაფიის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ეს კულტურა ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთ სანაპიროდან ძვ.წ. I საუკუნეში იჭრება იორ-ალაზნის ორმდინარეთში. ანუ, იგი ვრცელდება პერეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ პერიფერიიდან ცენტრალური რაიონებისაკენ. ამასთან, მისი გავრცელების არეალი მთლიანად კი არ მოიცავს პერეთის ტერიტორიას, არამედ კომპაქტურად წარმოდგენილია მხოლოდ ალაზნის ქვემო დინებაზე, იქ, სადაც ლეონტი მროველი პერეთ-მოვაკნის საზღვარს

სდებს, ხოლო ბერძენ-რომაელ ავტორთა მიხედვით იბერია-ალბანეთის საზღვარი გადიოდა. უკვე ეს გარემოებები გამორიცხავს იალოილუთეფეს კულტურის მიჩნევას შერეთის ავტოქტონურ მატერიალურ კულტურად, რადგან თუ კი ჩავთვლიდით მას ასეთად, ვერაფრით აეხსნიდით იმ ფაქტს, რომ შერეთის ტერიტორიაზე ეს კულტურა მხოლოდ ალბანეთის მოსაზღვრე რაიონებში ვრცელდება, თანაც, მისი არსებობის (ძვ.წ. III-I სს) ბოლო ეტაპზე (ძვ.წ. I ს).

გარდა ამისა, როგორც არაერთხელ აღინიშნა ზემოთ, ელინისტური ხანის მთელს მანძილზე იორ-ალაზნის ორმდინარეთში ადგილობრივი მატერიალური კულტურა არსებობს, რომელიც სწორედ შერეთისათვის არის დამახასიათებელი და გენეტიკურად ნინარე ადგილობრივ კულტურას უკავშირდება. ამასთან იგი მოიცავს მთლიანად შერეთის ტერიტორიას, მათ შორის იმ მხარეებსაც, სადაც ძვ.წ. I საუკუნეში იალოილუთეფეს კულტურა იჭრება.

დასახელებული ფაქტები, ერთი მხრივ დღის წესრიგიდან ხსნის იალოილუთეფეს, როგორც შერეთის ავტოქტონურ მატერიალურ კულტურად განხილვის საკითხს. მეორე მხრივ კი მიუთითებს იმაზე, რომ ეს კულტურა შერეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში ალბანური ტომების შეჭრის შედეგად ჩნდება. აღნიშნულ ტერიტორიაზე ალბანური ტომების გავრცელება განაპირობა რიგმა ფაქტორებმა: ძვ.წ. I ათასწლეულიდან იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქვემო ნელზე დანყებულმა კლიმატის გაშრობამ შეაფერხა ადგილობრივი, მინათმოქმედი მოსახლეობის დემოგრაფიული განვითარება. შესაბამისად გამონათავისუფლდა საარსებო გარემო ახალმოსახლეთათვის (იალოილუთეფეს კულტურის მატარებელი ალბანური ტომებისათვის), რომელთა მეურნეობაში ნამყვანი ადგილი მესაქონლეობას ეჭირა. მეურნეობის ეს ფორმა კი უფრო შემგუვებული აღმოჩნდა შეცვლილი კლიმატური პირობებისადმი. ამასთან, ალბანური ეთნიკური ჯგუფების კამბეჩოვანში გავრცელება ძვ.წ. I საუკუნის მეორე ნახევარში ხდება. ეს ის დროა, როდესაც იბერია რომაელებთან მარცხის შემდეგ პოლიტიკური თუ სამხედრო თვალსაზრისით დასუსტებულია. შესაბამისად იგი წინ ვერ აღუდგა მის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ, ალბანეთის მოსაზღვრე პროვინციაში უცხო ეთნიკური ელემენტის შეჭრას. თუმცა, ეს მოვლენა არ უნდა ყოფილიყო პოლიტიკურადაც გაფორმებული და ნომინალურად ეს რეგიონი კვლავ იბერიის საზღვრებში მოიაზრებოდა.

აბსოლუტურად ყველა წერილობითი წყარო, რომელიც კი ანტიკური ხანის იბერია-ალბანეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებს ეხება, ერთხმად მიუთითებს, რომ დასახელებულ სახელმწიფოებს შორის საზღვარი ალაზნის უკიდურეს ქვემო დინებაზე გადიოდა, შესაბამისად შერეთი იბერიის განაპირა (სამხრეთ-აღმო-

სავლეთ) პროვინციას წარმოადგენდა. აქედან გამომდინარე, ჩვენ არ ვეთანხმებით მოსაზრებას, რომ ადრეანტიკურ-ადრეელინისტურ ხანაში ეს რეგიონი ალბანურ ტომთა გაერთიანებაში შედიოდა. იმ დროისათვის, როდესაც ჯერ არ არსებობდა ერთიანი ქართული სახელმწიფო - ცენტრით მცხეთაში, პერეთში ჩვენ საქმე გვაქვს დამოუკიდებელ ეთნოპოლიტიკურ გაერთიანებასთან, რომლის მოაზრება ალბანურ ტომთა კავშირში შემავალ ტერიტორიად - არადამაჯერებელია. ელინისტური ხანიდან მოყოლებული, შუასაუკუნეების ჩათვლით კი პერეთი ქართული სახელმწიფოებრიობის ისეთივე ორგანული ნაწილია, როგორიც საქართველოს სხვა ეთნოგრაფიული კუთხეები.

ამ რიგის მსჯელობისას, პერეთის ალბანურ ტომთა კავშირში ყოფნასთან ერთად, დღის წესრიგიდან იხსნება ამ რეგიონის ავტოქტონური მოსახლეობის ალბანურ ტომად განხილვის საკითხიც. არც ერთი წერილობითი წყარო, რომელიც კი შეიცავს პერეთის ეთნოგენეზის შესახებ ცნობებს, არანაირ მინიშნებას არ იძლევა მათი ალბანური ატრიბუციისათვის. აღნიშნულს მხარს უჭერს რეგიონის არქეოლოგიური სიტუაციაც. კერძოდ: ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის პერეთის მატერიალური კულტურა მკვეთრად განსხვავდება ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით (სადაც ბერძნულ-რომაულ და სომხურ წყაროთა მიხედვით კავკასიის ალბანეთის ტერიტორია ლოკალიზდება) გავრცელებული მატერიალური კულტურისაგან, იმავე დროს იგი გენეტიკურად შეუდარებლად მეტ სიახლოვეს იჩენს ქართლის სინქრონულ კულტურასთან. გვიანანტიკურ ხანაში კი აღმოსავლეთ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე ყალიბდება ერთიანი მატერიალური კულტურა, რომლის გავრცელების უკიდურესი სამხრეთ-აღმოსავლეთი რეგიონი პერეთია. ეს არქეოლოგიური ფაქტები, ერთი მხრივ მატერიალურ დადასტურებად მიგვაჩნია წერილობითი წყაროების იმ ჩვენებისა, რომ ელინისტური ხანიდან მოყოლებული პერეთი იბერიის შემადგენლობაშია, მეორე მხრივ კი დღის წესრიგიდან ხსნის მოსაზრებას ამ რეგიონის ავტოქტონური მოსახლეობის ალბანური წარმომავლობის შესახებ, რადგან ის მატერიალური კულტურა, რომელსაც წინამდებარე ნაშრომი ეძღვნება და რომელიც ეჭვგარეშე ალბანური ტომების კუთვნილად მოიაზრება, მხოლოდ პერეთის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში იჭრება დროის შეზღუდულ მონაკვეთში და მალევე უკვალოდ ქრება ამ რეგიონიდან.

ლიტერატურა

1. ალექსიძე ზ., 2014: ალბანური მწერლობის ძეგლი სინას მთაზე და მისი მნიშვნელობა კავკასიოლოგიისათვის. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია: კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი: კავკასიური ენებისა და კულტურების ელექტრონული დოკუმენტაციის საფუძვლები ახალი რესურსები, მასალები და აპლიკაციები - ზოგადი ინფორმაციები. <http://armazi.unifran-kfurt.de/sinai/alban1.htm> (მოძიებულია 9.06.2014).
2. ალექსიძე ზ., 2007: „მოქცევაი ქართლისაი“. თბილისი.
3. აფაქიძე ა., 1959: ანტიკური ხანის ძეგლები საქართველოს ტერიტორიაზე, საქართველოს არქეოლოგია. სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა. თბილისი.
4. აფაქიძე ა., კალანდაძე ს., ნიკოლაიშვილი ვ., 1978: მცხეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის 1975 წლის მუშაობის ანგარიში. მცხეთა, ტ. II. თბილისი.
5. ბარამიძე მ., 1965: კასპის სამაროვანი, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. IV. თბილისი.
6. ბერაძე ე., 1980: ანტიკური ხანის ორმოსამარხები „ქასრანთ მინების“ სამაროვნიდან. კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
7. ბერძენიშვილი ნ., 1966: აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან. საქართველოს ისტორიის საკითხები ტ. III. თბილისი.
8. ბერძენიშვილი ნ., 1960: ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. I. თბილისი.
9. გაგოშიძე ი., 1964: ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან. თბილისი.
10. გაგოშიძე ი., 1970: მოხატული კერამიკა სამადლოდან. „ძეგლის მეგობარი“ №23. თბილისი.
11. გაგოშიძე ი., 1982: თრიალეთის სამაროვნები. თბილისი.
12. გაგოშიძე ი., 2007: ქართლის სამეფოს (იბერიის) საზღვრები ქ.ნ. I საუკუნეში. იბერია-კოლხეთი №3. თბილისი.
13. „გეორგიკა“, 1961: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. I. თბილისი.
14. „გეორგიკა“, 1941: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, IV, ნაკვეთი I. თბილისი.
15. გობეჯიშვილი გ., 1981: ბედენის გორასამარხების კულტურა. თბილისი.

16. გოგაძე ე., 1972: თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიო-
დიზაცია და გენეზისი. თბილისი.
17. დავლიანიძე ც., 1975: ანტიკური ხანის სამარხები, ქვემო ქარ-
თლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965-1971 წწ).
თბილისი.
18. დავლიანიძე ც., 1983: ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტუ-
რა ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში. თბილისი.
19. თაყაიშვილი ე., 1948: საიდან და როდის გაჩნდა გაჩნდა „ქარ-
თლის მოქცევის“ ქრონიკაში სახელწოდება „არიან ქართლი“?
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. IX,
№9-10. თბილისი.
20. თოლორდავა ვ., 1963: მასალები ქართლის სამეფოს ისტორიი-
სათვის. მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგი-
სათვის, ტ.III. თბილისი.
21. თოლორდავა ვ., 1978: ანტიკური ხანის სამარხები ულიანოვკა-
დან. საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, I. თბილისი.
22. თოლორდავა ვ., 1980: დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის
საქართველოში. თბილისი.
23. ინგოროყვა პ., 2014: ძველი ქართული მატთანე „მოქცევაი ქარ-
თლისაი“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია.
[https://sites.google.com/site/tskharoebi/home/pavle-
ingoroqva/efrem/epremmtsire](https://sites.google.com/site/tskharoebi/home/pavle-ingoroqva/efrem/epremmtsire) (მოძიებულია 25.08.2014 წ.).
24. ლალიაშვილი გ., 2013: იალოილუთეფეს კულტურის გენეზისის
პრობლემა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. სა-
ქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე, ის-
ტორიის, არქეოლოგიის ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტო-
რიის სერია. №№1-2. თბილისი.
25. ლომოური ნ., 1955: კლავდიოს პტოლემეიოსი, „გეოგრაფიული
სახელმძღვანელო“. მასალები საქართველოსა და კავკასიის
ისტორიისათვის, ნაკვ. 32. თბილისი.
26. ლომოური ნ., 1966: დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს
შესახებ. თბილისი.
27. ლორთქიფანიძე გ., 2014: ქართული ანტიკური ხანის არქეო-
ლოგიის ისტორიოგრაფია XX-XXI სს. მიჯნაზე. საქართვე-
ლოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე, ისტორიის,
არქეოლოგიის ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სე-
რია. №1. თბილისი.
28. ლორთქიფანიძე მ., 1973: ახალი ფეოდალური სამთავროების
წარმოქმნა. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ.II. თბი-
ლისი.

29. ლორთქიფანიძე მ., 1963: ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება. თბილისი.
30. კაკაბაძე ს., 1912: წმინდა ნინო და მისი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში. თბილისი
31. კეკელიძე კ., 1956: ხალხთა კლასიფიკაციისა და გეოგრაფიული განრიგების საკითხები ძველს ქართულ მწერლობაში - ეტიუდები, ტ. I. თბილისი.
32. კეკელიძე კ., 1926: ქართველთა მოქცევის მთავარი ისტორიული ქრონიკის საკითხები, „მომომხილველი“, ტ. I. თბილისი.
33. მამიაშვილი ნ., ჯავახიშვილი ქ., 1984: ჭერმის გვიანრომაული ხანის სამაროვანი. - კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, ტ. VI. თბილისი.
34. მარგიშვილი ს., ნარიშკინიშვილი გ., 2004: ალგეთის ხეობის ანტიკური ხანის სამაროვნები. თბილისი.
35. მარკოზაშვილი თ., 2013: გურჯაანი/სამარხი, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 1-I. თბილისი.
36. მელიქიშვილი გ., 1970: ადრეკლასობრივ სოციალ-ეკონომიკურ ურთიერთობათა განვითარება ელინისტური ხანის ქართლის სამეფოში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. თბილისი.
37. მელიქიშვილი გ., 1970 (ა): ქართული პოლიტიკური და ეთნიკური წარმონაქმნები ელინისტურ ხანაში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. თბილისი.
38. მელიქიშვილი გ., 1970 (ბ): საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. თბილისი.
39. მელიქსეთ-ბეგი ლ., 1960: პირველი აქემენიდები და ამიერკავკასიის მდინარეთა სახელწოდებანი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 91. თბილისი
40. მენთეშაშვილი ს., 1941: ძველი ანაგისა და ყოლოთოს კულტურის მატარებელი ხალხის ვინაობისათვის. საქართველოს სსრ. მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები. თბილისი.
41. მეუნარგია ნ., 1990: გვიანრომაული ხანის სამარხები ადგილ სადულადან, „არქეოლოგიური ძიებანი“. თბილისი.
42. მინდორაშვილი დ., 2008: უფლისციხე შუა საუკუნეებში. თბილისი.
43. მონონელიძე ლ., 2013: არხილოსკალო/სამაროვანი, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 1-I. თბილისი.

44. მუსხელიშვილი დ., 1966: ციხე-ქალაქი უჯარმა (ქართლ-ალვანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან). თბილისი.
45. მუსხელიშვილი დ., 1977: საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. თბილისი.
46. მუსხელიშვილი დ., 1978: ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა. თბილისი.
47. მუსხელიშვილი დ., 1997: ქიზიყის ძველი ისტორია. თბილისი.
48. ნარიშკინიშვილი გ., 1990: ნასტაგისის ანტიკური ხანის სამაროვანი. „არქეოლოგიური ძიებანი“ (ახალგაზრდა მეცლევართა VII-VIII სამეცნიერო სესიების მასალები). თბილისი.
49. ნარიშკინიშვილი გ., 1982: შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა ნასტაგისიდან. „არქეოლოგიური ძიებანი“. თბილისი.
50. ნიორაძე გ., 1940: ალაზნის ველის გათხრები. თბილისი.
51. პაპუაშვილი თ., 1970: ჰერეთის ისტორიის საკითხები. თბილისი.
52. პლურატქე, 1957: რჩეული პარალელური ბიოგრაფიები (ა. ურუშაძის რედაქციით), ტ.I. თბილისი.
53. რამიშვილი რ., 1959: კამარახევის სამაროვანი, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ.II. თბილისი.
54. რამიშვილი რ., 1979: ერწოს ველი გვიანარმაზულ ხანაში. თბილისი.
55. რობაქიძე ც., 1982: არაგვისპირის სამაროვნის თიხის ჭურჭელი, „არქეოლოგიური ძიებანი“. თბილისი.
56. რუსიშვილი რ., 2013: ქვემო ქედი/სამარხი, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ.1-I. თბილისი.
57. სალუაშვილი მ., სალუაშვილი ს., 2010: „მოქცევაი ქართლისაის“ პარალელური ტექსტები. თბილისი.
58. საქართველოს ისტორია (ავტორთა კოლექტივი), 2012: ტ.II. თბილისი.
59. სინაურიძე მ., 1967: გვიანანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის სამარხები ყოლოთოდან., საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე ტ.XXVII-B. თბილისი.
60. სტრაბონის გეოგრაფია 1957: ცნობები საქართველოს შესახებ (თ. ყაუხჩიშვილის რედაქციით). თბილისი.
61. ჩიკოიძე ც., 1980: უძველესი სამარხები თელავის ტერიტორიიდან. თბილისი.
62. ჩიკოიძე ც., 1979: ქალაქი თელავი. თბილისი.
63. ჩიხლაძე ვ., 2003: გვიანანტიკური ხანის მეომრის სამარხი ყინვალის სამაროვნიდან. „იბერია-კოლხეთი“ №1. თბილისი.

64. ხარაბაძე ს., 2003: ახ. წ. I-II სს-ის სამარხი სოფელ ზედა გორადან (ვანის რ-ნი). „იბერია-კოლხეთი“ №1. თბილისი.
65. ჯინჯიხაშვილი გ., 1982: ქვევრსამარხები საყარაულო სერის სამაროვნიდან, „არქეოლოგიური ძიებანი“. თბილისი.
66. ფიცხელაური კ., 2013: სამხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიის ეთნოკულტურული სისტემა ბრინჯაო-რკინის ხანაში. თბილისი.
67. ფიცხელაური კ., 1980: კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის საველე კვლევა-ძიების შედეგები, პრობლემები, პერსპექტივები. კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, ტ.IV. თბილისი.
68. ფიცხელაური კ., 1973: აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ.წ. XV-VII სს.) არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. თბილისი.
69. ფუტყარაძე ტ., 2005: ქართველები, ისტორიული საცხოვრისი, დედაენა და დიალექტები. - გამომცემლობა „ქუთაისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“ (მოძიებულია <http://www.putkaradze.ge/qartvelebi/qartvelebi/qartvelebi.htm> 25.08.2014 წ.)
70. ყულოშვილი ნ., 2006: პერეთი, „ამირანი“ (კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის მოამბე), ტ.XIV-XV. თბილისი.
71. „ქართლის ცხოვრება“, 1955 (ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით): ტ.I. თბილისი.
72. „ქართლის ცხოვრება“, 1973 (ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით): ტ.IV. თბილისი.
73. ჯავახიშვილი ივ., 1913: ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I-II. თბილისი.
74. ჯავახიშვილი ივ., 1950: ქართველი ერის ისტორიის შესავალი. თბილისი.
75. ჯავახიშვილი ივ., 1960: ქართველი ერის ისტორია, წ.I. თბილისი.
76. ჯანაშია ს., 1952: შრომები, ტ.II. თბილისი.
77. ჯაფარიძე ა., 2006: საქართველოს სახელმწიფო და საეკლესიო საზღვრები ფარნავაზიან და ბაგრატიონ მეფეთა მმართველობის ეპოქაში და მისი არასწორი ასახვა "Православная Энциклопедия"-ს ტომეულებში. „ამირანი“ (კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის მოამბე), ტ.XIV-XV. თბილისი.
78. ხახუტაიშვილი დ., 1964: უფლისციხე, ტ.I. თბილისი.
79. Алакидзе А., Николайшвили В., Гиунашвили Г., и др. . . 1991: Мцхетская экспедиция. Полевые археологические исследования в

1986 г. Тбилиси.

80. Акопяна А., 1987: "Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках". - Ереван.
81. Алиев К., 1992: Античная Кавказская Албания. Баку.
82. Гагошидзе Ю., 1979: Самадло (археологические раскопки). Тбилиси.
83. Голубкина Т., 1961: Культура кувшинных погребений в Азербайджане// Труды Музея истории Азербайджана Т.4. Баку.
84. Гошгарлы Г., 2012: Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку.
85. Еремян С., 1939: Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов по Tabula Peutingeriana. ВДИ., №1 (6). Москва.
86. Ивашенко М., 1941: Кувшинные погребения в Грузии (ხუზუნური).
87. Иессен А., 1929: Культура Ялойлу-Тапа в Закавказье (предварительная характеристика), Сборник Государственной Академии истории материальной культуры, 1. Москва-Ленинград.
88. Искендеров Э., 2012: Взаимосвязи Азербайджанского Албанского государства с Иберией (IV в. до н.е. – III в.н.е. – На основе археологического материала). - Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по истории. Баку.
89. Искендеров Э., 2009: Кавказская Албания и Иберия в свете античных источников. Археология и этнография Азербайджана. Баку.
90. Исмизаде О., 1956: Ялойлутепинская культура. Баку.
91. Казиев С., 1953: О двух кувшинных и двух катакомбных погребениях. Материальная культура Азербайджана, Т.3. Баку.
92. Керимов В., Алиев М., Керимов Г., 2009: Археологические исследования поселения Торпаггала близ села Ляляли Кахского района. Археологические исследования в Азербайджане. Баку.
93. Латышев В., 1948: Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. ВДИ., №3 (25). Москва.
94. Лекерпов А., 1927: Материалы по археологии и этнографии Азербайджана, Известия общества обследования и изучения Азербайджана, №4. Баку.
95. Меликишвили Г., 1959: К истории древней Грузии. Тбилиси.

96. Мухелишвили Д., 1982: Из исторической географии в Восточной Грузии. Тбилиси.
97. Нариманишвили Г., 1991: Керамика Картли V-I в.в. до н. е. Тбилиси.
98. Никоноров А., 2004: ИСТОРИЯ ХРИСТИАНСТВА В КAVKAZСКОЙ АЛБАНИИ. Диссертация на соискание ученой степени кандидата богословия. Троице-Сергиева Лавра.
99. Нонешвили А., 1992: Погребальные обряды народов закавказья. Тбилиси.
100. Пахомов Е., 1937: Статуэтка из Моллаисаклинского сельбища и ее датировка. Известия Азерб. филиала Академии наук СССР. Баку.
101. Пассек Т., Латинин Б., 1927: К вопросу о керамике из Ялойлутепе. Известия общества обследования и изучения Азербайджана, №4. Баку
102. Пассек Т., 1946: Джафарханский могильник (археологические разведки в Муганской степи), Вестник древней истории, №2.
103. Пицхелаури К., 1977: Памятники второй половины I тысячелетия до н. э. на территории Кахетии. Советская археология. Москва
104. Рамишвили Р., 1960: Материалы по истории Картлийского царства во второй половине первого тысячелетия до н. е. (Камарахевский могильник). Автореферат. Тбилиси.
105. Розендорф Г., 1906: Раскопки, - Отчет археологической комиссии за 1903 г. Санкт-Петербург.
106. Скиндер В., 1906: Опыт археологической разведки. Пятигорск.
107. Талибов Б., Майсак Т., 2005: Удинский язык, Энциклопедия языков Российской Федерации и Соседних стран т. 3. Москва.
108. Тодриа Т., 1988: Историко-географический очерк области цинамхари в шигни Кахети, Шашианис самеба. Тбилиси.
109. Тревер К., 1959: Очерки по истории культуре Кавказской Албании (IV в.'до н.э. - VII в. н.э.) Изд-во Академия наук СССР. Москва-Ленинград.
110. Шарифов Д., 1927: Раскопки в Ялойлу-Тапа (Нухинский у., 1926 г.), Материалы Азгосмузея, Вып.1. Баку.
111. Халилов Дж., 1962: Раскопки на городище Хыныслы, памятнике древней Кавказской Албании//СА, 1. Москва.

112. Халилов Дж., 1985: Материальная культура Кавказской Албании. Баку.
113. Хаханов А., 1898: Экспедиции на Кавказ, 1892, 1893 и 1895 гг. Материалы по археологии Кавказа выпуск 7, Москва.
114. Джейхун Э., 2010: Локальные варианты в керамике Кавказской Албании эллинистической эпохи. „Археолог“. Баку, <http://arxeolog.az/?p=705> (მოძიებულია 13. 03. 2013)
115. Яновский А. , 1846: Древней Кавказской Албании // Журнал министр. народного просвещения. №52.
116. Ямпольский З., 1956: Материалы о происхождении азербайджанского народа// Известия АН Азерб.ССР, , N1. Баку.
117. Ямпольский З., 1961: Албания Кавказская. Советская историческая энциклопедия. Т.1. Москва.
118. Baer K., 1858: Der Alte lauf des Armenischen Araxes, ob, Melanges Russes, Tires du bulletin historiko-philologique de l'academie imperiale des sciences de st. - Petersburg, t., III, 4-e livraison, avec deux cartes, SPB.
119. Eichwald E., 1838: Alte Geographie des Caspischen Meeres, des Kaukasus und sudlichen Russlands, II. Berlin.
120. Mannert K., 1795: Geographie der Grichen, und Romer, IV, mit zwei karten. Nurnberg.
121. Marquart J., 1901: Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci. Berlin.
122. Tallgren A., 1928: Eurasia Septentrionalis Antiqua, B. III. Helsinki.
123. Tomaschek, 1894: Albania, Paulys Real-Encyclopadie der classischen altertumswissenschaft, Erster Band. Stuttgart.
124. Ukert F., 1846: Geographie der Grichen und Romer, III, mit zwei karten. Weimar.
125. Pottier E., 1899: Note sur les poteries rapportees du Caucase par M. le baron de baye (bull. Et Men. De la Soc. nat. des antiquaires de France, Memoires, №№17-21. Paris.
126. Forbiger A., 1844: Handbuch der alten Geographie, II, mit 3 karten. Leipzig.
127. Hancar F., 1934: Kaukasus-Luristan. Zuge Kultureller Verwandtschaft des prahistorischen Kaukasusgebietes mit dem Alten Orient. Eurasia Septentrionalis Antiqua, b. IX. Helsinki.

ტაბულაჰის აღწერილობა

- ტაბულა I. იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკის ნიმუშები ო. ისმიზადეს მიხედვით: 1. სამფეხა ლანგარი: 2-3. ოთხფეხა, ღრმა ჯამები: 4. მილ-ნისკარტიანი ხელადა: 5. ნისკარტიანი ხელადა: 6. ხელადა ტუჩზე მოწყობილი სანური: 7. მაღალფეხიანი ლანგარი: 8-9. სამტუჩა დოქები: 10. ნისკარტიანი, ცალყურა სასმისი: 11,13,14. ცალყურა ჯამები: 12. ძაბრისებურტანიანი სასმისი.
- ტაბულა II. 1. იალოილუთეფეს ტიპის სამარხი სოფელ ქვემო ქედიდან: 2. სარიტუალო ქვევრი სოფელ თელადან.
- ტაბულა III. დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტის სოფელ ქვემო ქედში დაზიანებული სამარხიდან ანაკრეფი მასალა: 1-3. „სამტუჩა“ ხელადები: 4. მილ-ნისკარტიანი ჭინჭილა: 5-6. ცალყურა ტოლჩები.
- ტაბულა IV. დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტის სოფელ ქვემო ქედში გათხრილი სამარხის ინვენტარი: 1. მრგვალპირა ჭინჭილა: 2. დოქის ფრაგმენტები: 3. სამფეხა ლანგარი: 4. ცალყურა ტოლჩა: 5. პირმოყრილი ჯამი.
- ტაბულა V. 1. დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტის სოფელ ქვემო ქედში დაზიანებული სამარხიდან მომდინარე ორყურა კოჭობი: 2-6. კულტურული ფენიდან (რომელშიც სამარხები იყო ჩაშვებული) მომდინარე კერამიკის ფრაგმენტები: 2,5. სასუფრე ჭურჭლის ყურები: 3. თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული ხელადების ფრაგმენტები: 4. გვერდნიბოვანი ჯამების ფრაგმენტები: 6. სქელკედლიანი ჭურჭლის ძირი.
- ტაბულა VI. შემთხვევით მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა ზილიჩადან: 1. სამტუჩა ხელადა: 2. მილ-ნისკარტიანი ჭინჭილა (იალოილუთეფეს ტიპისა): 3. გრძელნისკარტიანი, სანურიანი ხელადა (იალოილუთეფეს ტიპისა): 4. თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული ხელადა.
- ტაბულა VII. იალოილუთეფეს ტიპის სამფეხები ზილიჩადან.
- ტაბულა VIII. 1-2. ორყურა კოჭობი (იალოილუთეფეს ტიპისა) და მინის მძივები ზილიჩადან: 3. ცალყურა ჯამი (იალოილუთეფეს ტიპისა) „ჯუმას ყურედან“.
- ტაბულა IX. შემთხვევით მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა სოფელ არხილოსკალოდან: 1. მრგვალპირა ხელადა: 2. ცალყურა ტოლჩა (იალოილუთეფეს ტიპისა): 3. პირტალლოვანი, ძბრისებურტანიანი სასმისი (იალოილუთეფეს ტიპისა). 4. სამფეხა ლანგარი (იალოილუთეფეს ტიპისა) „დალის მთიდან.“ 5. ბრინჯაოს სამაჯურების ფრაგმენტები „დალის მთიდან“.
- ტაბულა X. იალოილუთეფეს ტიპის კერამიკის ნიმუშები: 1-2. გრძელ-

ნისკარტიანი, სანურიანი ხელადა და სამფეხა ჯამი მილარის ველიდან: 3. სამფეხა ჯამი (ფეხები მოტეხილი აქვს) გურჯაანიდან: 4. ცალყურა სასმისი ლაგოდების მუნიციპალიტეტის ტერიტორიიდან: 5. პირტალლოვანი, ძაბრისებურტანიანი სასმისი თელავიდან.

ტაბულა XI. სამარხეული ინვენტარი გურჯაანის მუნიციპალიტეტის სოფელ დარჩეთიდან: 1. პირტალლოვანი, ორყურა ტოლჩა (იალოილუთეფეს ტიპისა): 2. ომფალოსიანი ფიალა: 3. რკინის სამაჯურების ფრაგმენტები: 4. ბრინჯაოს გვერგვის ფრაგმენტი: 5. რკინის ორთითა შამფური.

ტაბულა XII. 1. სამფეხა ლანგარი ზოომორფული ფეხებით თელავის მუნიციპალიტეტის სოფელ ბუშეთიდან: 2. ოთხფეხა ჯამი თელავის მუნიციპალიტეტის სოფელ გულგულიდან: 3. სამფეხა ლანგარი გურჯაანის მუნიციპალიტეტის სოფელ ვაჩნაძიანიდან: 4. სამფეხა ლანგარი თელავის მუნიციპალიტეტის სოფელ გულგულიდან.

ტაბულა XIII. ადრეანტიკურ-ადრეელისტური ხანის სამარხეული ინვენტარი სილნალის მუნიციპალიტეტის სოფელ ქვემო მალაროდან: 1. №1 სამარხის ინვენტარი: 2. №2 სამარხის ინვენტარი.

ტაბულა XIV. გვიანანტიკური ხანის სამარხეული ინვენტარი თელავის მუნიციპალიტეტის სოფელ ვარდისუბნიდან: 1 – 2. ყელნიბოვანი ხელადები: 3. პირმოყრილი ჯამი: 4. ნამგალი: 5. სასხლავი დანა: 6. მახვილის ტარი.

ტაბულა XV. გვიანანტიკური ხანის სამარხეული ინვენტარი თელავის მუნიციპალიტეტის სოფელ ვარდისუბნიდან: 1-5. ბრინჯაოს სამაჯურები: 6,7,9,11. ბრინჯაოს ბეჭდები: 10. ვერცხლის ზარაკი: 8. პასტის მძივები: 12. პასტის მძივსაკიდები.

ტაბულა XVI. იალოილუთეფეს კულტურის ძეგლები დღევანდელი კახეთის ტერიტორიაზე: 1. ელდარი: 2. ზილიჩა: 3. „ჯუმას ყურე“: 4. ქვემო ქედი: 5. „ალაზნის ველი“ (სამთაწყარო): 6. არხილოსკალო: 7. მილარი: 8. ქვემო მალარო: 9. „დალის მთა“: 10. სოფელი ანაგა: 11. სოფელი ჭიაური: 12. სოფელი ჰერეთისკარი: 13. სოფელი საქობო: 14. სოფელი თელა: 15. სოფელი დარჩეთი: 16. გურჯაანი: 17. სოფელი ჩუმლაყი: 18. სოფელი ვაჩნაძიანი: 19. ქალაქი თელავი.

ტაბულა XVII. იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების არეალი დღევანდელი კახეთის ტერიტორიაზე.

ტაბულა XVIII. 1. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ეთნარქთა სამფლობელოები (ლეონტი მროველისა და ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით): 2. იბერია-ალბანეთის სასაზღვრო ვითარება (ძვ.წ. III- ახ. წ. III საუკუნეებში).

GIORGI LAGHIASHVILI

THE YALOYLUTEPE CULTURE IN THE ALAZANI VALLEY

SUMMARY

The novelty of the problem. The goal and objectives of the research. The material culture spread in the territory of Caucasian Albania in 3rd-1st centuries BC, which was established under the name of Yaloylutepe culture in the scientific literature, has long been of interest to researchers and since the twenties and thirties of 20th century a number of works was dedicated to it. However, in the Georgian scientific literature to date there is still no conformed view regarding the genesis of this culture. Some researchers suppose it was an autochthonous material culture of the Iori-Alazani river basin. A part of researchers presume it to be brought by Albanian (Caucasian Albania is implied) ethnic element which in a short period of time disappeared from this region. There is a kind of intermediate suggestion as well that may be the Yaloylutepe culture was imported in the Iori-Alazani river basin, but it merged with the local material culture resulting in a kind of local variant of the Yaloylutepe culture.

Thus, the main goal of the paper is to shed a light on the genesis problem of the Yaloylutepe culture in the territory of Georgia and as far as possible to answer the main question: Is the mentioned culture autochthonous or imported in the Alazani Valley? To achieve a goal we found it required to perform the tasks and objectives based on what it would be possible to get more or less justified answer to the question posed above. These objectives are: 1. To focus on the localization of the geographical area of expansion of this culture; 2. Report on the issue, whether it is genetically linked to the previous archaeological cultures which existed in the territory of eastern Georgia and when extinguished what was the mark it left on the material culture of the next period; 3. To determine the chronological range of existence of this culture within the territory of Georgia; 4. To determine its ethnic and socio-economic attribution as far as possible.

The main results and scientific innovation of research: After the thirties of 20th century this dissertation is the first monographic study of the problem of the Yaloylutepe culture genesis in the Alazani Valley. The archaeological material curated in a number of museums (Dedoplistskaro, Signaghi, Telavi, Lagodekhi) and also the complexes recorded during the excavations performed by us (the village of Kvemo Kedi in Dedoplistskaro municipality, the village of Telain Lagodekhi municipality)

enter the scientific circulation. Our conclusions made based on the analysis of the mentioned materials set the problems of the chronology, geographical area and genesis of the study culture in the Alazani Valley in a new way. In particular, according to the opinion established in the scientific literature, western boundary of the spread of this culture reached Shida Kartli. The result of our study shows that it was predominantly represented in the extreme lower reaches of the Alazani River and only its separate elements (artefacts) reached up to the middle reaches of the same river. The Yaloylutepe culture was spread in this territory from the east – Caucasian Albania – in 1st century BC and with the advent of the Christian era it disappeared from this region. This view was put forward earlier as a hypothesis (Acad. K. Pitshelauri, Prof. I. Gagoshidze), which was strengthened by new factual data in a result of our research. This statement brings to naught the opinion of some authors about the supposition that the Yaloylutepe culture was a material culture of the autochthonous population of the Iori-Alazani river basin. It uniquely belonged to the Albanian ethnic element, which, as said above, spread in the extreme lower reaches of the Alazani River in 1st century BC.

The issues of history and ethnic geography of the Iori-Alazani river basin are also discussed in the paper based on the archaeological data and written sources. Contrary to the attitude established in the scientific literature, we express our opinion, that Iori-Alazani river basin (Hereti in Georgian historical tradition) was included in the kingdom of Iberia since its creation (at the turn of 4th-3rd centuries). At the same time, we do not share the opinion of a number of researchers that the autochthonous population of Hereti was Albanian and propose a working hypothesis that the autochthonous population of the region might be ethnically Georgian.

In conclusion, Georgian archaeological literature shared the opinions about the Yaloylutepe culture suggested by us. It was highly appreciated in the essay of Acad. G. Lordkipanidze dedicated to the historiography of Georgian archaeology of the Classical period in 2014 (see Lordkipanidze G., *Historiography of Georgian Archaeology of the Classical Period at the turn of 20th and 21st centuries*. "Matsne~ of the Georgian National Academy of sciences, series of history, archeology and art history, No.1, Tbilisi, 2014).

Chapter I – Historiography of the issue: remains of material culture of the Yaloylutepe type became known to the scientific society thanks to the chance finds since the end of XIX century.

In 1915 in the area of the Niji village (Azerbaijan, Nukhi district) E. Lalayan discovered clay vessel of various purposes during the test trenching in Darbagi.

In 1926 in the same Niji village on the right bank of Kara-Chai river at Ialoilu-tapa the expedition of Azerbaijani State Museum guided by D. Sharifov excavated a small cemetery (five burials) the burial goods of what were analogues (similar in appearance) to the material discovered at the Niji village in 1915. D. Sharifov dedicated a special article to the excavations performed in Yaloylutepe. Besides to present the results of the excavations this article is an attempt to scientifically evaluate the recovered material. In 1928 a Finnish archaeologist A. Tallgren reviewed the article of D. Sharifov and supposed these burials to be contemporary with the Koban culture (later studies confirmed the inaccuracy in dating made by A. Tallgren)

T. Passek and B. Latinin printed a separate article (monography) about the type of ceramics from Yaloylutepe where they published the ceramics of the Yaloylutepe type found by chance in Kirovabad district. The authors dated the material by the first centuries of I millennium BC and supposed that this culture might be associated to the Aegean culture. Later T. Passek denied his own suppositions. In 1937 by his guidance a cemetery was excavated at the Jafarkhan village on Mughani valley where the burial goods similar to those discovered at the Yaloylutepe cemetery were revealed. Based on the analysis of this material the researcher made a conclusion that the Jafarkhani Cemetery and the monuments of this type (the monuments of the Yaloylutepe type are meant, G. L.) might belong to the last centuries of 1st millennium and it might be considered as a culture of the local agricultural people and the tribes occupied with cattle breeding.

In 1929 a well-known archaeologist A. Yessen dedicated a special research to the Yaloylutepe culture. To his opinion it should be considered as a culture of Albanian tribes of 5th-1st centuries BC.

In 1937 prof. G. Nioradze excavated a cemetery located at the bank of the Alazani River in Georgia where the recovered material was of the Yaloylutepe type. The scientist dedicated the special monograph to this culture with the discussion of the cemetery goods not only from the Alazany valley but the known materials from different sites of eastern Georgia, those, to his opinion, by affinity were related with the ceramics of the Yaloylutepe type. According to the author's suggestion this culture belonged to the tribes occupied by agricultural activities and should be dated by the first centuries BC and AD. He also presumed the presence of the ancient layers of this culture on Mil and Mughan plains in southern Azerbaijan and its further extension to eastern Transcaucasia.

New archaeological material characteristic to the Yaloylutepe culture were revealed on the territories of Azerbaijan and Georgia since the 2nd half of 20th century. In 1949-1950 the study of the Yaloylutepe cemetery was continued. The material obtained in result if these field works was treated

and published in the form of a monograph by an Azerbaijani archaeologist O. Ismizade. The basic conclusions of the researcher were as follows: the prototypes of the Yaloylutepe ceramics shapes can be found in more ancient cultures (Khojaly-Kedabecki, Kizilvank) revealed on Azerbaijan territory and therefore it was assumed to be of local origination: it was a culture of the local (Albanian) population occupied with agriculture and cattle breeding: the main area of its extension was the territory of present-day republic of Azerbaijan (ancient Caucasian Albania) and the western border was Alazani Valley: this culture arose in the middle of 1st millennium BC, the Yaloylutepe cemetery belonged to the last stage of its existence and dated back to 3rd-1st centuries BC.

After prof. G. Nioradze, prof. R. Ramishvili was the next archaeologist who thoroughly discussed the issues of genesis and ethnic attribution of the Yaloylutepe culture. In his proceedings made in 1960 he offered suggestions that the ancient layers of this culture (if citing his words „ancient strata of Yaloylutepe“) might have been concentrated in the Iori-Alazani river basin (present-day Kakheti) and in the plain of the middle reaches of the Kura River (present-day Shida Kartli). And the Yaloylutepe cemetery was affiliated to the final stage of this culture. To his opinion the Yaloylutepe culture was a property of the autochthonous population (in written sources “Hers-”) of the Iori-Alazani river basin. We do not agree with any point of the scientist’s suggestions and these issues will be discussed below.

Since the seventies of 20th century the field studies performed by the stationary archaeological expedition of Kakheti (Head – Acad. K. Pitkhelauri) revealed the material according to what it became possible to address a problem of genesis of the Yaloylutepe culture in the territory of Georgia in a different way. Namely, in the Iori-Alazani river basin there were identified archaeological complexes of the Hellenistic period that had no connection to the Yaloylutepe culture but, at the same time, revealed genetic relationships with the material culture that existed in this region in the first half of 1st millennium BC. Based on this Acad. K. Pitkhelauri supposed this culture to be the autochthonous culture of the region and not the Yaloylutepe culture that was obviously imported in this region.

Prof. I. Gagoshidze in his scientific work, made in 2007, discussed the genesis issue of the Yaloylutepe culture in the Iori-Alazani basin and put forward a suggestion that this culture was originated in the downstream area of the Iori-Alazani river basin (Historical Kambechovani of Georgian sources, Cambysenê of Greek-Roman sources) in the second half of 1st century BC after the invasion of the Albanian tribes. Albania, strengthened during this period, benefited from the temporal weakness of Iberia and

spread its power over Kambechovani (Cambysenê) that was included in Iberia since 3rd century BC. However, this situation did not last for a long period of time and since the first centuries AD and this region was incorporated into Iberia again. The spread of Albanian tribes on this territory was supported by the fact that in 6th century BC the drying of climate in the downstream area of the Iori-Alazani river basin hindered the development of the local population and by the end of 1st millennium this region got abandoned. The Albanian ethnic element took place of local population (which brought the Yaloylutepe culture along).

The mentioned work made by prof. I. Gagoshidze was the last one that discussed the Yaloylutepe culture genesis issue in the Iori-Alazani river basin. Though, the author said: „no thorough study of this culture in the territory of Georgia has been carried out yet. Its character and relationship with the local culture has not been fully elucidated. After all no accurate definition of its chronology has been achieved yet...” The presented study is devoted to better coverage of these issues.

Chapter II – Definition of the Culture: A. Yessen established the term „Yaloylutepe culture“ in the scientific circulation. Under this term the scientist referred to as the material culture of the Albanian tribes of 5th-1st centuries BC. T. Passek, who connected the mentioned culture to the local agriculturer and cattle breeder tribes and dated it by the last centuries of 1st millennium BC, had the same understanding of this term.

O. Ismizade shared opinion of the mentioned researchers. To his mind, pit tombs with the deceased buried on the side in extremely crouched position had the leading place in the Yaloylutepe culture (no other type of graves has been confirmed in the Yaloylutepe cemetery). However, the burial goods characteristic to this culture were encountered in the other type of graves as well, such as: small-sized kurgans, wine vessel burials, mud brick burials and etc. According to the researcher this culture was originated in the middle of 1st millennium BC. The Yaloylutepe cemetery belonged to the last stage of this culture and was dated by 3rd-1st centuries.

Thus, the mentioned researchers believed the „Yaloylutepe culture“ to be a material culture of Caucasian Albania of Early Classical and Hellenistic periods with the graves of various types containing the burial goods (ceramics) characteristic to this culture. It was a kind of turning point in the contextual understanding of this term when K. Trever separated the graves of the Yaloylutepe type (pit tombs with the deceased buried on the side in extremely crouched position) from the material culture of Classical Albania and considered them to be the graves of the Udi people - one of the largest tribe in the Union of Albanians. For K. Trever the ground for this kind of understanding of this culture was actually special burial rites those

were dominant in the Yaloylutepe and at the cemeteries of the Yaloylutepe type (see below).

Henceforth, in the Albanian archaeology of the Classical period there emerged a tendency that implied to separate local variants of material culture according to the grave types and along with the Yaloylutepe culture a new term such as "wine vessel burial culture" was established.

Since the eighties of 20th century in the historiography of the Azerbaijani archaeology there appeared a skeptical attitude towards the separation of local variants in the culture based on grave types as in the opinion of a number of researchers, the adherence to this principle in classification of local variants of Albanian culture would support the supposition of the existence about ten archaeological cultures in the territory of Classical Albania. Besides, the specialists working on the same issue indicated to the circumstance that the grave goods of contemporary burials of various types were actually the same and reflected the level of development of socio-economic life and intellectual culture of Albanian tribes. This unity of different types of graves was termed as "All Albanian Culture". On this basis, in Azerbaijani archaeological historiography the terms "Yaloylutepe culture" and "wine vessel burial culture" were renounced. In addition, from this "All Albanian Culture" the grave types (adobe graves, catacombs, some types of pit tombs) were separated and assumed to be related to the foreign ethnic elements those invaded the territory of Albania.

We find it appropriate to use the term "Yaloylutepe culture" in regard to the discussible monuments confirmed in Alazani Valley, inasmuch as: 1. The monuments of Albanian material culture excavated, recorded and published up to date, in the region interesting to us were presented only by pit tombs and ceramics of the Yaloylutepe cemetery type. 2. In this very region has not been identified (so far anyway) the tombs of other types containing the grave goods characteristic to Classical Albania (such as wooden logs burials, wine vessel burials, etc.).

Thus, everywhere in this research paper, under the "Yaloylutepe culture" we imply burial complexes of the Yaloylutepe cemetery type and ceramics characteristic to it. For denoting this in Georgian archaeological historiography at varying times different terms were established, such as: "Alazani Valley Culture", "Alazani-Yaloylutepe culture", "Heretian Culture". The content of these titles mainly aimed to link the culture under study to the autochthonous population of the Iori-Alazani river basin, which we deem inappropriate. Special discussion of the issue, why this viewpoint is supposed to be erroneous, will be presented below. But here, we note that we have no doubts about Albanian origin of the Yaloylutepe culture.

In the Iori-Alazani river basin the Yaloylutepe culture was presented only by the burial monuments. The burial complexes containing the ceramics of the Yaloylutepe type those were identified in this region, as mentioned above, were individual pit tombs where the dead was buried on the right or left side in a very crouched position. The grave goods mainly included ceramic ware characterized with original shapes.

To the ceramics of the Yaloylutepe type is quite typical vessel with a trefoil pouring spout, like Greek oinochoes, with a sieve arranged on the middle spout of it: also should be named tubular jugs: high-legged vases: three-legged trays with high, cylinder-shaped legs having paw-like endings: drinking-vessel with funnel-like bodies, etc. The chronological framework of existence of these grave types in the territory of Caucasian Albania for now is accepted 3rd-1st millennia BC.

Chapter III – The Monuments of the Yaloylutepe Culture in the Territory of Georgia: The Yaloylutepe Culture was compactly extended in the southeasternmost part of modern Georgia in the downstream area of the Alazani River. From the historical and geographical point of view this region covers the eastern part of Kembechovani (referred as Cambysenê in Greco-Roman sources). In the research papers made from the thirties to fifties of 20th century the extension boundary of this culture was moved exceedingly to west. According to the supposition of Prof. G. Nioradze the boundary reached up to Tbilisi and Mtskheta, but Prof. R. Ramishvili presumed it to be further west in the lowlands of Shida Kartli (Kura plain located in the middle of Central Transcaucasia). In our opinion, this was caused by the fact that the scientists named above linked some kind of artefacts to the Yaloylutepe Culture those had nothing to do with it.

Thorough discussion of the graves and ceramics typology of the Yaloylutepe Culture suggests that in the territory of Georgia this culture was not compactly concentrated up to Tbilisi and Mtskheta and not even up to the downstream area of the Alazani River. Based on the current data, in the Iori-Alazani river basin the graves and artefacts of the Yaloylutepe type were identified in the following sites (sequence of sites is from southeast to northeast): 1. Eldari: 2. Zilicha: 3. „Jumas Kure“: 4. Kvemo Kedi: 5. „Alaznis Veli“ (Samtatskaro): 6. Arkhiloskalo: 7. Milari: 8. Kvemo Magharo: 9. „Dalis Mta“: 10. The village of Anaga: 11. The village of Tchiauri: 12. The village of Heretiskari: 13. The village of Sakobo: 14. The village of Tela: 15. The village of Darcheti: 16. Gurjaani: 17. The village of Chumlaki: 18. The village of Vachnadziani: 19. Telavi town.

Here should be noted that on the right (western) bank of the downstream of the Alazani River a number of cemeteries were discovered („Alaznis Veli“, Kvemo Kedi, Zilicha, etc.) while on the right bank of the

middle reaches of the Alazani River only a few artefacts were confirmed (Anaga, Gurjaani, Chumlaki, Vachnadziani, Telavi). In addition, on the left (eastern) bank of the lower and middle reaches of the Alazani River this culture was much more densely represented rather than on the right bank of its same stream. These facts give the impression that from the left (eastern) bank of the lower reaches of the Alazani River the Yaloylutepe Culture crossed the Iori-Alazani river basin and only its elements extended up to the left bank of the Middle reaches of the Alazani River. Here should be mentioned that in the Iori-Alazani river basin no monument with a trait of the Yaloylutepe Culture dated by the period earlier than 1st century BC has been discovered.

The main conclusions made based on the analysis of the geographical extension of the Yaloylutepe Culture in the territory of Georgia, its chronological framework, ethnic and socioeconomic attribution issues can be formulated as follows: 1. Compact extension of the Yaloylutepe Culture in the territory of Georgia was confirmed only in the downstream area of the Alazani River (Kambechovani – referred as Cambysenê in Greco-Roman sources and „Gaghmamkhari“ – the area located in the east of the lower and middle reaches of the Alazani River up to southern slopes of the Caucasus Mountains) and only separate elements of this culture extended up to the Middle reaches of the Alazani River: 2. According to the current data the chronological framework of the existence of the Yaloylutepe Culture in Georgia covered the second half of 1st century BC in contrast to the territory located to the east of the downstream of the Alazani River (Caucasian Albania, modern Azerbaijan) where the Yaloylutepe Culture was dominant during the whole Hellenistic period: 3. The culture under study undoubtedly belonged to the Albanian tribes: 4. In the economic life of the society of this culture was presented as agriculture so animal husbandry and this latter had a leading position: 5. With the advent of the Christian era the Yaloylutepe Culture extinguished from the Iori-Alazani river basin with no trace of development in this area. In our view, each of these conclusions is closely related to the understanding of the genesis issue of the culture under study in the territory of Georgia. In this regard, our opinions were set out in separate relevant places above and the summary of them will be presented below.

Within the confines of Georgia the Yaloylutepe Culture was confirmed in the territory of Historical Hereti that supported the belonging of this culture to the autochthonous population of this region and the denoting term was also coined („Heretian Culture“). However, the analysis of its horizontal stratigraphy demonstrated that in 1st century BC this culture from eastern bank of the lower reaches of the Alazani River was

spread to the Iori-Alazani river basin. This means that, from the southeastern periphery it extended to the central districts. In addition, its extension area did not include the whole territory of Hereti but this culture densely was represented only in the lower reaches of the Alazani River. This place, according to the Greco-Roman authors, was crossed by Iberian-Albanian border. These circumstances exclude the possibility the Yaloylutepe Culture to be considered as the autochthonous material culture of Hereti, as, if deemed so, we could not explain the fact that in the territory of Hereti this culture was spread only in the districts bordering Albania and that in the last stage (1st century BC) of its existence (3rd-1st centuries BC).

Besides, during the entire Hellenistic period in the Iori-Alazani river basin there existed the local material culture peculiar only to Hereti and genetically linked to the previous local culture. In addition, it covered the whole territory of Hereti including the regions where the Yaloylutepe Culture was spread in 1st century BC.

The mentioned facts on the one hand exclude the potentiality to presume the Yaloylutepe Culture as the autochthonous material culture of Hereti and on the other hand, suggest the appearance of this culture in the southeastern part of Hereti after invasion of Albanian tribes. A number of factors have contributed to the spread of Albanian tribes in the mentioned area: the drying of climate that began in 1st century BC in the downstream area of the Iori-Alazani river basin hindered the economic and demographic development of the local agriculturalist population. Accordingly, the habitat was cleared for migrants (Albanian tribes having the Yaloylutepe Culture) whose leading activity was cattle breeding. This kind of the agricultural activity turned out to be more adaptive to the changed climate. In addition, the spread of Albanian ethnic groups in Kambechovani took place in the second half of 1st century BC. This was the time when Iberia was weakened in the political and military point of view suffering a defeat by the Romans (Pompey). Therefore, it could not prevent the invasion of foreign ethnic element in its southeasternmost province bordering Albania. However, this act might not have been a subject of political agreement and nominally this region remained within the borders of Iberia.

Chapter IV – The Issues of Historical and Ethnical Geography of the Iori-Alazani river basin: The territorial localization of historical Hereti was for the first time encountered in the historical text of the 11th-century Georgian author Leonti Mroveli the „History of the Kings and Patriarchs of the Georgians“ where the chronicler, referring to the origin of Caucasian people, apprised of one of the Caucasian ethnarchs – Herosis, whose manor included middle and lower reaches of the rivers Alazani and Iori.

The same definition of Hereti territory was offered by 18th-century

Georgian geographer and historian Vakhushti Bagrationi. He only somewhat clarified and specified Leonti Mroveli's statements [the „Georgian Chronicles“ IV, 1973: 48-49]. Based on the mentioned sources quite a fair idea was embraced in the Georgian historiography that originally Hereti included lower and middle reaches of the Iori-Alazani river basin – a large part of modern Kakheti but Kakheti itself was located only in the upper reaches of the mentioned rivers. Later, along with political strengthening of early feudal principality of Kakheti, the administrative and geographic concept “Kakheti” was expanded at the expense of Hereti due to what in Developed Middle Ages a large part of Hereti was called as Kakheti.

Regarding the earliest political affiliation and ethnic composition of population of Hereti two basic theories were set forward in Georgian historiography:

1. In Early Classical and Early Hellenistic periods Hereti was inhabited by Albanian tribes and was incorporated in their tribes union. Since 3rd century BC due to the Iberian expansion to the east the local (Albanian) population assimilated with Georgians and this region merged into the political unity of Kartli.

2. Since the earliest times Hereti was inhabited by the tribes kindred to Georgians, however, at the first stage of the foundation of the Kingdom of Iberia (the turn of 4th and 3rd centuries) it was incorporated in the union of Albanian tribes and only later Iberia spread its power over this region.

These ideas developed in the fifties of 20th century, in our opinion, raised many questions and based on the latest actual material the issues of the earliest historical and ethnic geography of Hereti could be comprehended in a new light. The mentioned issues will be discussed comprehensively: considering the written sources and archaeological data.

As known, at the turn of 4th and 3rd centuries BC in the territory of eastern Georgia a unified, powerful Georgian state was founded, with the centre in Mtskheta. It was referred to as „Iberia“ by Greco-Roman authors and „Kartli“ by the Georgian sources. The supposition, that Hereti was not included in the composition of the Kingdom of Kartli (Iberia) at the first stage of its foundation, was based on Leonti Mroveli's statement according to what the first king of Iberia - Parnavaz divided the kingdom into eight administrative units (saeristavo) those were ruled by eristavis. The historian who narrated about this administrative reform and the appointment of rulers (eristavis) by Parnavaz, named Kakheti as the easternmost province of Iberia but did not mention Hereti at all. So according to Leonti Mroveli, Hereti allegedly was not considered to be a constituent part of the newly created Kingdom of Kartli. For this reason, some scientists believe that at

the first stage of the creation of the Kingdom of Iberia the territory of Hereti was incorporated in the union of Albanian (Caucasian Albania, present-day Azerbaijan) tribes and Iberia spread its power over this region only in the later period. But there are other Georgian historical sources, where the issues of the political affiliation of Hereti are set in a different way. The Conversion of Kartli (chronicle) written in 9th century considers Hereti to be the part of the Kingdom of Iberia since the time of its foundation. Vakhushhti (Bagrationi), a Georgian scientist, historian and geographer of 18th century, was of the same opinion. In this work „Description of the Kingdom of Georgia“ he widely used the old sources including historical chronicle and Conversion of Kartli (chronicle) written by Leonti Mroveli. In the item of the Georgian history referring to the foundation of the Kingdom of Iberia, Vakhushhti Bagrationi made a special statement about Hereti that since the time of king Parnavaz this region was a constituent part of the Kingdom of Kartli and one of its administrative units (saeristavo). At the same place Vakhushhti wrote that regarding Hereti he used the source created earlier than 8th century that did not survive to our times. Thus, except the historical chronicle of Leonti Mroveli all Georgian written sources considered Hereti incorporated in Iberia from the very beginning. In this regard, still Acad. Iv. Javakhishvili noted that the section of Leonti Mroveli's chronicles, where Georgian ancient history was described, was incomplete and Vakhushhti Bagrationi supplemented it with additional material and specified its imperfect information.

According to the ancient Georgian historical chronicles The Georgian Chronicles in the first half of 2nd century BC Pharnajom, the king of Iberia, established the town of Nekresi (‐Nelkarisi‐) in Hereti. This fact confirms that in this period Hereti was included in the Kingdom of Iberia. The Greco-Roman sources had the same suggestions as well. For example, Strabo mentioned twice the pass between Iberia and Albania. For the first time it was while describing Iberia when he wrote that „the pass from Iberia into Albania leads through Cambysenê, a waterless and rugged country“. Cambysenê, mentioned by Strabo, was a southeasternmost region of Hereti which from the east was bounded by extreme downstream of the Alazani River. Based on this information of Strabo it is clear that a passenger departing from Iberia had to cross southeastern part of Hereti (Cambysenê) and only after that was the territory of Albania. The second reference made by Strabo makes possible to determine the location of the border line across Hereti. While referring to the entry from Albania to Iberia the Greek geographer wrote: „The pass leading from Albania into Iberia is at first hewn through rock, and then leads through a marsh formed by the River Alazonius“. Here was openly stated that Albania-Iberian border line passed

through the Alazani River. The part of Hereti, which was known to Strabo under the name Cambysenê, was located on the right bank of the lower reaches of the Alazani River. Accordingly, based on these statements of Strabo, Hereti should be believed to be a part of Iberia.

Elsewhere in his work Strabo wrote that Cambysenê was the place where Iberians, Albanians and Armenians met one another. Based on this information, some of the scientists believe that this region was inhabited by Albanian tribes, however, it is established that the name Cambysenê is a Greek version (transcription) of Georgian toponym – „Kambechovani“ that was used in the Georgian written sources to denominate this very region while in the Greco-Roman sources this region was termed as Cambysenê. The name „Kambechovani“ („Cambysenê“ in Greco-Roman sources) was created in the Georgian environment before the turn of our era (taking into view that the name of Kambechovani was known as Cambysenê to Strabo (1st century BC-1st century AD) that suggests that since the ancient times this region was populated by ethnic Georgians. As for the meeting of the Iberians, Albanians and Armenians in this region, this reference reflected the border situation of Transcaucasian states. In particular, as noted above, in the Classical period Kambechovani was in the composition of Iberia and it bordered on Albania by the area of Alazani River (Albania began from the left bank of Alazani downstream). In the same period „Greater Armenia“ held sway over the area up to the right bank of the lower reaches of the Kura River. From the left bank of the mentioned reaches of the Kura River, there was already Kambechovani area. Thus, Albania bordered in the southeast on Kambechovani (the southernmost region of Hereti which in its turn was a part of Iberia) at the line of the Alazani River and in the southwest it shared borders with Armenia at the line of the Kura River. This clarifies what Strabo implied by his statement about the meeting of the Iberians, Albanians and Armenians in Cambysenê: in this region these three states were really neighbouring countries.

And finally – there was one more reference of Strabo stating that the Kura River after it had received the Aragvi River flowed to Albania through the narrow floodplains. In the opinion of some of the scientists these „narrow floodplains“ mentioned by Strabo might have been the areas of the present-day Tbilisi and after having crossed this territory the Kura flowed to Albania. The only presented argument to support this supposition was that after crossing Mtskheta (where the Aragvi River confluenced with the Kura), along the whole length of a flow of the Kura river, the only narrow area was the territory of Tbilisi. But, if we contemplate the information of Strabo, the interpretation of it that the political borders of Albania was stretched up to Tbilisi cannot be considered to be convincing. The point is

that, according to Strabo, the Kura River received the Aragvi River at first, after that it received other streams as well and through the narrow floodplains reached Albania. The „narrow floodplains“ mentioned by Strabo might have been the areas located after the section of a flow of the Kura River where it was supplied by the Aragvi River and after that by the other streams. The Kura had no single tributary river from the left side along the whole length of its flow from the south of the confluence with the Aragvi River to the confluence with the Alazani River (where the territory was actually of Albania). As for the right tributaries of the Kura River it should be noted that from Mtskheta to Tbilisi no more or less important rivers met the Kura which would be worth to be included in Strabo's geography. But the old geographer wrote clearly that narrow floodplains of the Kura River started only after it had received another waters. Considering this, today it would be difficult to assume Tbilisi to be this place. The Kura, after crossing the narrow passes of Tbilisi, had important right tributaries: the Algeti, Khrami and Debeda rivers. Our supposition is that floodplains mentioned by Strabo might have been located in the south of this region after the confluences with these rivers. In this regard, it is noteworthy that the Georgian historic tradition also recognized the southern border of Kartli (Iberia) to be on the Bedruji River (current Debeda River).

Pliny shared the opinion of Strabo regarding the Iberian-Albanian border and noted that the Alazani River separated the Iberians and Albanians from each other. In the scientific literature it is known that Pliny's statements about the resettlement of the people implied mostly ethnic boundaries rather than political.

The southeastern region of Hereti – Kambechovani (Cambysenê) was also often mentioned in the writings describing the Roman battles in Caucasia (Plutarch, Cassius Dio, Pomponius Mela). According to the mentioned authors, after Pompey had defeated Artag (referred to as Artoces in Roman sources), the king of Iberia, he signed “peace and friendship~agreement with him and dislocated his legions to the east against the Albanians (the summer of 64 BC). He crossed the Kura and Iori rivers, passed through the „waterless and rugged“ Kambechovani, moved to the left (eastern) bank of the Alazani river and only at this place he faced the resistance of the Albanians. He defeated them and went back. This represented small episode describing the Roman invasions in the Caucasus is regarded to have provided important information on Iberian-Albania border. The fact that the Romans encountered no obstructions in Kambechovani and the Albanians gave battle only on the left bank of the Alazani River confirms the suggestion that the territory across (to the east) the lower reaches of the Alazani was of Albania and Kambechovani was a

part of Iberia.

In this respect, the information of Casio Dio is of great interest. He stated that while passing Kambechovani local population voluntarily supplied the Roman legions with food. Being Albanian this population (or this region) would have no desire to lend voluntary support to the army going to fight with Albania. By that time the agreement of „peace and friendship“ between Iberia and Rome had been already concluded. Therefore, the Iberian population was even obliged to support the Romans fighting with Albania. This circumstance (together with the fact that the Albanians began to struggle with Pompey only after he had crossed the Alazani River) suggested that in 1st century BC the location of eastern border of Iberia (respectively western border of Albania) was on the lower reaches of the Alazani and the southernmost region of Hereti – Kambechovani was a part of Iberia.

Thus, the Greco-Roman sources encouraged the presumption of the location of the Iberian-Albanian ethnopolitical borders on the Alazani River. This fact excluded the probability of affiliation of Hereti territory in the Union of the Albanian tribes in the Classical period. However, when talking about the Alazani River as a dividing line between Iberia and Albania it should be said that only the extreme downstream of the Alazani River could be considered as a border between these two Caucasian states. This place was down the so-called „turn“ where the Alazani abruptly changed the direction: from the southeast it turned to the south and flowed into the Mingachevir reservoir. The territory located in the upper area of the mentioned point („turn“) from the left (eastern) bank of the Alazani up to the Caucasus Mountains was presumed to be included in Iberia. The basis for this kind of conclusion was the fact that, as mentioned above, in the first half of 2nd century BC Pharnajom, the king of Iberia, in Hereti established the town of Nekresi. This city was located on the left side (to the east) of the middle reaches of the Alazani River at the foot of the Caucasus Mountains.

Considering all the above mentioned it is obvious that Hereti was a constituent part of the Classical Iberia and represented one of its administrative units (saeristavo). However, it is not excluded that its southeasternmost region Kambechovani, repeatedly mentioned above, was the subject of argument and from time to time Albania spread its power over one part of it (probably more in the southwestern part of its territory located between the Iori and Kura rivers).

Along with the discussion of Hereti as the territory included in the union of the Albanian tribes, to our mind, the statement about the consideration of the autochthonous population of this region to be an Albanian tribe should be also reviewed. This kind of opinion is based on two

factors: 1. Leonti Mroveli's mention of Hereti (the Hers) separately from the Iberians. 2. References in some Georgian written sources of 9th-10th centuries where Hereti was used as a synonym for Albania. When this statement was developed (the fifties of 20th century) the references of these written sources, according to which the Hers were considered to be an Albanian tribe, had not been processed yet in regard with the source study. However, today it has been established that Leonti Mroveli's mention of the Hers separately from the Iberians does not necessarily mean that there was a great ethnic differences between them because the chronicler similarly mentioned the western Georgian tribe - the Megrelians separately from the Iberians but that gives us no right to declare the Megrelians as non-Georgian ethnos. Prof. T. Papuashvili dedicated a special work to the issue concerning the usage of the notion of Hereti for denoting Albania in some of the Georgian written sources. He convincingly proved that the spread of the notion Hereti to signify Albania was an occurrence of a later period that took place on political grounds in the Early Middle Ages when the rulers of Hereti expanded their lands at the expense of Albania.

The archaeological situation in the region supports the supposition that the Hers were not the Albanians and they had the ethno-political unity with the Georgians. Based on the observation of Acad. K. Pitshkelauri (who dedicated the fundamental works to this region's material culture of 2nd-1st millennia BC) Heretians' material culture of the first half of 1st millennium BC was derived from the subbasis of the contemporary culture of Kartli. It was significantly different from the synchronous material cultures spread in the east of the lower reaches of the Alazani River (later on the territory of Caucasian Albania) which was created on a completely different footing.

The archaeological picture was the same in the second half of 1st millennium. The material culture of Hereti of this period continued the industrial traditions of the first half of 1st millennium. In this industry the leading place had the ceramic ware engobed in white and painted with horizontal and wavy stripes. This type of pottery was not characteristic to Caucasian Albania though it was widespread in the central regions (Shida Kartli) of Iberia (Mtskheta, Uplistsikhe, Samadlo, etc.). In the territory of Hereti the cemeteries of the Late Hellenistic period were studied (Sagarejo, Telavi). The materials recovered from these cemeteries revealed the close resemblance to the material obtained at the synchronous cemeteries studied in the central regions (Mtskheta) of Kartli (Iberia) and at the same time it showed no resemblance to the Yaloylutepe culture. It should be also noted that in the eastern part of Hereti - Kambechovani (referred to as Cambyse in the Greco-Roman sources) there was confirmed the presence of the ceramic ware (Magharo, Dedoplistskaro) those were undoubtedly

produced in the central regions of Iberia. These archaeological evidences indicated to the immediate and massive spread of Heretian and Kartlian production in both regions that confirms both the close cultural and economic relationships between these two regions, and their ethno-political union. In other words, the above mentioned may serve as the fact of evidence for the references stated in the written sources according to which Hereti was included in the state of Iberia since the Hellenistic period.

From this point of view, the material recovered from the archaeological sites of the Roman period (1st-3rd centuries AD) studied in the territory of Hereti is of greater interest. The archaeological sites of the mentioned period were mainly represented by the cemeteries (Telavi, Tcheremi, Sadughas Gora, Bezhanbaghebi, Koghotos Khevi). The grave goods of these complexes included ceramics, weapons, work tools and adornment. The material known from the cemeteries of Roman period excavated in Kakheti and Hereti was completely identical to the synchronous material known from the other regions of the kingdom of Iberia. They were so similar that it was practically impossible to notice any distinction between them.

Based on the above it can be concluded that the Heretian material culture of the Early Classical and Hellenistic periods was sharply different from the material culture spread in the east of the downstream of the Alazani River (where the territory of Caucasian Albania was located). And at the same time it showed much more genetical closeness to the synchronous culture of Kartli. In the Late Classical period in the entire territory of eastern Georgia the unified material culture was formed and the southeasternmost region of its spread was Hereti. This is the fact of evidence for the references stated in the written sources according to what Hereti was included in Iberia since the Hellenistic period.

Our attention was also attracted by the fact that, for the whole duration of the Classical period in the territory of Hereti there was nowhere visible the circle of the material culture the connection of what to the Albanian ethnic elements would be justified. This kind of culture (the Yaloylutepe culture), as repeatedly noted above, was spread in Hereti only at the end of the Hellenistic period. The geographical area of its extension did not even cover the entire territory of Hereti but it was predominantly presented only in its southeasternmost peripheries bordering Albania. Soon this culture was disappeared from this micro district without leaving a trace. The contemporary monuments studied in the central and northwestern parts of Hereti had no traits of the Yaloylutepe culture. On the contrary they were very close to the material obtained at the sites studied in Kartli.

We think that these archaeological evidences exclude from the

agenda the issue to consider the autochthonous population of the Iori-Alazani river basin to be unequivocally an Albanian tribe. In addition to this, while discussing the ethnogeny of this population these evidences draw our attention to Georgians. However, this problem cannot be considered to be solved unless the Heretian material culture of Early Classical-Early Hellenistic period is thoroughly studied, which is not the aim of this presented paper. Our main objective was to shed light upon the problem of the Yaloylutepe culture genesis in the territory of Georgia. This univocally demonstrated that it should be excluded to perceive the autochthonous population of the Iori-Alazani river basin as an Albanian tribe.

DESCRIPTION OF PLATES

- Plate I. The samples of the Yaloylutepe type ceramics according to O. Ismizade: 1. Three-legged tray: 2-3. Four-legged vessel, bowls: 4. Tubular-beaked pitcher: 5. Beaked pitcher: 6. pitcher with a sieve on its spout: 7. High-legged tray: 8-9. Jugs with a trefoil pouring spout: 10. Single-handled beaked drinking vessel: 11, 13, 14. Single-handled bowls: 12. Funnel-shaped drinking-vessel.
- Plate II. 1. The grave of the Yaloylutepe type from the village of Kvemo Kedi: 2. Ritual „Kvevri“ (wine vessel) from the village of Tela.
- Plate III. The material collected at the damaged grave in the village of Kvemo Kedi in Dedoplistskaro municipality: 1. 3. Jugs with a trefoil spout: 4. Tubular-beaked „Tchintchila“ (drinking vessel): 5-6. One handled mugs.
- Plate IV. The grave goods from the village of Kvemo Kedi in Dedoplistskaro municipality: 1. „Tchintchila“ (drinking vessel) with a rounded mouth: 2. Fragments of a jug: 3. Three-legged tray: 4. One handled mug: 5. Bowl with a curved inwards rim.
- Plate V. 1. Double-handled „Kotchobi“ (small pot) from the damaged grave in the village of Kvemo Kedi in Dedoplistskaro municipality: 2-6. Ceramic fragments from the cultural layer (where the graves were inlet): 2, 5. Handles of tableware: 3. Fragments of jugs painted with stripes of white engobe. 4. Fragments of bowls with faceted sides: 5. Base of thick-shelled vessel.
- Plate VI. Chance finds from Zilicha: 1. Jug with a trefoil spout: 2. Tubular-beaked „Tchintchila“ (drinking vessel) of the Yaloylutepe type: 3. Long-beaked jug with a sieve (of the Yaloylutepe type): 4. Jug painted with stripes of white engobe.
- Plate VII. Three-legged vessel of the Yaloylutepe type from Zilicha.
- Plate VIII. 1-2. Double-handled „Kotchobi“ (small pot) of the Yaloylutepe type and glass beads from Zilicha: 3. Single-handled bowl (of the Yaloylutepe type) from „Jumas Kure“.
- Plate IX. Chance finds from the village of Arkhiloskalo: 1. Jug with a rounded mouth. 2. Single-handled mug: 3. Funnel-shaped drinking-vessel with a waved mouth (of the Yaloylutepe type): 4. Three-legged tray (of the Yaloylutepe type) from „Dalis Mta“: 5. Fragments of bronze bracelets from „Dalis Mta“.
- Plate X. The samples of the Yaloylutepe type ceramics: 1-2. Long-beaked jug with a sieve and three-legged bowl from Milari Valley: 3. Three-legged bowl (legs are broken off) from Gurjaani: 4. Single-handled

drinking vessel from Lagodekhi municipality: 5.Funnel-shaped drinking-vessel with a waved mouth from Telavi.

Plate XI. The grave goods from the village of Darcheti of Gurjaani municipality: 1.Double-handled mug with a waved mouth (of the Yaloylutepe type): 2.Cup with Omphalos: 3.Fragments of iron bracelets: 4.Fragment of a bronze collar (an item of ritual purposes in Georgian spelled gvergvi): 5.Iron two-fingered skewer.

Plate XII. 1.Three-legged tray with zoomorphic legs from the village of Busheti of Telavi municipality: 2.Four-legged bowl from the village of Gulguli in Telavi municipality: 3.Three-legged tray from the village of Vachnadziani in Gurjaani municipality: 4.Three-legged tray from the village of Gulguli in Telavi municipality.

Plate XIII. The Early Classical-Early Hellenistic grave goods from the village of Kvemo Magharo in Signaghi municipality: 1.The material from grave No.1: 2.The material from grave No.2.

Plate XIV. The grave goods of 1st-2nd centuries AD from the village of Vardisubani in Telavi municipality: 1-2.Jugs with faceted necks: 3.Bowl with a curved inwards rim: 4.sickle: 5. Pruning knife: 6.Handle of a dagger.

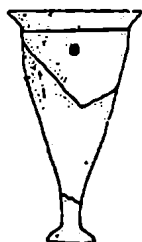
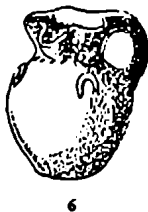
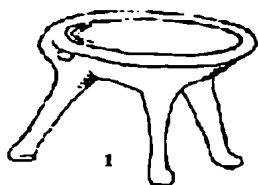
Plate XV. The grave goods of 1st-2nd centuries AD from the village of Vardisubani in Telavi municipality: 1-5.Bronze bracelets: 6, 7, 9, 11.Bronze rings: 10.Silver bell: 8.Paste beads: 12.Paste necklace.

Plate XVI. The monuments of the Yaloylutepe culture in the territory of present-day Kakheti: 1.Eldari: 2.Zilicha: 3.„Jumas Kure“: 4.Kvemo Kedi: 5.„Alaznis Veli“ (Samtatskaro): 6.Arkhiloskalo: 7.Milari: 8.Kvemo Magharo: 9.„Dalis Mta“: 10.The village of Anaga: 11.The village of Tchiauri: 12.The village of Heretiskari: 13.The village of Sakobo: 14.The village of Tela: 15.The village of Darcheti: 16.Gurjaani: 17.The village of Chumlaki: 18.The village of Vachnadziani: 19.The town of Telavi.

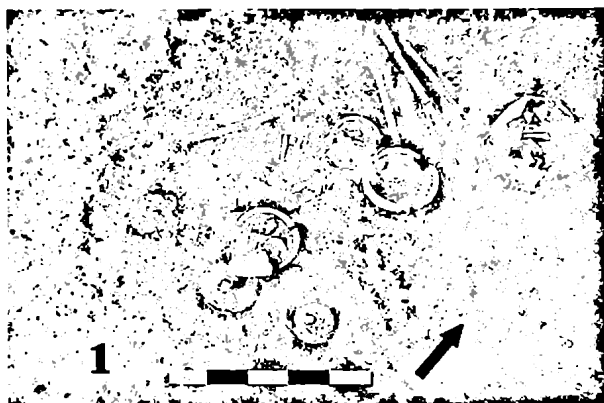
Plate XVII. Spatial area of the Yaloylutepe culture in the territory of present-day Kakheti: 1.The area of dense presence of the Yaloylutepe culture: 2.Extension area of the separate elements of the Yaloylutepe culture.

Plate XVIII. The manors of the ethnarchs in Transcaucasia (according to Leonti Mroveli and Vakhushti Bagrationi): 2.Iberian-Albanian border situation (3rd century BC – 3rd century AD).

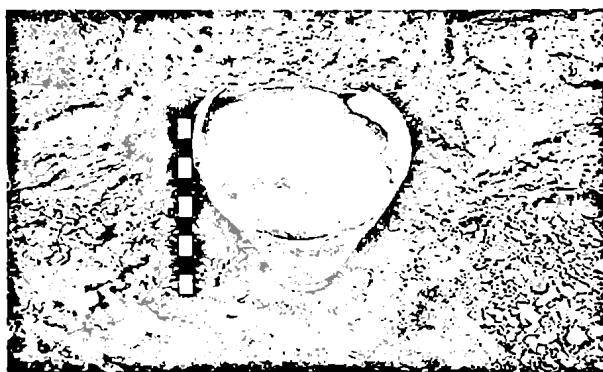
ტაგულის

ტაბულა II

1

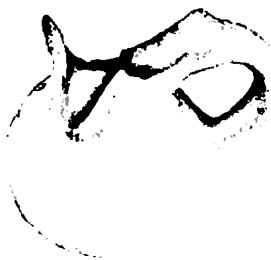

2

ტაბულა III

1

2

3

4

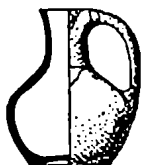
5

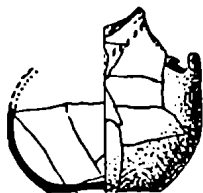
6

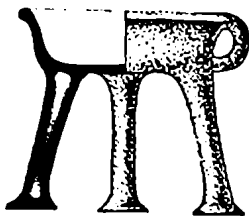
ტაბულა IV

1

2

3

4

5

ტაბულა V

1

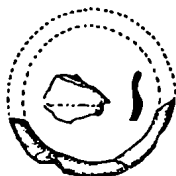
2

4

3

5

6

ტაბულა VI

1

2

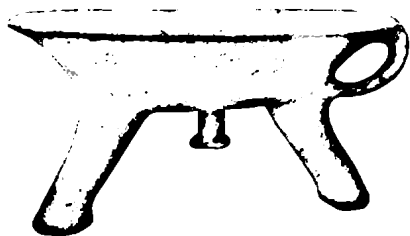
3

4

ტაბულა VII

1

2

ტაბულა VIII

1

2

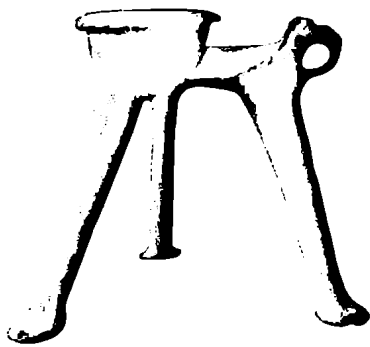
3

ტაბულა IX

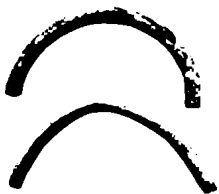
1

4

2

5

3

ტაბულა X

1

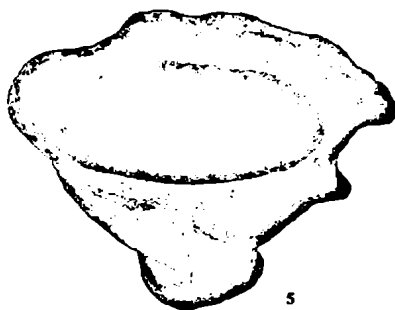
3

2

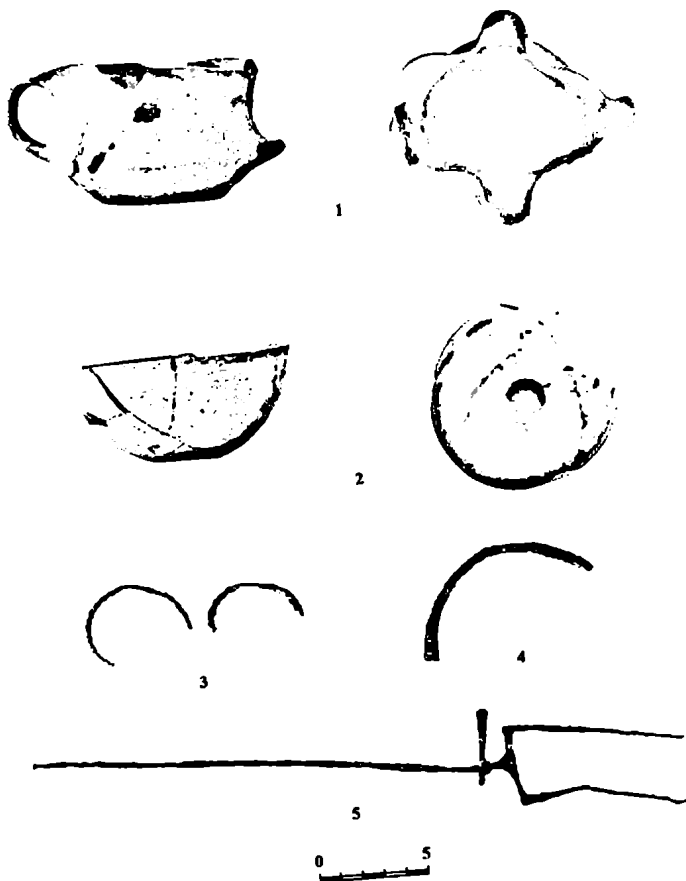
4

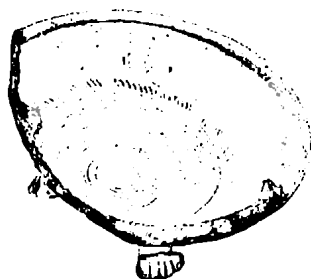
5

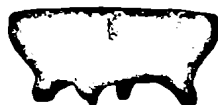
ტაბულა XI

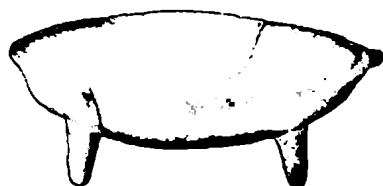
ტაბულა XII

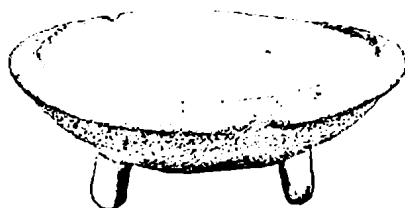
1

2

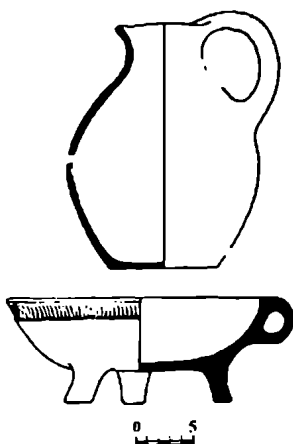
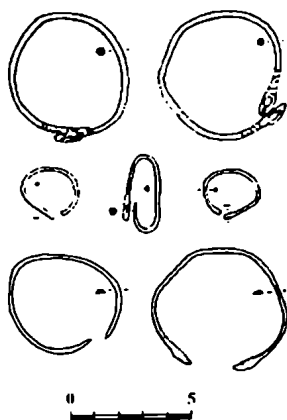
3

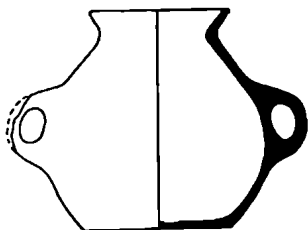
4

ტაბულა XIII

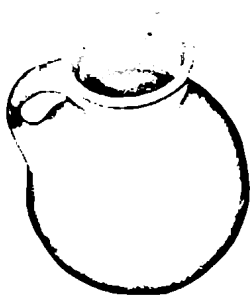

1

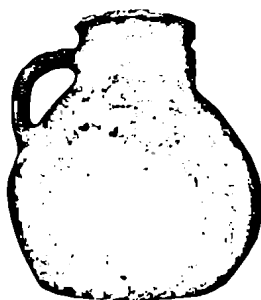

2

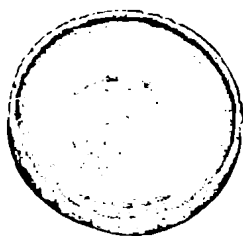
ტაბულა XIV

1

2

3

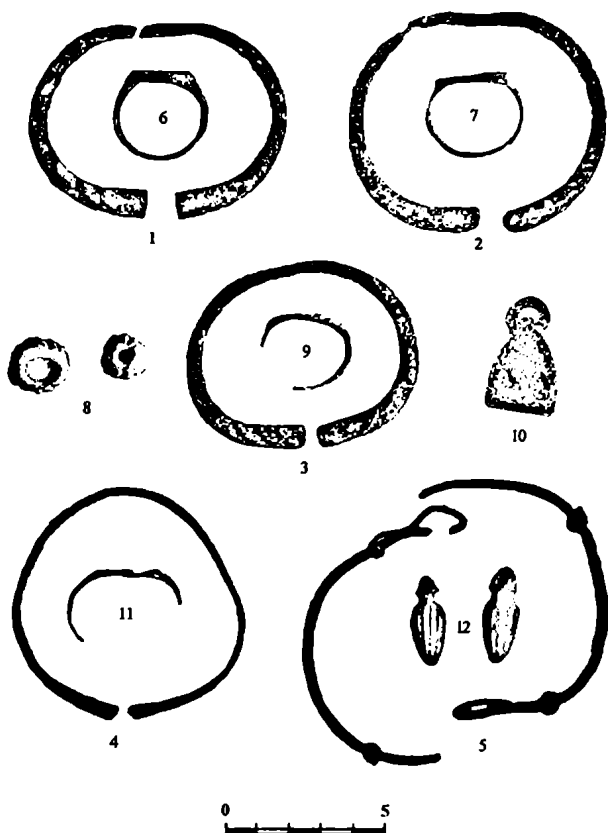

5

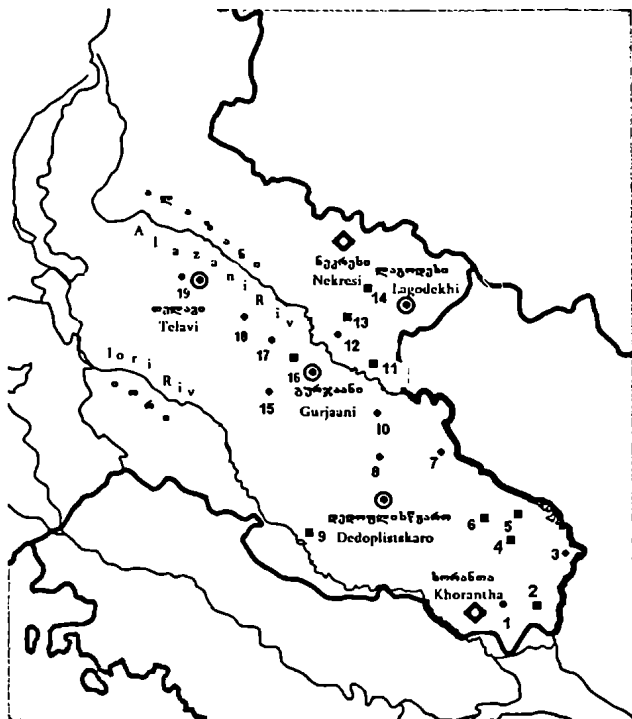
6

4

ტაბულა XV

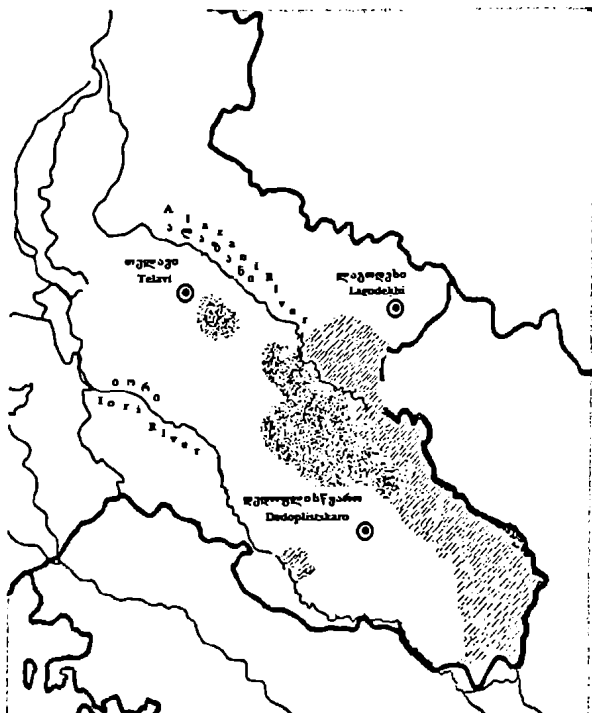

ტაბულა XVI

- — იალოილუთეფეს ტიპის საშარხები - Tombs of the Yaloylutepe type
- — ცალკეული არტეფაქტების აღმოჩენის პუნქტები - Separate detection of artifacts
- ⊙ — თანამედროვე ქალაქები - Modern cities
- ◆ — ისტორიული ქალაქები - Historical Cities

ტაბულა XVII

იალილუთეფეს კულტურის გავრცელების არეალი დღევანდელი კახეთის ტერიტორიაზე;
Spatial area of the Yaloyhtepo culture in the territory of present-day Kakheti:

- 1 — იალილუთეფეს ტიპის სამარხთა გავრცელების ძირითადი არეალი
The area of dense presence of the Yaloyhtepo culture
- 2 — იალილუთეფეს კულტურის ცალკეულ ელემენტთა გავრცელების არეალი
Extension area of the separate elements of the Yaloyhtepo culture

ტაბულა XVIII

